

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

№ 22

науковий збірник

1920-х — 1950-х рр.

ІДЕЯ ДЕРЖАВНОСТІ ТА ЇЇ РЕАЛІЗАЦІЯ

**ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА
НАН УКРАЇНИ**

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

Український визвольний рух / Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху. – Львів, 2017. – Збірник 22. – 292 С. Ukrainian Liberation Movement / The Institute of Ukrainian Studies Named After Ivan Kryp'yak-evych of the National Academy of Sciences of Ukraine, Center for Research on the Liberation Movement. – Lviv, 2017. – Digest 22. – 292 p.

Збірник 22 присвячений 75-й річниці Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р. та 25-й річниці незалежності України. Публікується за матеріалами міжнародної наукової конференції «Український визвольний рух 1920-х—1950-х рр. Ідея державності та її реалізація», проведеної Українським інститутом національної пам'яті, Науково-дослідним інститутом українознавства, історичним факультетом Київського національного університету ім. Т. Шевченка, Центром досліджень визвольного руху та МБУ «Центр національного відродження» 29—30 червня 2016 р. Видання адресоване науковцям, викладачам, студентам, учителям, учням та усім, хто цікавиться історією України.

The digest 22 is dedicated to the 75th anniversary of the Ukrainian State Reestablishment Act of the 30th of June, 1941 and the 25th anniversary of the independence of Ukraine. It is based on the materials of the international scientific conference “Ukrainian Liberation Movement 1920s—1950s. The Statehood Idea and its Realization”, conducted on 29-30 of June, 2016.

Редакційна колегія: Ігор Бігун (відповідальний редактор); канд. іст. наук Володимир В'ятрович; канд. іст. наук Богдан Галайко; канд. іст. наук Руслан Забілий; проф., д-р іст. наук Леонід Зашкільняк; Геннадій Іванущенко; канд. іст. наук Олександр Іщук; проф., д-р іст. наук Микола Литвин; д-р іст. наук Іван Патер; канд. іст. наук Олександра Стасюк; д-р іст. наук Іван Патриляк; канд. іст. наук Василь Стефанів.

Рекомендовано до друку Вченою радою Науково-дослідного інституту українознавства, протокол № 9 від 16 травня 2018 р.

Редакція наукового збірника «Український визвольний рух» чекає Ваших матеріалів для публікації.

Статті просимо надсилати за адресою history@cdvr.org.ua

На обкладинці:

**Листівка підпілля з гаслом на пошану Акта віновлення
Української держави 30.06.1941.**

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРИОГРАФІЯ**Володимир Ковальчук** (Київ)

«Секретаря райпарткому післали в царство Прозерпіни і Плутона...» (стилістичні прийоми в документах УПА)... 6

Валентина Смірнова (Київ)

Колекція робіт Н. Хасевича-‘Зота’: короткий джерелознавчий огляд (на матеріалах фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні)..... 18

**ДО 75-ЛІТТЯ АКТА ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ
30 ЧЕРВНЯ 1941 Р.****Дмитро Злепко** (Мюнхен, Німеччина)

Ярослав Стецько: з Кракова у Львів (червень — липень 1941 р.) за документами Міністерства зовнішніх справ Райху 26

Володимир Трофимович (Острог)

Відображення Акта 30 червня 1941 р. у працях і мемуарах учасників українського визвольного руху..... 34

Василь Ухач (Тернопіль)

Сучасна українська історіографія Акта проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 р. (історико-правовий аспект)..... 45

Павло Гай-Нижник (Київ)

Верховне керівництво і партійно-політична система УССД у державницькій моделі ОУН(б) 1940 — 1960 рр..... 57

Сімонас Язавіта (Каунас, Литва)

Відносини та співпраця між Організацією українських націоналістів і литовським представником у Німеччині — Казісом Шкірпою в 1939—1941 рр..... 85

Геннадій Іванущенко (Лондон, Великобританія)
Відновлення Української держави 1941 р. у спогадах
Володимира Горбового 96

Яна Примаченко (Київ)
Pro and Contra: Акт відновлення Української
держави 1941 р. в інтелектуальних дискусіях
північноамериканської діаспори 105

ПОВСТАНСЬКИЙ РУХ 1918–1930-х рр.

Тетяна Григоренко (Черкаси)
Наддніпрянський отаман Іван Григорович Савченко-
‘Нагірний’ (за матеріалами архіву Управління МВС
України в Черкаській області) 116

Олена Лисенко (Чернігів)
Погляди селян-повстанців на державний та політичний
устрій України (на прикладі повстання Я. Рябченка
1931 р.)..... 128

Ганна Капустян (Кременчук)
Принципи народного самоуправління в махновському
повстанському русі..... 138

ПЕРІОД ЗБРОЙНОЇ БОРОТЬБИ ОУН І УПА

Аліна Понипаляк (Київ)
Юнацькі роки та становлення особистості останнього
головнокомандувача УПА Василя Кука (1913 —
1934 рр.)..... 150

Галина Стародубець (Житомир)
Радянський політичний режим в теоретичній думці
українського визвольного руху 1930—1940-х років..158

Ярослав Антонюк (Київ)
Державотворча діяльність ОУН(б) на Берестейщині (літо
1941 — осінь 1942 рр.)..... 171

Володимир Іванченко (Київ)	
Український визвольний рух у Криму під час радянсько-німецької війни 1941—1945 рр.....	185
Сергій Волянюк (Тернопіль)	
Розбудова Української народної самооборони на території Тернопільщини у 1943—1944 рр.....	192
Андрій Сухих (Острог)	
Боротьба за терени впливу між радянськими партизанами та українськими повстанцями на Рівненщині восени 1943 р.....	210
Ігор Бігун (Київ)	
Розгром загону ім. Богуна радянським Сумським партизанським з'єднанням у січні 1944 р.....	220
Сергій Адамович (Івано-Франківськ)	
Бої Березівської сотні в 1945 р.: на захисті «Космацької республіки».....	239
Юрій Щур (Запоріжжя)	
Намагання ОУН(р) відновити мережу в Запорізькій області після закінчення німецько-радянської війни	245
Вадим Прокопов (Дніпро)	
Дозвілля і свята вояків УПА та ОУН на Закерзонні 1943—1947 рр.....	259
Наталія Ніколаєва (Київ)	
Ліквідація органами НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ підпільних типографій ОУН після завершення Другої світової війни.....	272

ДЖЕРЕЛА ТА ІСТОРІОГРАФІЯ

Володимир Ковальчук

*Кандидат історичних наук,
старший науковий співробітник
Інституту української
археографії та джерелознавства
ім. М. С. Грушевського НАН України;
провідний науковий співробітник
Галузевого державного архіву
Служби безпеки України*

У статті на конкретних прикладах доведено, що мова документів УПА й націоналістичного підпілля є багатою на образність, зокрема метафори та гіперболи. Автори документів застосовували засоби вираження експресії з метою емоційного забарвлення текстів, що перетворювало їх на пропагандистські й впливало на адресну аудиторію не гірше за усну пропаганду.

Ключові слова: мова, стилістика, метафора, пропаганда, документи, УПА.

Volodymyr Kovalchuk

“Raion Party Committee Secretary Was Sent to Pluto and Proserpina 's Realm...”
(Stylistic Devices in UPA Documents)

In the article it is demonstrated with precise examples that the lingo of UPA and nationalist underground documents is rich in figurativeness, especially metaphors and hyperboles. Documents' authors applied ways of conveying expression for the sake of bigger emotional tinge of their texts which transformed them into propagandist ones and influenced the target audience no worse than oral propaganda.

Key words: lingo, stylistics, metaphor, propaganda, documents, UPA.

«СЕКРЕТАРЯ РАЙПАРТКОМУ ПІСЛАЛИ В ЦАРСТВО ПРОЗЕРПІНИ І ПЛУТОНА...» (СТИЛІСТИЧНІ ПРИЙОМИ В ДОКУМЕНТАХ УПА)

При написанні документів і пропагандистських матеріалів Української повстанської армії мову деяких із них автори емоційно забарвлювали. Особливо часто «оживляли» звітність (звіти, хроніки), інструктивні навчально-пропагандистські документи, ділові листи та листівки. Щоб документи бриніли емоціями, а їхні дійові особи виглядали героями чи, навпаки, пройдисвітами, автори використовували найрізноманітніші стилістичні прийоми, зокрема метафоризацію та гіперболізацію. Інколи в текст «уплітали» жаргонізм і арго (нелітературну лексику). Особливо вміло вписували метафори у документальний контекст «політичні виховники» підрозділів УПА. Переважно робили це ненавмисне, лише так про-являли свій стиль писання.

У вітчизняній історіографії спеціально над смислами емоційного забарвлення історичних джерел майже ніхто не задумувався. До теми певною мірою дотичні праці фахівців із лінгвістики, журналістики, зв'язків із громадськістю та політтехнологій (наприклад — Георгія Почепцова, Володимира Криська¹). За кордоном таких дослідників значно більше. Серед них: Джон Браун, Джордж Лакофф² і Марк Джонсон³, Томас Белт⁴, Майкл Холл⁵.

На нашу думку, стилістичні прийоми написання історичних джерел (у першу чергу, військового змісту) й причини їх використання — предмет дослідження, який невиправдано не дооцінюється українськими джерелознавцями. Бо, як показують студії вчених суміжних галузей знань, в умовах війни шляхом «навіщування ярликів» стилістичними засобами (наприклад, у пропаган-

¹ Крысько В. *Секреты психологической войны (цели, задачи, методы, формы, опыт)* / В. Крысько. — Минск, 1999. — 448 с.

² Lakoff G. *The political mind. A cognitive scientist's guide to your brain and its politics.* — New York etc., 2009.

³ Лакофф Дж., Джонсон М. *Метафори, которми ми живем* // *Теория метафоры.* — Москва, 1990.

⁴ Белт Т. *Политические убеждения путем метафорического моделирования* // *Политическая лингвистика.* — Екатеринбург, 2007. — Вып. 2 (22). — С. 18—25.

⁵ Холл М. *Магия коммуникации. Использование структуры и значения языка.* — СПб, 2004. — 352 с.

дистській листівці) можна дискредитувати опонента, ідею, подію чи явище. Метафоризація мови документів не лише додає їм «квітучості», але й збуджує в уяві адресатів різні асоціації⁶. А метафори, в яких фігурує ключове слово «запах», так впливають на свідомість реципієнтів, що дехто його «відчуває»⁷, й у такому стані піддається навіюванню певних ідей чи сценаріїв поведінки. Уторік американська розвідка вкладала мільйони доларів у розробку дослідницької програми з вивчення метафор. Спеціальна організація — Intelligence Advanced Research Projects Activity (IAPRA) — підтримувала дослідження в царині аналізу метафоричної мови людей різних світових культур, щоб знати відмінності в способах мислення представників культурних ідентичностей⁸.

Як засвідчує архівна евристика, на метафори багаті насамперед ті документи УПА, в яких описуються ворожі військово-політичні чинники, в першу чергу — радянські. Але командири та політвиховники підрозділів використовували цей стилістичний прийом не лише для розрізнення ворожих сил. Також його використовували для «зглажування», пом'якшення гостроти звучання певної інформації в тексті, наприклад, про смерть чи знищення ворогів.

«Було б добре десь заміновати шосу, щоби трохи ворогів поїхало до неба, бо їх тут вже трохи забагато»⁹, — розмірковував повстанець 'Давид' у листі над потребою знищення радянців методом замінування доріг. «Сталінових байстрюків з посвідками післали зголоситись в «Аврамове царство»¹⁰, — згадував 'Нечай',

⁶ Фенько А. *Вопросы рыбы и морали [Электронный ресурс] / А. Фенько. — Режим доступа: <http://www.openspace.ru/article/59> (10.11.14).* — Загл. с экрана.

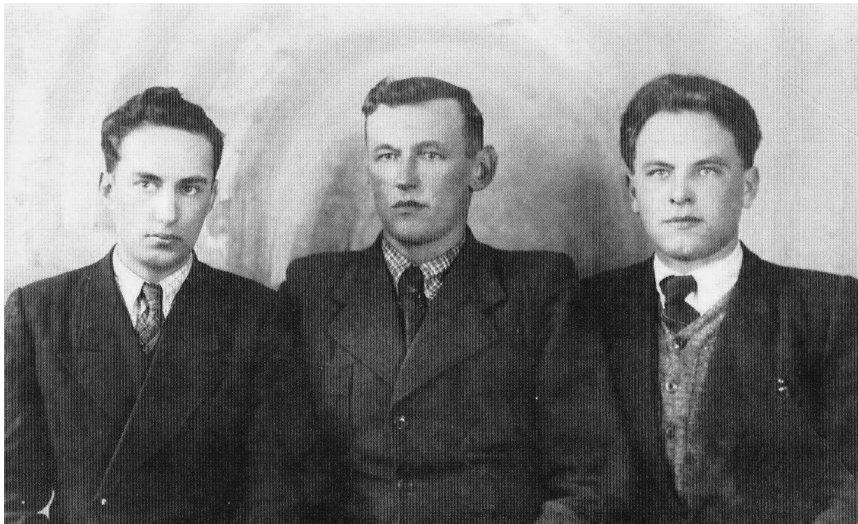
⁷ Николаенко Н. *Метафорическое мышление у здоровых детей и больных аутизмом как показатель межполушарного взаимодействия // Доклады Академии Наук. — Т. 379. — 2001. — № 5. — С. 705—707.*

⁸ Почепцов Г. *Військові дослідження проблем комунікації та мислення [Електронний ресурс] // Медіаграмотність: [сайт] / Г. Почепцов. — Режим доступу: <http://osvita.mediasapiens.ua/print/material/16831> (02.04.13).* — Назва з екрану.

⁹ *Лист командира невідомого підрозділу УПА «Давида» до [Мирона Онишкевича] (без дати) / ГДА СБ України. — Ф. 62. — Оп. 4. — Спр. 73. — Арк. 147.*

¹⁰ *Документ «Рейд двох куренів УПА на Східну Україну 1943 р. під ком. к-ра «Кватиренка» (травень 1948 р., автор — ройовий УПА «Нечай») / Літопис УПА. Нова серія. Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України / Упоряд. О. Пагіря, В. Іванченко. — Київ; Торонто, 2011. — С. 671.*

ройовий із куреня «Хмельницький» групи УПА «Тютюнник», як його підрозділ розправився над радянськими партизанами у селі Симомах Барашівського району (нині — Ємільчинський) на Житомирщині восени 1943-го. А от політвиховник «Корсунського» загону УПА «Канада», з приводу вбивства меншим підрозділом загону на чолі з 'Давуном' радянського парфункціонера в Столинському районі в серпні 1944 р., «змінив» володарів згаданого «царства» на героїв давньогрецької міфології — володаря країни небіжчиків і його дружину, дочку Зевса та Деметри. Написав так: «Секретаря райпарткому післали в царство Прозерпіни і Плутона...»¹¹. Замість слова «вбивати» використовувалися й інші цікаві вислови. Так, 9 вересня 1943-го комендант запілля ВО УПА «Богун» Сильвестр Затовканюк-Пташка' наказав референтам СБ у районах і над-

Осип Дяків-‘Горновий’ (друг дитинства Василя Галаси), Осип Кусень-‘Сірий’ (залучив Галасу до ОУН) і Василь Галаса-‘Орлан’. 1930-ті рр.

¹¹ Хроніка загону «ім. Колодзінського» («Корсунського», бригади «ім. Лайдаки», бригади «Пам’ять Крут» № 0018, «050/II») (автор — ‘Канада’ та ін.) [вересень 1943 — лютий 1945 рр.] / Літопис УПА. Нова серія. Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — Київ; Торонто, 2010. — С. 205.

районах уважніше ставитися до процедури обшуку підозрюваних, бо «...трапляються випадки, що чоловіка пускають в трубу...»¹².

Відбиток християнського вчення (як відомо, чимало активістів УПА й ОУН(б) походили зі священницьких родин) помічаємо в деяких листах Василя Кука. Одного разу йому не сподобалося, що автор статті «Комінформ і його завдання» розкритикував план Маршалла. Тож рішуче став на захист документа, порівнявши переляк автора цим планом із «апокаліптичним дідьком»¹³. Ще раз Кук метафорично «обмовився» про свої релігійні знання в листі до Василя Галаси-«Онуфрія»: «Щастя, що я, дякувати Богові, просто чудом вирвався даліше поза перстень пекла. ...не зовсім докладно зорієнтований про справжній розмір і наслідки акцій ворога»¹⁴.

Цінне джерело метафоричності мовлення — листування «легітимних» діячів ОУН(б) і УПА із волинським «розкольником», відомим оунівським активістом Степаном Янишевським-«Далеким». Ось як відповів на закиди Янишевського, який заявив про пряме своє підпорядкування Центральному Проводові ОУН(б), в обхід крайового проводу, невідомий: «Настрашіть свого тата і маму, а мене не страшіть. Коли я свідомий того, в яких обставинах ми боремся, то Ваш «пилип з конопель» є нічим»¹⁵. «Ти ж бачився вчора з Далеким, ото ж розкажи, що він тобі сказав? ... хочеш мене завести як козу на шнурок...»¹⁶, — дорікав повстанець «Сівач» своєму зверх-

¹² [Діловий лист] команданта заплія УПА [Сильвестра Затоканюка]-«Пташки» до надрайонових і районних СБ (від 9.09.1943 р.) / Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та заплія. 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — Київ; Торонто, 1999. — С. 411.

¹³ Лист «6293» [Василь Кук] до «5184» (квітень 1948 р.) / Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. — Київ; Торонто, 2011. — С. 257.

¹⁴ Лист «Ле» [Василь Кук] до «Онфрія» [Василь Галаса] (червень 1952 р.) / Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. — Київ; Торонто, 2011. — С. 299.

¹⁵ Лист невідомого до «Далекого» [Степан Янишевський] [1946 р.] / Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. — Київ; Торонто, 2011. — С. 799.

¹⁶ Звіт «Сівача» (підлеглого «Нечипора») для невідомого к-ра про діяльність у період із 1 лютого до 13 квітня 1946 р. [дата невідома] / ЦДАВО. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 95. — Арк. 124—128. — Арк. 126.

никові 'Нечипору' за словесну підтримку тим Степана Янишевського в звіті про перебування в Костопільському повстанському районі на Рівненщині навесні 1946 р. Згодом провідник ОУН(б) на Волині та Поліссі Василь Галаса, під час епістолярного діалогу із «далеківцем» Іваном Кролем-«Зіньком», вихваляючи свої листи за «ясний» і «одвертий» виклад, додав ще й фразеологізм «не завиваю нічого в бавовну»¹⁷. А ще — охарактеризував лаконічний лист 'Далекого', який той написав виконавчезі обов'язків генерального судді ОУН(б), крилатим висловом — «ароганська відповідь»¹⁸.

Крім «Авраама», в упівських документах часто-густо фігурував і «Адам». Приміром, із «адамовими сльозами» ототожнив бездатність новобранців свого загону, відновленого після проходження через Волинь радянсько-німецького фронту на захід навесні 1944 р., командир підрозділу УПА «Котловина» Степан Коваль-«Юр». «Якщо є можливим, то пришліть мені тих жандармеристів, що є в Вас з мого загону, бо не маю ні одного чоловіка, котрий міг би хоть чоловіка арештувати. Ви знаєте, з ким я залишився, а ті новачки — то це Адамові сльози», — поскаржився чоловік до штабу групи «Заграва» 6 березня¹⁹.

Далі — про гіперболи. Частина звернення «Український народе!» неназваного автора від імені якогось «Краєвого проводу ОУН» — настільки образна, що фактично нагадує одну суцільну гіперболу. «Сьогодні вже не є тайною ні для оберката Берії, а ні для фахових злодіїв у кримінальних мундирах — хрущових і коротченків, що кожна українська хата — це інкубатор грізної

¹⁷ Лист 'З. Савченка' [Василь Галаса] до 'Зінька' [Іван Кроль] (липень 1949 р.) / Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. — Київ—Торонто, 2011. — С. 183

¹⁸ Вислів спотворений. Потрібно — «Арагонська відповідь». Так назвали вчинок короля Іспанії Фердинанда II-го, котрий на початку XVI ст. ухилився від прямої відповіді на заяву кортесів (парламенту) Арагону щодо зловживань арагонської інквізиції. Відтермінував розгляд цього питання до 1512 р. Див: Лист 'З. Савченка' [Василь Галаса] до 'Зінька' [Іван Кроль] (липень 1949 р.) / Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. — Київ; Торонто, 2011. — С. 180.

¹⁹ Лист 'Юра' до «командира» (від 6.03.1944 р.) / Літопис УПА. Нова серія. Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — Київ; Торонто, 2010. — С. 319.

«бандеровскої» стихії, яка повільно, але систематично працює над вкороченням довговічності більшовицьких термітів...»²⁰.

Василь Кук у своїх листах актуалізував ще одне цікаве перебільшення. Критично налаштований до есбітських тортур, писав, що під їхнім впливом будь-хто визнає себе будь-ким, навіть керівником («негусом», «цесарем») Ефіопії («Абісинії»). З його легкої руки ця гіпербола в підпіллі стала крилатою. А походження її таке. У червні 1947-го Кук написав провідникові ОУН(б) на Волині та Поліссі Миколі Козаку з приводу «справи Шелеста» (загинув унаслідок слідчих дій «К.»): «Цікаво, коли б Мовчазний так само без доказів признався до того, що є цесарем Абісинії — чи також був би К. в це повірив»²¹. Певно, тут автор перефразував слова ре-

Микола Козак.

ферента СБ Центрального Проводу ОУН(б) Миколи Арсенича, які почув від нього раніше на Волині: «Якщо ти будеш бити чоловіка, то він признається, що він цесар Абіссінський»²². Знаємо й ще один схожий вислів Кука — про стиль роботи на Волині Миколи Козака (ще як керував СБ на Волині та Поліссі): «Якби мене самого допитали таким чином, то я би визнавав себе не тільки чекістським агентом, але й абіссінським негусом»²³.

У документах УПА та оунівського націоналістичного підпілля вживалася й така екс-

²⁰ Літопис УПА. Нова серія. Т. 19: Підпілля ОУН на Буковині. 1943—1951. Документи і матеріали / Упоряд. Д. Проданик. — Київ; Торонто, 2012. — С. 466, 468.

²¹ Лист невідомого [Василь Кук] до «В-ра» [Микола Козак] (червень 1947 р.) // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. — Київ; Торонто, 2011. — С. 247.

²² Казка Б. Служба безпеки ОУН та УПА: без брехні та без прикрас // <http://www.svoboda.com.ua/?Lev=archive&id=3173> (3.09.2011).

пресивна побутова лексика, як жаргонізми. Ці побутові слова повстанці інтегрували в тексти, в першу чергу, для приниження своїх ворогів. Так, очільник військової розвідки СБ групи УПА «Заграва» 'Немо' наприкінці 1943-го називав німецьких загарбників «німаками», польські формування — «польськими бандами» або «совітсько-польськими бандами»²⁴. В інтерпретації бунчужного 'Нещасного' агресивно налаштовані поляки зі села Гурбів (весна 1943 р.) постають «ляхами»²⁵. Так само поляків назвав окружний провідник ОУН(б) 'Шах' 6 серпня 1944-го²⁶. Автор додатку до наказу по тактичному відтинкові «Замок» УПА-Захід охрестив радянських партизанів «сталінськими опричниками»²⁷. Радянські вороги, з якими сотня УПА «Лісовики» боролася в селі Сільці Підгаєцького району 5 квітня 1945 р., в оглядовому документі ВО УПА «Лисоня» проходять як «сталінські бандити»²⁸. У деяких звітах та протоколах допитів бандерівською СБ учасників радянських партизанських підрозділів (з'єднання Шукаєва, загони ім. Хрущова, ім. Фрунзе) за 1943—1944 рр. чільні керівники цих формувань часто-густо постають «жидами»²⁹.

²³ Киричук Ю. *Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50 років ХХ ст.* — Львів: Львівський національний університет ім. І. Франка, 2000. — 304 с. — С. 136; Чайковський А. *Роман Шухевич в українській історії* // <http://2000.net.ua/2000/svoboda-slova/istorija/14560> (21.07.2011).

²⁴ Ковальчук В. М. *Документи ОУН(б) і запілля УПА про українсько-польське протистояння на Волині і Поліссі у 1943—1944 роках: спроба групування за походженням* // *Студії з архівної справи та документознавства.* — 2004. — Т. 12. — С. 89—92. — С. 92.

²⁵ *Лист бунчужного «Нещасного» до провідника «Дубового» (від 8.05.1943 р.) / Літопис УПА. Нова серія. Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук.* — Київ; Торонто, 2010. — С. 59.

²⁶ *Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 2: 1944—1945 / Под ред. А. Н. Артюзова.* — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. — С. 262.

²⁷ *Приложение к приказу № 9/44 в. о. шефа штаба ТВ «Замок» УПА-Запад «В. Савчука» и в. о. к-ра УПА-Запад «Р. Шелеста» (от 25.11.1944 г.) / Теория и практика западноукраинского национализма в документах НКВД, МВД и МГБ СССР (1939—1956). Сборник документов / Н. И. Владимирцев, В. Д. Кравец и др. (состав.). — Москва: Объединенная редакция МВД России, 2010. — С. 148.*

²⁸ *Літопис УПА. Нова серія. — Т. 20: Воєнна округа УПА «Лисоня». 1943—1952. Документи і матеріали / [Упоряд. С. Волянчук].* — Київ; Торонто, 2012. — С. 312

²⁹ Ковальчук В. *Члени ОУН(б) та радянські партизани у світлі взаємних оцінок // Збірник наукових праць «Актуальні проблеми вітчизняної та всесвітньої історії». Наукові записки Рівненського державного гуманітарного університету. Випуск 10.* — Рівне: Рівненський державний гуманітарний університет, 2006. — С. 255—258.

Відверта лайка в документах УПА майже відсутня. Можливо це наслідок видання кількох розпорядчих документів про заборону арго. Наприклад, вимагав «конечно викоринити лайку» автор інструкції ч. 2 «суспільно-політичної референтури УПА» (?)³⁰. «Під загрозою найтяжщої кари забороняється говорити огидних слів, а найбільше визивання матері в московській мові», — наказував командир одного з перших підрозділів УПА — 'Погром' — у вересні 1943-го³¹. Це ж саме говорилося у наказі командира загону «Котловина» від 12 жовтня: «При взаємовідносинах військових поміж собою під відповідальність до перебування в карнім відділі включно, забороняю вживати прокльонів і ганебної лайки (матерної)»³². Отож, навіть у листуванні з радянськими партизанами в 1943 році оунівці й упівці на лайку не переходили, вдаючись, як максимум, до мови, багатої на метафори та гіперболи. Наведемо приклад одного з таких «емоційних» листів. Бандерівці волинського села Звіждже, біля річки Горинь, відповідають на звернення представника «ковпаківців» у червні 1943 р.: «Листа твого вертаємо, сховай його собі у кишеню. Пісеньку вашу у нас горобці перестали співати. А погрози й страх ваші лишіть собі. 25.6.43. До побачення в Москві. Командир відділу Гонта»³³.

Проте деякі, «не гострі», жаргонізми в повстанських документах таки траплялися. Так, невідомий автор, описуючи наслідки бою біля С. Сільця Підгаєцького району 5 квітня 1945-го між сотнею УПА «Лісовики» і радянським підрозділом, не втрачає нагоди вжити на письмі «м'який» жаргонізм — називає оточення,

³⁰ *Інструкція суспільно-політичної референтури № 2 [про права та завдання в роботі суспільника] [автор невідомий] [1943 р.] / Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — Київ; Торонто, 1999. — С. 55.*

³¹ *Наказ ч. 5 командира відділу УПА «Погром» 'Мороза' [в справах військових степенів та з інших питань] [вересень 1943 р.] / Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — Київ; Торонто, 1999. — С. 571.*

³² *Наказ ч. 5 командира відділу УПА «Погром» 'Мороза' [про оголошення наказу командира загону УПА «Котловина»] (від 12.10.1943 р.) / Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2: Волинь і Полісся: УПА та запілля. 1943—1944. Документи і матеріали / Упоряд. О. Вовк, І. Павленко. — Київ; Торонто, 1999. — С. 575.*

³³ *Партизанская война в Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941—1944 / Колл. составителей: О. В. Бажан, С. И. Власенко, А. В. Кентий и др. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — 670 с. — С. 50.*

з якого спромоглися вийти повстанці, «ворожою матнею»³⁴. Схожими слівцями українські повстанці регулярно «вистрілювали» по своїх політичних опонентах. У 1943 році, наприклад, писали про бульбівців таке. «Тут оперирують... бульбівці лише коло горілки, — ділився своїми спостереженнями за поведінкою опонентів у с. Совпі Березнівського району Рівненщини бунчужний «Нещасний». — Люде... заявляють: «Просто допоможіть нам що-будь, бо вони просто жить не дають. То й знають, що п'ють, грабують та сплять, а то ще й хто обізветься — то поб'ють»³⁵.

Петро Олійник-‘Роман’.

У листівках лексика була «гарячішою». «Рівно ж цілковитою невдачею закінчився зимовий похід енкаведівських ватаг, хоча так старанно й запопадливо організований новоспеченим інквізитором-невдахою «Сракачем» [йдеться про Тимофія Строкача]. Закукурічений кат, не маючи сил і методів розгромити щільно зімкнуті колони безстрашних революційних когорт, чинить, гідну советського яничара, варварську розправу над мирним населенням Західних областей»³⁶, — читаємо в зверненні «Український народ!» (травень 1946 р.).

Для порівняння, радянські чинники застосовували нецензурну лексику значно частіше.

³⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 20: Воєнна округа УПА «Лисоня». 1943—1952. Документи і матеріали / [Упоряд. С. Волянчук]. — Київ; Торонто, 2012. — С. 313.

³⁵ Лист бунчужного ‘Нещасного’ до провідника ‘Дубового’ (від 8.05.1943 р.) / Літопис УПА. Нова серія. Т. 14: УПА і запілля на ПЗУЗ. 1943—1945. Нові документи / Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук. — Київ; Торонто, 2010. — С. 61.

³⁶ Літопис УПА. Нова серія. Т. 19: Підпілля ОУН на Буковині. 1943—1951. Документи і матеріали / Упоряд. Д. Проданик. — Київ; Торонто, 2012. — С. 466, 468.

Одного разу (кінець 1945 р.) під Глушанським хутором у Дерманському лісі на Волині НКВД-исти знайшли схованку з цукром місцевого оунівського керівника Петра Олійника-‘Романа’. Цукор увесь забрали, а на пустому місці залишили записку: «Ти, Роман, не вояка. Єслі ти вояка — виходь з нами у бой. Сахар твой забіраєм. Чупринка будьот пить чай з сахаром, а ти з хуйом»³⁷. Якщо вірити спогадам командира радянського партизанського загону ім. Й. Сталіна Георгієві Балицькому, в листопаді 1943-го «сусід» його підрозділу в Цуманському районі Волині — загін Карасьова — склав густо помережаного арго листа українських партизанів до Гітлера «Посіпаці — скаженому собаці». Цей лист за використанням стилістичних і семантичних прийомів нагадував «листа запорожців до турецького султана». Там були такі рядки: «...побажаємо тобі від щирого серця — сто болю у реберця, сто чортів у твою пельку, щоб ти швидше ліг на земельку, в осиновий гроб, та й мать твою йоб. ...Не вір ні трохи ... рейхскомісарові України Коху. Надсилають вони тобі депеші, надсилають листи, щоб брехню замести. Адже, доложили, що партизан розбили. А ми на всіх вас хуй положили. ...Гола тобі срака, задрипана собако, щоб тобі руки і ноги звело, щоб тобі живіт підтягло, аж до самого пупа, арійська от залупа»³⁸.

Звісно, що для героїзації упівських текстів застосовувалася й інші стилістичні прийоми. Одна із них — метонімія, тобто заміна одних слів іншими на основі суміжності. Для прикладу, 22 грудня 1944 р. невідомий автор звіту про рейд куреня УПА «Бистрого» Бесарабією зробив таку сміливу, із тонким «нальотом» гротескності, заяву: «Зараз на Б[уковину] вислано військову розвідку, яка вирушила разом із Русланом. Ми дальше студіюємо Б[уковину] та мамалигу. В скорому майбутньому Б[уковина] буде наша»³⁹.

³⁷ Лист ‘Луки’ [Микола Козак] до ‘Романа’ [Петро Олійник] (від 1.12.1945 р.) / Літопис УПА. Нова серія. — Т. 16: Волинь і Полісся у невідомій епістолярній спадщині ОУН і УПА. 1944—1954 рр. / Упоряд. В. Ковальчук, В. Огороднік. — Київ; Торонто, 2011. — С. 414.

³⁸ Партизанская война в Украине. Дневники командиров партизанских отрядов и соединений. 1941—1944 / Колл. составителей: О. В. Бажан, С. И. Власенко, А. В. Кентий и др. — М.: ЗАО Издательство Центрполиграф, 2010. — 670 с. — С. 595—596.

³⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 20: Воєнна округа УПА «Лисоня». 1943—1952. Документи і матеріали / [Упоряд. С. Воляннюк]. — Київ; Торонто, 2012. — С. 389.

Таким чином, на конкретних прикладах доведено, що мова документів УПА і збройного націоналістичного підпілля доволі є багатою на образність, зокрема метафори та гіперболи. Автори документів застосовували засоби вираження експресії з метою емоційного забарвлення текстів, що перетворювало їх на пропагандистські й впливало на адресну аудиторію не гірше за усну пропаганду. А от нецензурна лексика — чи не найкращий експресивний засіб — у повстанських документах, на відміну від джерел радянського партизанського руху, чомусь практично не зберіглася.

Валентина Смірнова

---

*Старший науковий співробітник
Національного музею історії України
у Другій світовій війні*

Стаття містить джерелознавчий огляд колекції дереворитів підпільного графіка ОУН Ніла Хасевича-‘Зота’ у складі серій: «Портрети», «Волинь в боротьбі», «Листівки», «Штampi і печатки», «Колгоспна серія», «Шаржі і сатира», які містяться у фондах Національного музею історії України у Другій світовій війні.

Ключові слова: Ніл Хасевич, ‘Зот’, Національний музей історії України у Другій світовій війні, дереворити, мистецтво, пропаганда.

Valentyna Smirnova

Collection of Works by Nil Khasevych, alias ‘Zot’: A Short Source Study Overview (by the Example of the Fonds Collection of the National Museum of the History of Ukraine in WWII)

The article contains a short source study overview of the woodcut collection by the OUN underground graphic artist Nil Khasevych, alias ‘Zot’ consisting of series: “Portraits”, “Wolhynia in Struggle”, “Leaflets”, “Stamps and Seals”, “The Kolkhoz Series”, “Caricatures and Satire” which are stored in fonds of the National Museum of the History of Ukraine in WWII.

Key words: Nil Khasevych, ‘Zot’, National Museum of the History of Ukraine in WWII, woodcuts, arts, propaganda.

КОЛЕКЦІЯ РОБІТ НІЛА ХАСЕВИЧА-‘ЗОТА’: КОРОТКИЙ ДЖЕРЕЛОЗНАВЧИЙ ОГЛЯД (НА МАТЕРІАЛАХ ФОНДОЗБІРНИ НАЦІОНАЛЬНОГО МУЗЕЮ ІСТОРІЇ УКРАЇНИ У ДРУГІЙ СВІТОВІЙ ВІЙНІ)

Важко навіть підрахувати всі сучасні наукові й науково-популярні видання, ілюстровані графікою Н. Хасевича¹. Однак, що стосується комплексного наукового вивчення творчості цього талановитого митця і справжнього патріота, то дослідникам не вистачає потенційних можливостей, аби опрацювання закордонних архівних фондів з історії видавничо-пропагандистської діяльності українського визвольного руху стало предметом студіювання. Процес дослідження гальмує розпорошеність творчого доробку художника у приватних і державних колекціях, зокрема в музеях Луцька, Києва, Рівного, Костополя (Рівненщина).

Зазначимо, що колекція матеріалів головного художника українського повстанського руху у фондозбірні Національ-

Отрують з дитинства.

¹ Хасевич Ніл Антонович ‘Бей’, ‘Зот’, ‘Левко’, ‘Рибалка’, ‘333’, ‘Старий’, ‘Джміль’ (25.11.1905 р., с. Дюксин, нині територія Волинської області — 4.03.1952 р., с. Сухівці, Рівненська область) — художник, графік, громадський і політичний діяч. Закінчив Варшавську академію мистецтв (1934 р.). Член українського мистецького гуртка «Спокій» (1927—1937 рр.). Учасник 35 крайових та міжнародних художніх виставок. Член політико-пропагандивної ланки УПА-Північ (1943—1944 р.). Член Крайової референтури пропаганди Проводу ОУН на північно-західних українських землях (1943—1952 рр.). Створив свою творчу школу. Ілюстратор майже всіх видань ОУН та УПА. Автор «Волинської» серії бофоніїв. Автор проектів нагород УПА. Лицар Срібного Хреста Заслуги та медалі «За боротьбу в особливо важких умовах» (1948 р.). Загинув у криївці під час спецоперації оперативної групи радянських органів держбезпеки.

ного музею історії України у Другій світовій війні налічує 92 одиниці (хронологічні рамки 1944—1951 рр.).

Це унікальне зібрання сформоване за результатами художньо-документальної виставки «Ніл Хасевич. Відомий і невідомий», що експонувалася в Меморіальному комплексі в жовтні — листопаді 2007 р. Фондатори цього виставкового проекту стали головними фондоутворювачами колекції, а саме:

- Волинський обласний краєзнавчий музей (ВОКМ) — репринтні перевидання каталогів довоєнних творів митця²;
- Галузевий державний архів Служби безпеки України (ГДА СБУ) передав на постійне зберігання за спеціальним рішенням Державного комітету архівів України (нині Державна архівна служба України) матеріали, вилучені органами держбезпеки 5 червня 1950 р. під час ліквідації підпільної друкарні ім. Т. Шевченка в районі лісового масиву Гальчина гора Тернопільської області, а також 4 березня 1952 р. під час ліквідації криївки 'Зота' та його охоронців біля с. Сухівці Рівненської області³.

Зазначимо, що в ході історико-археографічного дослідження альбоми, передані ГДА СБУ, були розшиті, а матеріали після атрибутування, класифікації та систематизації інвентаризовані по групах зберігання таким чином:

- «Образотворче мистецтво» — дереворити, дерев'яне кліше листівки «Людей у ярма запрягли» (з колишньої криївки 'Зота');
- «Документи», «Листівки», «Книги» — звіт, листівки і брошури (з колишньої друкарні ім. Т. Шевченка).

За найбільш характерними автентичними властивостями презентованих джерел систематизуємо їх за походженням, видовими ознаками та характером матеріалу:

² *EXLIBRIS Ніла Хасевича*. — Луцьк, 1992. // *Фонди Національного музею історії України у Другій світовій війні*. (далі — НМІУДСВ). — КН-218689. — К-24580; *Хасевич Ніл. Графіка*. Луцьк, 1992. // *Фонди НМІУДСВ*. — КН-218688. — К-24851.

³ *Альбом для листівок видавництва підпільної друкарні ОУН ім. Т. Шевченка. 1949—1950 рр.* // *Фонди НМІУДСВ*. — КН-241281. — РР-2264; *Альбом 'Зота' та його технічної ланки. 1949—1952 рр.* // *Фонди НМІУДСВ*. — КН-241280. — РР-2263; *'Зот'. Людей у ярма запрягли (кліше листівки). 1950—1951 рр.* // *Фонди НМІУДСВ*. — КН-241380. — ОМ-3259.

- серії дереворитів ‘Зота’ (у т. ч. виготовлені спільно з його учнями з технічної ланки);
- дереворити із серії «Заголовки» і «Волинської серія» бофонів художника, надруковані у друкарні ОУН ім. Кліма Савура;
- пропагандистські листівки (у т. ч. неілюстровані), до друку яких мав відношення ‘Зот’ та його учні, передруковані у друкарні ім. Т. Шевченка.

Доцільно перелічити назви всіх презентованих серій дереворитів художника: «Портрети» (1945—1950 р.), «Волинь в боротьбі» (1949 р.), «Листівки» (зокрема «Кличі ОУН», 1949 р.), «Штampi і печатки» (1949 р.), «Колгоспна серія» (1949—1950 р.), «Шаржі і сатира» (1949 р.)⁴.

Зазначимо, що більшість дереворитів художника мають стислі або розлогі анотації, складені за допомогою простого олівця дещо дрібним, проте розбірливим почерком ‘Зота’. Цікаво, що подібни-

⁴ Степан Бандера — провідник ОУН; Полковник Дмитро Клячківський; Сотник-політвиховник Осип Дяків; Сотник Олекса Грамадок // Фонди НМІУДСВ. — КН-241337-241342. — ОМ-3239-3243; Обкладинка до альманаху; Він народ свій боронить; Ми стали волі на сторожі; В поліських нетрях; Повстанці на хуторі; Новобранці в лаві; На становищі; Повстанці на Поліссі; Повстанці на Волині // Фонди НМІУДСВ. — КН-241282.-241292. — ОМ-3185—3195; За Українську Самостійну Соборну Державу; Воля народам! Воля людині!; Слава Україні! Героям слава!; 3 УССД!; 22 січня — День Української Державності; Громадою обух сталить та добре вигострить сокиру! Якщо завтра війна; Кару смерті в СССР скасовано, замінюючи її на 25 літ каторги; Отрують з дитинства // Фонди НМІУДСВ. — КН-241292 — 241302. — ОМ-3196—3206; Що вивозять з України в Росію. Що привозять в Україну з Росії. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241303/1-2. — ОМ-3207/1-2; Партія веде... 04.02.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241304. — ОМ-3208; Так виглядає «новий» більшовицький світ. 22.06.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241304. — ОМ-3209; Непрацездатні та каліки — робітники в СРСР мусять жєбрати. 01.02.1951 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241305. — ОМ-3210; В СРСР всі живуть з праці рук. 28.01.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241307/1-2. — ОМ-3211/1-2; Нам скорились всі народи. 08.02.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241308. — ОМ-3212; Інтелігенти в СССР працюють під диктатом. 17.10.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241309. — ОМ-3213; Робітники в СРСР працюють під примусом. 23.05.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241310. — ОМ-3214; Людей у ярма запрягли; ...а їсти нічого; Передова колгоспна техніка»; На Волині жито ворогами збито; Вивіз на Сибір // Фонди НМІУДСВ. — 241329-241334. — ОМ-3231-3236; Що вивозять з України в Росію. Що привозять в Україну з Росії; Партія веде...» Так виглядає «новий» більшовицький світ; Непрацездатні та каліки — робітники в СРСР мусять жєбрати; В СРСР всі живуть з праці рук; Нам скорились всі народи; Інтелігенти в СССР працюють під диктатом; Робітники в СССР працюють під примусом; Червоноармійці, зверніть свої багнети проти кремлівських катів! Блок комуністів і безпартійних. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241303 — 241314. — ОМ-3207 — 3218.

ми анотаціями супроводжуються й усі ілюстрації, які увійшли до відомого видання графіки Н. Хасевича за кордоном⁵.

Що це за анотації?

По-перше, привертають увагу варіанти автографів митця: «Зот» або «НХ» (хоча є і загадкові — «НХ+П-а», «НХ+Ол»).

По-друге, для підтвердження достовірності атрибуції художник, як правило, позначав номер партії, назву, серію, точну дату виготовлення, авторство. Наприклад, «24/30, дереворит. Повстанці на хуторі. Серія: «Волинь у боротьбі», проект і вик. Зота. 9.5.49», «29/30. Дереворит. Серія — листівки. Проект і вик. Зота. II варіант. 5.8.1949», «17/50. Дереворит. Серія — листівки. Проект і викон. Зота (II варіант). 15.10.1949».

По-третє, саме завдяки цим «вихідним» даним можемо стверджувати, що в колекції представлено п'ятнадцять графічних робіт, які 'Зот' виконав спільно зі своїми учнями — 'Артемом'⁶, 'Мироном'⁷ та 'Свиридом'⁸. Цікаво, що 'Зот' обов'язково уточнював: допомагав він учню, чи навпаки. Наприклад, «Проект і вик. Артема при участі Зота. 23.5.49» (але перший варіант дереворита «Інтелігенти в СРСР працюють під примусом» 'Зот' виготовив власноруч). Або: «27/30. Дереворит. Серія Листівки. Переробка рис. З давн. видань ОУН. Виконав Мирон при допомозі Зота. 4.6.49». Загалом, треба констатувати, що найбільший внесок технічної ланки 'Зота' зроблений у створення серій «Шаржі і сатира» та «Листівки».

⁵ Хасевич Ніл. *Графіка в бункрах УПА*. / Ніл Хасевич / Філадельфія: Пролог, 1952.

⁶ *Партія веде...* 04.02.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241304. — ОМ-3208; *Робітники в СРСР працюють під примусом*. 23.05.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241310. — ОМ-3214; *Україна має право вийти зі складу СССР*. 30.01.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241318. — ОМ-3222; «*Передова колгоспна техніка*». 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241309. — ОМ-3213.

⁷ *Непрацездатні та каліки-робітники в СРСР мусять жєбрати*. 01.02.1951 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241305. — ОМ-3210; *В СРСР всі живуть з праці рук*. 28.01.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241307/1-2. — ОМ-3211/1-2; *Нам скорились всі народи*. 08.02.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241308. — ОМ-3212.; *Якщо завтра війна*. 04.06.1949 р. / КН-234315-234316. — ОМ-3219-3220; *Молодий революціонер*. *Журнал для юнацтва*. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241309. — ОМ-3213.

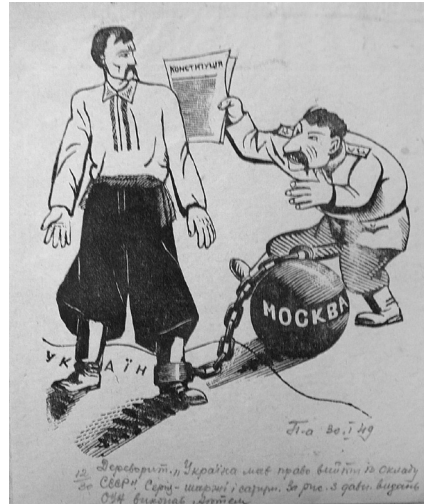
⁸ *Так виглядає «новий» більшовицький світ*. 22.06.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241304 — ОМ-3209; *Кару смерті скасовано, замінюючи її на 25 літ каторги*. 26.12.1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241313 — 241314. — ОМ-3217 — 3218; *Під землю виростає, кого треба припікає!* 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241327. — ОМ-3230.

По-четверте, важливе інформаційне навантаження мають й такі помітки ‘Зота’: «1.ІІ/51. Друкареві. Не прибивати кліші цвяшками, а наклеїти на дощечку»⁹; «Цей лінорит передав для «Д»¹⁰.

Залишається питання: у якій саме друкарні невідомий «друкар» мав виконати настанови ‘Зота’ в лютому 1951 р.? Враховуючи те, що друкарня ім. Кліма Савура була ліквідована в лютому 1949 р., припускаємо, що мова йшла про друкарню ім. Т. Шевченка¹¹.

Відзначимо, що в колекції презентованих дереворитів значна кількість тих, які датовані 1949 р. Безперечно, цей рік для Н. Хасевича став чи не найбільш продуктивним у повоєнний період. Близько 10 відсотків видань українського націоналістичного підпілля, що вийшли друком у 1949 р., були оздоблені ілюстраціями ‘Зота’, особливою популярністю користувалися (як і зараз) його «Кличі ОУН»¹².

Зазначимо, що й дереворити із серії «Заголовки»¹³ також датовані 1949 р. Усі вони в супровідному тексті мають позначку: «Дру-

‘Артем’, ‘Зот’. Україна має право вийти зі складу ССРП.

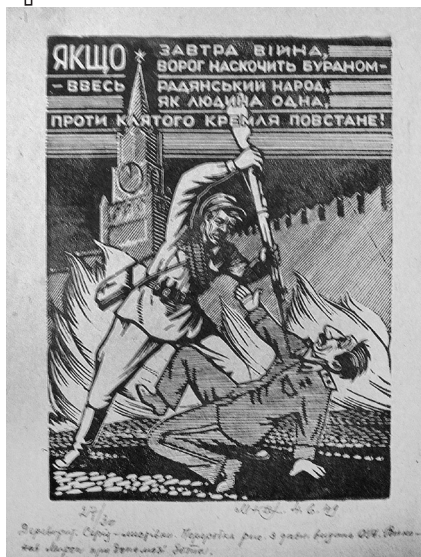
⁹ *Отрують з дитинства. 1949 р. // Фонди НМІУДЛСВ. — КН-241317. — ОМ-3221.*

¹⁰ *Українська молоде! Друкарня ім. Кліма Савура. 1950 р. // Фонди НМІУДЛСВ. — КН-241366. — Л-8473. КН-241366. — Л-8473.*

¹¹ *Марчук Ігор. Підпільні друкарні та видання Крайового Проводу ОУН на ПЗУЗ / Ігор Марчук // Український націоналізм: історія та ідеї: Науковий збірник. — Дрогобич: НІЦ ім. Д. Донцова, 2014. — Вип. 2. Режим доступу: dontsov-nic.com.ua/pidpilni-drukarni-ta-vydannya-krajovo*

¹² *Патриляк Іван. «Встань і борись! Слухай і вір...»: українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939 — 1960 рр.): Монографія / Іван Патриляк. — Львів: Часопис, 2012. — С. 528.*

¹³ *Українська Головна Визвольна Рада. Президія.; Українська Повстанча Армія. Головне командування // Фонди НМІУДЛСВ. — КН-241335-241346. — ОМ-3245-3248.*

‘Мирон’, ‘Зот’. Якцо завтра війна.

карня ім. Кліма Савура». З цією ж позначкою і дереворити «На бойовий фонд ОУН» з «Волинської серії» бофонів¹⁴. Враховуючи час ліквідації цієї друкарні, припускаємо, що підпільники у видавничій роботі навмисно залишали назву головної друкарні референтури пропаганди Проводу ОУН на ПСУЗ у пропагандистських цілях.

Виходячи з вищенаведеного, цілком зрозуміло, чому до альбому з Гальчиної гори (1951 р.) потрапили відбитки найбільш популярних листівок ‘Зота’ (зокрема два варіанти із серії «Волинь в боротьбі»)¹⁵.

Мабуть, у співробітників органів держбезпеки виникали запитання щодо ймовірності замовлення ‘Зоту’ на виготовлення заголовків або ілюстрацій до численних проектів листівок, присвячених викриванню радянської пропаганди, зокрема компанії з проведення виборів до Верховної Ради СРСР у червні 1950 р.¹⁶ Недарма у вищеназваному альбомі ГДА СБУ є чернетки текстів листівок, які були вміщені разом з іншими друкowanими матері-

¹⁴ На бойовий фонд ОУН. 10 карбованців. 1945 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241391. — ОМ-3260; На бойовий фонд ОУН. 25 карбованців. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241358- 241359.— ОМ-3250-3251; На бойовий фонд ОУН. 50 карбованців. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241360. — ОМ-3252; На Бойовий фонд ОУН. 50 карбованців. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241351. — ОМ-3253; На Бойовий фонд ОУН. 300 карбованців. 1944 р. / На бойовий фонд ОУН. 1000 карбованців. 1945 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241353. — ОМ-3255; На бойовий фонд УПА. Воля. 100 карбованців. 1945 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241354. — ОМ-3256; На бойовий фонд УПА. 500 карбованців. 1945 р. / К-241355-241356. — ОМ-3257-3258.

¹⁵ Він народ свій боронить. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241284. — ОМ-3188; Ми стали волі на сторожі. 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241285. — ОМ-3189.

алами ‘Зота’. Згідно зі звітом друкарні ім. Т. Шевченка, кількість примірників лише отаких «противиборчих» листівок наближалася до 12 тис. щомісячно (у кілька разів більше порівняно з іншими за тематикою пропагандистських матеріалів).

На нашу думку, актуалізація відомостей про колекцію Н. Хасевича (‘Зота’), яка зберігається у фондозбірні Національного музею історії України у Другій світовій війні, сприятиме глибшому засвоєнню потужного масиву автентичних матеріалів художника, також спонукатиме до чергових наукових розвідок його багатогранного творчого доробку.

¹⁶ *Українці 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241319 — Л-8464.; Інтелігенти! 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241363. — Л-8470; Робітники! 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241360 — Л-8467; Українські селяни, робітники, інтелігенціє! // Фонди НМІУДСВ. — КН-241370. — Л-8476; Українці зі східних областей! 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241368. — Л-8475; Селяни-колгоспники!» 1949 р. / Фонди НМІУДСВ. — КН-241364. — Л-8471; Українська молодь! 1949 р. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241365. — Л-8472; Ганьба тим, які добровільно підуть до виборів! [1949 — 1950 pp.] // Фонди НМІУДСВ. — КН-241372 — Л-8478; Ні один не підемо до виборів. [1949 — 1950 pp.]. // Фонди НМІУДСВ. — КН-241371. — Л-8477; КН-241376. — Л-8482; Вибори до Верховної Ради СРСР — це підлий глум. [1949 — 1950 pp.] // Фонди НМІУДСВ. — КН-241375. — Л-8481; Верховна Рада СРСР — це ніяке представництво народів і працюючих мас СРСР. [1949 — 1950 pp.] // Фонди НМІУДСВ. — КН-241374. — Л-8480; Робітники! [1949 — 1950 pp.] // Фонди НМІУДСВ. — КН-241376. — Л-8482; Селяни! [1949 — 1950 pp.] // Фонди НМІУДСВ. — КН-241377. — Л-8483.*

ДО 75-ЛІТТЯ АКТА ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 30 ЧЕРВНЯ 1941 р.

Дмитро Злепко

*Доктор, професор Українського
вільного університету*

У статті на підставі документів Міністерства закордонних справ Третього Райху досліджено діяльність Ярослава Стецька з підготовки й організації проголошення Акта відновлення Української держави, його стосунки з німецькими установами та обставини арешту нацистськими органами безпеки.

Ключові слова: Третій Райх, Міністерство закордонних справ, СД, документи, Ярослав Стецько, Степан Бандера, Роман Ільницький.

Dmytro Zlepko

Yaroslav Stetsko: From Cracow to Lviv (June – July 1941) According to Documents of the Reich Foreign Ministry

On the basis of documents of the Ministry of Foreign Affairs of the Third Reich the article researches the activities of Yaroslav Stetsko on preparing and organizing the Ukrainian State Reestablishment Act, his relationship with German institutions and circumstances of his confinement by the Nazi security bodies.

Key words: Third Reich, Ministry of Foreign Affairs, SD, documents, Yaroslav Stetsko, Stepan Bandera, Roman Ilnytskyi.

ЯРОСЛАВ СТЕЦЬКО: З КРАКОВА У ЛЬВІВ (ЧЕРВЕНЬ – ЛИПЕНЬ 1941 р.) ЗА ДОКУМЕНТАМИ МІНІСТЕРСТВА ЗОВНІШНІХ СПРАВ РАЙХУ

22 червня 1941 р. почалась друга світова війна: Німецький вермахт напав на Радянський Союз. На німецько-радянському кордоні України стримано поїзд цистерн з нафтою, заарештувано водіїв поїзда. Тим розірвано торговельний договір, останній, заключений у вересні 1939 р. — тоді Союз зобов'язався доставляти Німеччині нафту з Борислава. Мав на виміну одержувати сталеві труби. До розриву політичних договорів доходив торговельний.

Наступний день, 23 червня, по всіх кабінетах НКВД Західної України уповноважені комісари розпечували в один час конверти нр. 001064, підписані Берією. Таємний наказ відносився до депортації в'язнів і всіх підозрілих, які вважалися ворогами радянської влади: наказано 4-ту депортацію. Кого не вдалося депортувати, той мав бути розстріляний. До 28 червня по в'язницях Галичини помордовано тисячі невинних українців. Нічого дивного в тому, що галичани вітали вермахт, німців як визволителів. У німецькому вермахті служили українці як вояки і перекладачі. Поруч вермахту, як похідні групи верталися в більшості українські націоналісти з Генеральної Губернії до Львова. Між ними Ярослав Стецько, який 24 червня знаходився в похідній групі Я. Старуха в Краковці.

До Стецька звернулися того дня німецькі чинники з війська і абверу. Вони запитували, де і коли розпочнется «українське повстання». Видно, що Стецько мав особисте завдання: контактуватися в імені ОУН з вермахтом. Про саме повстання Стецько не мав інформації. До С. Бандери він вислав кур'єра із запитом про повстання. Це був встановлений зв'язок людьми. Додатково Стецько радив Бандері підказати німцям виготовити летючку з гаслом «Свобода народам і людині». Відповідь на запит Стецька від Бандери, коли була, не знайшлася в документах.

Можливо це зумовлено і тим, що для Стецька змінилась ситуація: вермахт почав контроль всіх осіб у фронтовій зоні. Стецько покинув Краковець, скрився у селі Млинів. Оскільки він не належав до війська, не мав аусвайсу/виказки. Без того йому грозив арешт.

Другим кур'єром Стецько просив у Бандери доставити йому аусвайс. До аусвайсу просив Стецько передати йому друкарську машинку і паперу до писання. Відповідь на це прохання Стецька також не знайдено.

26 червня відбулися дві зустрічі: організаційна і контактна військова німецько-українська. Неясно, чи Стецько брав участь у обох нарадах. Небезпечно було йому показуватися у німецькій команді без аусвайсу. Вже туди дійти через контролі було ризико.

Певно, існувала відозва по військовій лінії, яка була відома В. Кукові. Вона була договорена між Бандерою і вермахтом. Не диво, що Стецько її не знав. Він відповідав за політичний сектор. Вислід розмови між вермахтом і Куком лишився безрезультатним.

На організаційній зустрічі рішено полишити далі певну групу націоналістів у вермахті як вояків. Побільшити відділи похідних груп добровольцями. Скільки Стецько включився в цю дискусію — нерозбірно. Відомо, що він попірав ідею створення українського війська. На це треба було вишколених людей. У вермахті була можливість повчитися військової справи.

26 червня рішив вермахт, що йому не потрібна жодна допомога від нікого. Німці воюють самі. Покладаються виключно на свої сили. Про це вони нікого не повідомляли. Вермахт не був уповноважений з ким-небудь заключити договір. Це, видно, зрозумів Стецько 26 червня.

Особисто Стецько спішив на Львів. Видно, завдання Стецька обмежувалось виключно політичною діяльністю. В самому поході на Львів він був підпорядкований провідникові похідної групи Старуху. Без аусвайсу відпадала можливість користатися машинами вермахту. Стецько, з кількома особами, скористався транспортом особи, яка гнала власне авто бічними дорогами на Україну через Львів. Добачувати в цім «подорож на совєцькій машині», підозрівати «совєцький слід» безпідставно.

З 26 на 27 червня Стецько з кількома особами добрався до Львова. Місто він покинув 1937 року. Зараз він вертався як політик, ідеолог, із завданням Бандери відновити українську державність. З першої хвилини він виступає як політичний діяч ОУН, по стороні Бандери.

Дні 28—29 червня, коли всі радянські відомства повтікали зі Львова, полишили свій кривавий слід. Не було «днів Петлюри»,

організованої різанини, погрому євреїв. Термін «дні Петлюри» виник у західній історичній літературі. Вважається нині наклепом на українців.

Рівно ж безпідставний наклеп звірств «Нахтігалю», який в 3.15 ночі 29 червня стояв на передмісті Львова. Включений у військову формацію Бранденбург (Brandenburg z.b.V. 800), він підлягав військовій дисципліні, проступок проти якої ставив кожного під військовий трибунал. Гуляти по місті, грабити і вбивати когось означало розстріл. Відповідальний за український батальйон у Бранденбурзі др. Альбрехт Герцнер з німецької сторони перед німецьким судом по війні свідчив, що жоден вояк «Нахтігалю» не провинився. Добровольці не підпадали німецькій військовій карності.

Оскільки факт відновлення державності загально відомий, сконцентруємось тут на двох деклараціях Стецька про відновлення української державності у 1941 році, що є в німецькому архіві зовнішніх справ Райху, наświetлюють хід думання Стецька, розвиток подій між 3 та 15 липня 1941 року.

Декларація українського уряду (der ukrainischen Staatsregierung) з 3 липня починається вступною подякою німецькій армії: Її скоро перемога уможливила українському народові проголошення і відбудову незалежної української держави. Виходячи з тисячолітньої традиції і Української Народної Республіки (ukrainische Volksrepublik) 1917-го, 1918—1920 років, визнаної Німеччиною, Австрією і центральними державами, в заключенім договорі у Бересті стала Україна союзницею цих держав.

Помимо формального існування у Радянському Союзі, Україна не маючи українського змісту, не відповідала волі українського народу, не була суверенною. Зараз, у тяглоті тисячолітньої історії буде український нарід на згарищах московської в'язниці народів свою незалежну державу.

Виявом народного стремління є Організація українських націоналістів проводу Степана Бандери. ОУН Бандери провадила революційну боротьбу проти польської і московсько-більшовицької окупації, мала великі жертви у цій боротьбі.

Вторгнення німецьких військ дало кінець ворожій окупації. Українська суверенна держава долучається до європейського порядку, який творить фюрер і німецьке військо. Перемога вермахту уможливила створення української держави. З почуттям при-

ятельства (Freundschaft), яке мають українці до німців, бажає український уряд включитися у побудову «нового порядку в Європі». «Ми з самого початку кровились в боротьбі проти московського панування страху, і радіємо, що інші народи включаються в цю боротьбу».

Такий зміст декларації Ярослава Стецька до німецького уряду з 3 липня. Не має жодного натяку про якесь «підлабузництво», «колаборацію». Слушне ствердження, що вермахт улегшив українську справу. Сприяв своїм вторганням створенню українського уряду. Покликується Стецько на боротьбу ОУН Бандери. Український уряд готовий включитися у «побудову нової Європи». Всі точки, в яких українці-націоналісти можуть співпрацювати з німцями, не для німців, не для фюрера.

Цілковито інші наголоси поставлені у другій декларації до німецького уряду з 15 липня. Забігаючи наперед, можна сміло твердити: «Це самооборонна декларація Стецька, вияснення, чому він так, а не інакше поступив». Лиш у кількох зворотах вертається Стецько до першої декларації 30 червня. Перший зворот — поклик на історичну тяглість уряду України 1917—1920-х років. Наведений час і місце прокламації: 20.30 година вечора у львівській «Просвіті». Чи Стецько тоді проголосив відновлення Української держави при свічках, бо не було світла, чи було на залі Просвіти лише коло 50—60 осіб — не суттєве. Чи Стецько заняв слово як останній дискусант — не рішаюче.

Оспорювати, що присутні не були вибраними делегатами, а лише представниками міста Львова, оправдується старим порядком, ще з австрійських часів. У надзвичайних ситуаціях сходилися провідні особистості міста, церковні й політичні, рішали актуальну проблему. На великі збори, засідання, уповноваження не було ні місця, ні часу. Кривавий відступ, втеча всіх радянських відомств 27—28 зі Львова вимагала скорого рішення. На це реагували національні збори 30-го червня в Просвіті. Історичним фактом є на цьому засіданні проголошення відновлення Української держави. До самої проблеми відновлення повернемо нижче.

Своє постопування Стецько оправдує «совістю і честю кожного українця». Це постава переконаного патріота своєї країни. Більше зобов'язання націоналіста. Як чесна людина Стецько признається і перебирає повну відповідальність створення уряду. Готовий він

нести всю відповідальність особисто. Заявляє, що ніколи з посту голови уряду не відступив. Покликання і пізніше звільнення членів уряду оправдує принципом вождівства. У цьому він у цей час не один і не перший.

За його наказом перебрано львівську радіостанцію. Сам наказ перебрати радіостанцію був даний ще перед вибухом війни. План розроблявся і був апробований проводом ОУН. Наприкінці він наводить свої думки, своє поступування щодо німців. Запевняє, що з жодною німецькою установою ніколи не переговорював у справі української державності.

За звітом гауптмана Ганса Коха, він докоряв Стецькові зараз після проголошення, ще вчором, що той не виконав наказу СД, не поїхав у Холм, як йому наказано німецькою розвідкою. Тому він не подав Стецькові руки, полишив сцену зборів, висловився ще в Просвіті проти української державності. 1 і 2 липня Ганс Кох перешкодив Стецькові доступ до генерала Реймса у ратуші міста, якому Стецько хотів представити свій уряд. Німці у Львові, і особисто Кох у перших днях липня явно протиставились українському уряду. Одверто заявив Кох, що без проблем може контактуватися з «паном Стецьком», у «жодному випадку з головою уряду Стецьком».

Німці стояли на позиціях: тільки фюрер рішить українське питання. Українці мають працювати і дотримуватись порядку. Ця ситуація призвела до арешту майже 80% цілого провідного активу ОУН у Львові протягом кількох днів. Голову уряду Стецька взято під варту з 9 на 10 липня у Львові. Вже 12-го він у Берліні. Спочатку він перебуває під домашнім арештом на Дальманнштрассе з правом рухатися по Берліну. Контактуються він зі Степаном Бандерою, якого після арешту 5 липня з Кракова перевезено до Берліна.

Позволено як голові уряду Стецькові до дизпозиції мати секретаря. Зі Стецьком тоді на Далманстарсее працює Роман Ільницький. Він певно і пише під диктат Erklärung/Заяву голови уряду Я. Стецька до німців. Сама Заява з 15 липня не адресована. Наприкінці документу німецькою мовою додано від руки: «Віддано в Рейхссіхергайтсгауптamt Оберштурумбаннфюрер Веіманн»

Свою заяву 15 липня починає прем'єр Стецько ствердженням, що він даліше вважає Райх приятелем (einen Freund) України. Він

перекоаний що німці-націонал-соціалісти розуміють українську справу, український нарід і його, Стецька, поступування. Це він роз'яснює на підставі вимог, які повстали перед Україною і ОУН «з визволенням із московської окупації».

Гідність і честь українського націоналіста вимагають, щоб він не нехтував волі народу до боротьби, пошанував гін до незалежності. В цьому рішенні немає компромісів: український нарід вільний, і ніколи і нікого не буде питати, що йому вільно, що не вільно. Але український нарід зобов'язаний сам виявити своє бажання. Це він зробив після звільнення з-під совецької окупації. І це не протирічить німецьким планам, які збігаються з українськими у боротьбі проти Союзу. Українські націоналісти зі свого боку респектують волю народу. Не можуть йому противитись.

Дальше Стецько торкається питання державно-правного характеру. Як вище згаданого Берестейського миру. Україну і Німеччину він бачить як союзників з 1918 р. У мирному договорі 8 лютого 1918 р. у Бересті Німеччина визнала Україну. Львівський акт з 30 червня 1941 р. проголошення відновлення української державности базується, за Стецьком, на цій традиції. Його уряд — спадкоємець українських урядів 1917—1920-х рр. Німеччина, як і Україна, цього взаємного визнання добровільно ніколи собі не вповіли. Говорити про Версальський і пізніше про Ризський договір тут не на місці: це насильні договори, які Німеччині й Україні накинєні ззовні. Вони у цьому випадку не правосильні. Це дальший аргумент Стецька до партнерства України з Німеччиною.

Наприкінці торкається прем'єр Стецько питання координації спільних дій ОУН з німецькими відомствами. Тут не має місце колаборація: два партнери сходяться проти спільного ворога. Що ОУН і німецькі відомства не знайшли спільного знаменника — бачить Стецько вину на німецькій стороні. Всі пропозиції ОУН відкидали німецькі відомства, ніби не на часі, позаяк рішення не відносилось до компетенцій німецького партнера. Певно, Стецько знав рішення німецького уряду «що тільки фюрер рішає українську справу». Але фюрерові не предложено жодної української справи. Всі українські звернення, заяви 1941 р. пропадали на бюрках низьких апаратчиків, діставали тавро ЦДА (zu den Akten) до архіву.

Сама сила українського націоналізму діяла без паперових декларацій. Що вона лишалася в німців безплідною, не зневірило

Стецька. Свою відповідальність не бачив він перед німцями: сам він свідчить, що він звітний лише «українському суспільству і провідникові Бандері». За те його запроторено до кацету. Вірність і переконання Стецька власним ідеям пізнали німці скоро.

Вже в липні 1943 р. німецький абвер шукав Стецька для переговорів в українських справах. Відомство не знало точно місця побуту Стецька. Здогадувалася розвідка, що «студент Стецько Ярослав, правдоподібно, в Ораніенбурзі». Лишається нез'ясований пошук абверу в 1943 р. за Стецьком.

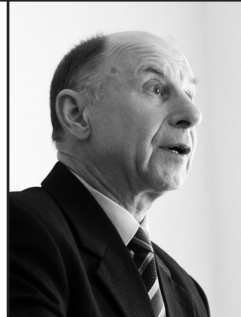
Німецька служба безпеки, станиця Вірцбург, знала 6 жовтня 1944 р., що 27 вересня 1944 р. випущено «колишнього шефа штабу (Stabschef) Степана Бандери Стецька з кацету Заксенгаузен). «Прем'єра Стецька» видно СД не знав. СД бажало його включити в переговори в «справі Власова».

Відомо, що Стецько після звільнення з кацету рухався через Ваймар, Братиславу до Мюнхена, де попав у американське бомбардування, був тяжко ранений. Пережив і розпочав нове життя в Мюнхені. Але це вже інша історія.

Володимир Трофимович

---

*Доктор історичних наук, професор,
завідувач кафедри історії
ім. М. П. Ковальського Національного
університету «Острозька академія»*

Стаття містить аналіз спогадів організаторів й учасників проголошення Акта відновлення Української держави С. Бандери, Я. Стецька, В. Кука та ін. Автор доводить, що мемуари значною мірою дають змогу відтворити ситуацію передодня і початку німецько-радянської війни, простежити дії ОУН і її лідерів, з'ясувати мотиви, якими вони керувались й охарактеризувати їх взаємини з нацистами. Суб'єктивний чинник спогадів згладжується шляхом зіставлення фактологічного матеріалу зі свідченнями інших джерел.

Ключові слова: ОУН(б), Акт відновлення Української держави, спогади, мемуари, С. Бандера, Я. Стецько, В. Кук.

Volodymyr Trofymovych

The article contains analysis of memories of organizers and participants of the Ukrainian State Reestablishment Act proclamation: S. Bandera, Y. Stetsko, V. Kuk etc. The author proves that mostly memories give the opportunity to reconstruct the situation of threshold and start of the German-Soviet war, trace OUN and its leaders' actions, find out their motives and characterize their relationship with the Nazis. The subjective factor of memories can be smoothed through comparing fact material with other sources evidences.

Key words: OUN(B), Ukrainian State Reestablishment Act, memories, S. Bandera, Y. Stetsko, V. Kuk.

ВІДОБРАЖЕННЯ АКТА 30 ЧЕРВНЯ 1941 Р. В ПРАЦЯХ І МЕМУАРАХ УЧАСНИКІВ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ

75 років відділяє нас від безкомпромісного Акта відновлення української державності. «Актом 30 червня 1941 р., — писав Петро Мірчук, — український нарід заманіфестував перед цілим світом і перед історією, що він бажає сам керувати своїм життям і що він готов боронити своє право на вільне життя у своїй власній, самостійній державі перед імперіалістичними зазіханнями кожного ворога і за кожних умов... Акт відновлення української державності та успішна політична й мілітарна боротьба проти німецького окупанта є доказом політичної зрілості, моральної сили та дисциплінованості українського народу і ввійдуть в історію як світла сторінка гідної постави української нації в важких умовах Другої світової війни»¹.

Цінним джерелом дослідження того, що відбувалось у Львові в червні-липні 1941 року і навколо цих подій, є праці та мемуари учасників визвольних змагань. Значною мірою вони дають змогу відтворити ситуацію передодня і початку німецько-радянської війни, простежити дії ОУН і її лідерів, з'ясувати мотиви, якими вони керувались, охарактеризувати їх взаємини з нацистами. Деякі з них мають унікальний характер, залишаючись єдиним джерелом відомостей про подвиг і жертвність осіб, причетних до Акта, життя та діяльність яких протягом півстоліття замовчувалися, фальсифікувалися й осуджувалися. Водночас, віддаючи належне значущості вищевказаним джерелам, ми враховували притаманну їм істотну дозу авторського суб'єктивізму, вплив особистісного чинника, прагнення подекуди до самогероїзації або виправдання власних помилок, можливість відхилення при висвітленні описуваних подій, що пов'язано з обмеженістю людської пам'яті, а тому викладений тут фактологічний матеріал зіставлявся зі свідченнями інших джерел.

¹ Мірчук П. *Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення)*. Друге видання. — Мюнхен, 1953. — С. 52, 56.

Керівники ОУН у своїх творах наголошували: декларуючи принцип опори на власні сили як провідну засаду в боротьбі за відродження незалежної України, вони водночас прагнули здобути вагому підтримку зовнішніх чинників. Обґрунтовуючи пізніше цей напрям в українській політиці, Микола Лебедь у книзі «УПА. Українська повстанська армія» зазначає: «У тій площині тодішнє українство та його політичний провід шукали в світі прихильників чи там союзників, які були б готові дати бодай моральну підтримку українському народові в реалізації його цілей. Був факт, що в сучасній Європі тільки Німеччина явно готувалася до війни з СРСР, і тому це було природне й наскрізь зрозуміле явище, що український народ сподівався від німецько-советського конфлікту зміни дотеперішнього положення, але очевидячки не такої, щоб поневолення большевицькою Москвою замінити новим поневоленням Німеччиною. Бо, сподіваючись німецько-советської війни, український народ підготовлявся використати її виключно для того, щоб відбудувати свою самостійну незалежну державу»².

Для реалізації задуманих планів, як писав В. Кук, окрім трьох Похідних груп, створено також ще спеціальну керівну — Львівську (близько 20 осіб), що складалась із членів Проводу та ключових функціонерів ОУН(б). Вона мала вирішувати завдання, пов'язані з проголошенням відновлення української державності. Уже на другий день війни Я. Стецько, М. Лебедь, І. Равлик, В. Кук на легковій автомашині, зареєстрованій у німецькому військовому відомстві, без перешкод переїхали на правий, східний бік річки Сяну, з наміром якнайскоріше добратися до Львова³.

Аналіз ідейно-політичної і мемуарної літератури проливає світло на обізнаність активістів ОУН з нацистськими намірами щодо України і дає право стверджувати що їх уявлення про останні аж до липня 1941 року були переважно абстрактними, загальними і суперечливими. Разом з тим, доки Німеччина не по-

² Лебедь М. УПА. Українська Повстанська Армія. Її генеза, ріст і дії у визвольній боротьбі українського народу за українську самостійну соборну державу. Ч. 1 Німецька окупація України. — Видання Пресового Бюро УГВР, 1946. — С. 13.

³ Кук В. Державотворча діяльність ОУН. Акт відновлення української держави 30 червня 1941 р. // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 : Збірник документів і матеріалів. — Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. — С. XI—XIII.

казала себе відвертим ворогом України, доти міркування провідників ОУН виглядали наступним чином. Якщо вона займе позицію розвалу Радянського Союзу на національні суверенні, ні від кого не залежні держави — Україну та інші поневолені народи, вказував, наприклад, Ярослав Стецько в книзі «30 червня 1941», то ніщо не перешкодить оунівцям вважати її зовнішньополітичним союзником проти червоної імперії⁴. Степан Бандера, зі свого боку, підкреслював у статті з аналогічною назвою, що справді незалежна політика мусила йти шляхом доконаних фактів, незважаючи на наміри Третього райху, а коли треба, то й виразно проти них. Український народ, за його словами, мусив у новій ситуації, що утворилась після 22 червня, рішуче сказати вагоме слово, творячи свою долю власними рішеннями. Звідси головна тактична лінія ОУН щодо офіційного Берліна визначалась тоді так: доконані факти з можливою пропозицією співпраці на основі рівноправного партнерства, забезпечення доконаних фактів у сенсі ймовірної іншої альтернативи. «З цією нашою тактикою вичікування, — пояснював Я. Стецько, — не стоїть у ніякому зв'язку рішення проголосити відновлення державности і творити державне правління, бо це не було залежне від тієї чи іншої постави Німеччини, але це була закономірна консеквенція боротьби нації за незалежність, яка використовує кожную міжнародно пригожу ситуацію, щоб задокументувати свою волю до державного незалежного життя»⁵.

Таким чином, праці і спогади учасників визвольних змагань засвідчили: у розглядуваний період ОУН була рішуче настроєна на відродження української державности.

Разом з тим, як зазначив Я. Дашкевич, в оунівському середовищі плекалася романтична мрія, що розпочата війна стане поштовхом до нової української революції, яка знову ж таки шляхом тактики доконаних фактів вирішить політичні, державотворчі, військові та інші проблеми. «Неадекватне захоплення міфом Української революції 1917—1921 рр., всі помилки якої треба було виправити, стало причиною цієї ілюзії. Війна 1941 р. революційної ситуації на стероризованій і безмежно заляканій Східній Україні

⁴ Стецько Я. *30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України*. — Торонто, 1967. — С. 193.

⁵ Там само. — С. 29.

не створила, а революційні прояви на західноукраїнських землях, які спостерігалися в червні—липні 1941 р., майже зразу опинилися під контролем нових окупантів, або були придушені кованим німецьким чоботом. Реальна дійсність виявилася далекою від прокованого сценарію»⁶.

Рано-вранці 30 червня 1941 року передові німецькі підрозділи вступили до Львова. Разом із частинами вермахту у місто вмарширував український батальйон «Нахтігаль», який ще 18 червня склав присягу на вірність Україні. За ними, як згадував Я. Стецько, прибула вищевказана львівська група⁷. Правда, В. Кук стверджував у 2001 р., що вона з'явилася тут 28 червня⁸.

Зміст творів і спогадів оунівських діячів засвідчив: заява А. Гітлера 22 червня з нагоди початку східної кампанії, швидке просування завойовників вглиб України, їх небажання вести переговори з ОУН на будь-якому рівні привели бандерівців до певних висновків. Для них стало зрозуміло, що нацистська верхівка, з одного боку, не збирається позитивно ставитись до справи державної самостійності України, а з другого — не захоче відразу викликати боротьбу її народу проти себе. Невиразною політикою, тактикою ні до чого зобов'язуючих обіцянок, підтримуванням надій на національну незалежність після закінчення війни з СРСР вона планувала не допустити того, щоб прагнення українців до державності спрямовувалося проти Німеччини. Не бажаючи мати проти себе українську силу, гітлерівці намагалися втягнути її насамперед у свою війну проти Радянського Союзу, зв'язати власними цілями, позбавити можливості проводити самостійну політику, використати значною мірою і виснажити сили України, а далі діяти за своїми планами, в яких останній відводилась роль колонії. Одне слово, в ОУН(б) не було жодних підстав вважати, що верховоди Третього райху сприятимуть відновленню української державності, і що, більше того, їм вдасться проголосити його як державний акт у Києві. Її керівництво все більше усвідомлювало, що справжня самостійна політика мусила йти шляхом власної ініціативи. Мало-

⁶ Дашкевич Я. Відновлення Української держави 1941 р. Проблеми дослідження // Українське державотворення. Акт 30 червня 1941: Збірник документів і матеріалів. — Львів; Київ: Літературна агенція «Піраміда», 2001. — С. XLIII.

⁷ Стецько Я. Вказ. праця. — С. 179.

⁸ Кук В. Вказ. праця. — С. XII.

ся на увазі використати сум'яття перших днів окупації, коли відступаюча Червона армія покинула Львів, а наступаюча німецька ще не встигла сформувати постійні органи управління, і негайно проголосити відродження Української держави. Як бачимо, бандерівське угруповання намагалося своїми радикальними кроками поставити німецьку владу перед доконаним фактом, змусити її вже тоді чітко визначитися: підтримувати чи не підтримувати українські державотворчі кроки, створити ясну ситуацію, перекреслити найнебезпечніші для України підступні гітлерівські задуми і відкрити перспективу незалежній визвольній політиці.

Слід зазначити, що контури майбутнього Акта проглядалися вже у травневих 1941 р. політичних вказівках ОУН(б) «Боротьба й діяльність ОУН під час війни» та в загальних напрямних з інструкцій її Революційного Проводу під аналогічною назвою. Тут, зокрема, стверджувалося: «На звільнених від московсько-більшовицької окупації частинах української землі, не ждучи ніщо, ОУН проголошує відбудову Української держави, встановляє владу, яка має зорганізувати державне життя в усіх ділянках та керувати ним... Центром красної влади повинен бути Львів». Автори цих документів були впевнені, що лише «власною боротьбою, будівництвом власної держави власними силами та за власною ініціативою здобути собі роль підмету і партнера, учасника війни та співтворця нового ладу на руїнах московської імперії... Для того держави, які ведуть боротьбу з Москвою і не ставляться вороже до України, трактуємо як природних союзників... У випадку, коли б німці поставилися негативно до створеної української влади ОУН, не визнавали її та визначували своїх людей, заявляти на місцях, що назначені ОУН не можуть передати влади, бо лише Провід може їх звільнити від обов'язків»⁹.

Звідси можна зрозуміти, що львівський сценарій задумувався бандерівцями заздалегідь, у глибокій таємниці від гітлерівців, тим більше без погодженості з ними, і через це став для останніх цілковитою несподіванкою.

Увечері 30 червня на загальні збори у будинку товариства «Просвіта» у Львові, де відбувалися святочні народні акти, зібралися 60 представників українського громадянства.

⁹ ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. — С. 61, 68, 71.

Виступаючи перед присутніми, котрі підхопилися у загальному пориві, Я. Стецько зачитав Акт відновлення Української держави, після чого було відспівано національний гімн. В документі було, зокрема, зазначено, що «волею українського народу Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує відновлення Української держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України». До речі, ця думка вказувала також на зв'язок української державності 1917—1921 рр. з тогочасним державотворчим процесом. Акт закликав населення «не скласти зброї так довго, доки на всіх українських землях не буде створена Суверенна Українська Влада»¹⁰.

Тут же повідомлялося, що на західноукраїнських землях формується українська влада, яка підпорядкується загальнонаціональному уряду, створеному у Києві з волі українського народу.

Звертаємо увагу на те, що структурно текст проголошеного документа складався з трьох пунктів. Окрім вищевикладених двох, останній у післявоєнних виданнях на Заході переважно опускався, що давало привід опонентам називати бандерівців «маріонетками», «колаборантами», а сам Акт — «оперетковим». А лакуни в тексті звучали так: «З. Відновлена Українська держава буде тісно співдіяти з націонал-соціалістичною Велико-Німеччиною, що під проводом Адольфа Гітлера творить новий лад в Європі й світі та допомагає українському народові визволитися з-під московської окупації.

Українська Національна Революційна Армія, що творитиметься на українській землі, боротиметься даліше спільно з союзною німецькою армією проти московської окупації за Суверенну Соборну Українську Державу і новий лад у цілому світі»¹¹.

З цього приводу В. Кук писав так: «Кожна політично грамотна людина, вникнувши у зміст цього абзацу, може зробити лише один висновок: новоповстаюча Українська Держава буде співпрацювати з Німеччиною тільки за умови визнання німецьким урядом Української держави. Для того й проголошувалась Українська держава, власне створювався уряд, щоб Україна могла на рівних

¹⁰ ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 1. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. — С. 250—251.

¹¹ Там само. — С. 251.

правах вести переговори, укладаючи союзи, провадити спільну війну проти своїх національних ворогів. Це цілком нормальна політика вільного суверенного народу»¹². Він пояснював, що ОУН, між іншим, ніколи не приховувала того, що вона не проти союзу з Німеччиною у війні проти більшовицького СРСР за умови визнання самостійності та незалежності Української держави. У цьому випадку, на його думку, не мало значення, який політичний лад існував тоді у райху, адже йшлося про боротьбу проти спільного ворога. Адже США та Великобританія, мовляв, не брали до уваги тоталітарний лад у Радянському Союзі, коли об'єдналися з ним в коаліцію проти теж спільного ворога — нацистської Німеччини¹³.

Своє тлумачення змісту третього пункту виклав і С. Бандера у зверненні «Слово до Українських Націоналістів-Революціонерів за кордоном» від 1948 р. «Дехто закидає, що під час Акта 30 червня 1941 р. були вжиті фрази й жести приязного супроти Німеччини тону, — писав він. — В цій справі пора сказати отверте слово, бо наша правда ясна і чиста, і треба припинити фальшиве змалювання дійсності... Коли ж Німеччина пішла війною проти Росії, нашого ворога, то Україна не могла прийняти неприхильно цього факту. Але тим ще не розв'язувалося питання взаємин між Україною і Німеччиною. Воно мусіло залежати тільки від одного: як поставиться Німеччина до державної суверенності України, чи буде шанувати українську суверенність, українські інтереси, чи буде шукати в Україні союзника проти більшовицької Росії, — чи трактуватиме Україну як воєнну здобич і об'єкт своїх цілей... Ми мусіли стати і стали на позиції незалежної реалізації наших національних цілей, оборони наших прав і інтересів. А далі мусіла сказати своє слово Німеччина»¹⁴.

Виступаючі на зборах спрямовували українців до налагодження державно-політичного життя, захоплення влади у свої руки, формування адміністрації, організації господарства, міліції, шкільництва, а, особливо, створення власної армії. Представник крайового Проводу ОУН рішуче зауважив, що остання

¹² Куж В. Вказ. праця. — С. XIX.

¹³ Там само.

¹⁴ Бандера С. Слово до Українських Націоналістів-Революціонерів за кордоном. — На чужині, 1948. — С. 17.

не складе зброї доти, доки з української землі не будуть вигнані всі окупанти.

На зборах було зачитано декрет про створення Державного Правління (ДП), головою якого був призначений Ярослав Стецько.

Проголошення Акта справило величезне враження на присутніх. Треба пам'ятати, що загал українського громадянства був приголомшений масовим варварським знищенням по тюрмах в'язнів органами НКВД напередодні відступу Червоної армії з краю. «Я досі не можу спокійно згадувати страшних картин, які довелося побачити в перші дні війни, — писала пізніше член ОУН Галина Дідик. — Тоді, після відступу радянських військ, розшукуючи близьких мені людей, я була в тюрмах Львова, Тернополя, Бережан, Нарасва. Я бачила витягнені з катівень і потасмних ям і виставлені для опізнання рідними і друзями тисячі трупів — постріляних, помордованих, часом із слідами варварських знущань: вирізаними на тілі тризубами, виколотими очима, повідрізуваними носами, вухами, грудьми»¹⁵. Як свідчать спогади та інші матеріали, в ході просування німецьких військ були викриті масові знищення українських політичних діячів і в багатьох інших містах і селах.

Вакханалія садизму, що творилася в тюрмах і слідчих відділеннях НКВД не просто остаточно відштовхнула населення Західної України від вчорашніх «визволителів», а й спрямувала чимало прихильників радянської влади в стан непримиреної ворожнечі до неї. Тому в очах багатьох жителів Львова німецькі війська постали рятівниками від страхіть сталінської тиранії, а учасники зборів з розумінням сприйняли останній пункт Акта.

Після закінчення зборів диктор львівського радіо, член місцевої організації ОУН Юлько Савицький урочисто передав в ефір інформацію про прийняті рішення. Наступного дня вона була повторена. Таким чином, львівські події стали відомі в Україні й за кордоном.

По Україні прокотилася хвиля святкових демонстрацій, масово підписувалися маніфести на підтримку Акта, оунівці приступили до формування місцевих державних адміністрацій. «Війна

¹⁵ Цит. за: *В боротьбі за Українську державу. Есеї, спогади, свідчення, літописання, документи Другої світової війни.* — Львів: Меморіал, 1992. — С. 16.

принесла синьо-жовті прапори на Україну в неможливо короткий строк, — писав Тарас Клекіт у статті «Голос крові», надрукованій у підпільному журналі ОУН «Ідея і чин». — Їм не здивувалися, не запитували, чиї це прапори, навіть маленькі діти. Їх прийняли давно й прийняли не як гостей, а так, як приймають Бога: просто до серця, відразу, безоглядно й навіки»¹⁶.

Як бачимо, після Акта 30 червня в краї розпочалися державотворчі процеси. «Населення Львова бачило вперше організовану силу ОУН... і хоч не всі були націоналістами або прихильниками ОУН, то кожний український патріот радів Актом 30 червня і готовий був даром допомагати в адміністрації, — згадував Богдан Казанівський. — Це було видно з того, як до команди зголошувалися різні люди з різними фахами й хотіли стати до праці, не питаючи за платню. Це було велике духовне піднесення народу, який знав, чого хоче й що має робити для великої справи»¹⁷.

Проголошення відновлення державності викликало вибух скаженої люті А. Гітлера, який планував перетворити Україну в німецьку колонію, пояснюючи при цьому міжнародному співтовариству, що її народ бажає бути під зверхністю Третього райху. Акт 30 червня змусив нацистську верхівку розкрити своє політичне обличчя. 5 липня у Кракові були заарештовані і доставлені у німецьку столицю Степан Бандера та інші лідери ОУН, які опинилися у «почесному ув'язненні». Незабаром їх звільнили, встановивши пильний нагляд.

Як впливає з німецьких дипломатичних джерел, міністру закордонних справ І. Ріббентропу 21 липня рекомендували дотримуватись позиції, що проголошення української державності було «самовільними діями відомої честолюбної й активної групи Бендери» та що «інсценізований нею у Львові Акт не має жодного державно-правового значення»¹⁸.

У відповідь політичне бюро ОУН у Берліні видало того ж дня заяву «Щодо становища у Львові». Тут було вказано, що події

¹⁶ Клекіт Т. Голос крові // Ідея і чин. — 1943. — Ч. 3. — С. 23.

¹⁷ Казанівський Б. Шляхом Легенди: Спомини. — Лондон : Українська видавнича спілка, 1975. — С. 217—218.

¹⁸ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: В 2 х т. Т. 1: 1939—1943. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. — С. 379.

30 червня вже стали «історичним фактом», а державницький Акт, подібно, як Акт 22 січня 1918 року у Києві і Акт 1 листопада 1918 року у Львові, «стане символом сучасної визвольної боротьби української нації»¹⁹.

Попри німецькі розпорядження не влаштовувати маніфестацій на підтримку Акта і взагалі не займатися політичною діяльністю, бандерівці не припинили його проголошувати в містах і селах. Гітлерівці розгорнули проти українських патріотів терор. 15 вересня гестапо повторно заарештувало С. Бандеру, Я. Стецька, а також значну кількість оунівців, яких згодом вивезли в концтабір Заксенхаузен, 15 функціонерів Організації були розстріляні, інші інтерновані. «Погромний наступ на Організацію Українських Націоналістів-революціонерів у вересні 1941 року, — згадував колишній в'язень концтабору в Аушвіці М. Марунчак, — започаткував приплив сюди українського політичного елемента, який був призначений на знищення. Це підтвердили дальші фізичні ліквідації українців зимою 1941—42 років»²⁰.

Осмислюючи найновіші уроки українсько-німецьких взаємин, керівники ОУН, як випливає з їхніх творів і мемуарів, дійшли до висновку, що їхній нетривалий «медовий місяць», ситуативний союз із нацистським режимом закінчився, а сподівання на гітлерівську підтримку у відродженні державності виявилися ілюзією. Організація, як самостійницький рух українського народу, вступила тепер у нову фазу визвольної боротьби, відкривала новий фронт — на цей раз проти Німеччини.

¹⁹ ОУН в 1941 році. Документи. В 2-х ч. Ч. 2. — К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. — С. 350.

²⁰ Марунчак М. На ревірі в Авишвіці й остання вибірка до газу на блоці ч. 19 // В боротьбі за Українську державу. — С. 370.

Василь Ухач

---

*Кандидат історичних наук, доцент,
Тернопільський національний
економічний університет, юридичний
факультет, доцент кафедри теорії та
історії держави і права*

У статті проаналізовано напрацювання української історіографії Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р. в контексті визначення його легітимності. Доведено, що дослідники розглядають Акт не як випадковість, а як логічне продовження національно-визвольної боротьби значення якого полягало у політико-правовому закріпленні прагнення українського народу до державної самостійності.

Ключові слова: історіографія, Акт відновлення Української держави, Ярослав Стецько, Українське Державне Правління.

Vasyl Ukhach

Modern Ukrainian Historiography of the Ukrainian State Reestablishment Act of June, 30 1941 (Historical and Legal Aspect)

The author analysed groundworks of the Ukrainian historiography of the Ukrainian State Reestablishment Act of June, 30 1941 in the context of defining its legitimacy. He proved that researchers consider the Act rather as a logical continuation of the national liberation movement, which meant political and legal consolidation of the Ukrainian nation's aspirations to state independence, than as a contingency.

Key words: historiography, Ukrainian State Reestablishment Act, Yaroslav Stetsko, Ukrainian State Government.

СУЧАСНА УКРАЇНСЬКА ІСТОРИОГРАФІЯ АКТА ПРОГОЛОШЕННЯ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 30 ЧЕРВНЯ 1941 р. (ІСТОРИКО-ПРАВОВИЙ АСПЕКТ)

Формування концептуального бачення українського самостійницького руху є актуальною проблемою для українського соціокультурного простору загалом і вітчизняних науковців зокрема. Зумовлено це глобальними трансформаціями, що відбуваються в сучасній вітчизняній історіографії, спрямованими на об'єктивне, аналітичне пізнання вузлових питань української історії, національно-визвольного руху, зокрема, появи нових методичних і методологічних прийомів, дослідницьких парадигм¹.

Розкриття проблем національної самоідентифікації, формування колективної та історичної свідомості громадян України, роль і значення феномену українського національно-визвольного руху, є вкрай вагомими чинниками на шляху поступу суспільства до національної консолідації².

Сучасні науковці розкриваючи вузлові питання генези, функціонування окремих течій національно-визвольного руху 20—50-х років ХХ століття, не опустили з поля зору і такої контроверсійної події як проголошення ОУН (б) відновлення Української держави 30 червня 1941 року у м. Львові.

У сучасній українській історіографії спостерігається поліфонія поглядів, оцінок на спробу ОУН (б) з початком німецько-радянської війни, відновити українську державність. Причини уже звичні: партійно-політичні смаки, уподобання і поділи, штучно перенесенні із середовища еміграційних істориків³. Доводиться констатувати, що у прагненні дати неупереджену оцінку подій у Львові 30 червня 1941 року, цивільні історики не відчувають по-

¹ Галайчук І. Український самостійницький рух у роки Другої світової війни як об'єкт вивчення сучасних вітчизняних дослідників / І. Галайчук // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. До 70-річчя створення української повстанської армії. — Івано-Франківськ; Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. — 2013. — Ч. 24. — С. 272—277.

² Лисенко О. Є. Український національно-визвольний рух 30—50-х рр. ХХст: суспільний контекст і науковий вимір / О. Є. Лисенко // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис. До 70-річчя створення української повстанської армії. — Івано-Франківськ; Прикарпатський університет ім. В. Стефаника. — 2013. — Ч. 24. — С. 13—18.

братимського плеча колег із правничого цеху (зрештою, ще раз принагідно наголосимо, що українські правники і досі не виконали своєї частки роботи при оцінці діяльності ОУН і УПА, яка, як відомо, ще планувалася у 1997 р. у контексті завдань Урядової комісії з вивчення і наукової оцінки діяльності цих сил українського руху Опору — авт. В. У.).

За винятком окремих праць, наукові розвідки О. Панченка⁴, М. Маркевич⁵, ґрунтовної оцінки юридичної природи Акт відновлення Української держави не має. Тому можна погодитися з думкою Д. Яневського, що «за 72 роки національна історична наука не спромоглася встановити факти, які реально відбулися 30 червня 1941 року у Львові»⁶. З жалем доводиться констатувати і інше — сучасна українська історіографія за всі роки незалежності спромоглася фактично на єдину спробу історіографічного аналізу Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 року, здійснену авторитетним українським історіографом періоду Другої світової війни О. Марущенком⁷. Водночас у науковій публікації датованій 2001 роком з цілком зрозумілих причин, не враховано цілий ряд публікацій, не висвітлено монографічних праць, де подається правова оцінка львівським подіям 30 червня 1941 року.

На нашу думку використання міждисциплінарного методологічного інструментарію історії, юриспруденції, політології тощо, компаративістського підходу, дозволить максимально наблизитися до об'єктивної оцінки окресленої наукової проблеми.

³ Марущенко О. В. Акт відновлення незалежності України 30 червня 1941 року в сучасній історіографії / О. В. Марущенко // Галичина: науковий і культурно-просвітницький краєзнавчий часопис / [редкол.: М. Кугутяк (гол. ред.), О. Жерноклєєв, С. Кобута та ін.; літератур. ред. В. Пітель]. Прикарпатський університет ім. В. Стефаніка, Історичний факультет. — Івано-Франківськ. — 2001. — Ч. 1. — С. 91—100.

⁴ Панченко О. «Декрет» Степана Бандери. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 року та його місце в нашій історії / О. Панченко // Політика і час. — 2001. — № 7. — С. 86—95.

⁵ Маркевич М. І. Юридична природа Акта Відновлення Української держави від 30 червня 1941 року. / М. І. Маркевич. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://univerua.rv.ua/VNS1-2013/Markevich.pdf>.

⁶ Яневський Д. Б. Проект «Україна». 30 червня 1941 р., акція Ярослава Стецька / Д. Б. Яневський; худож.-оформлювач О. Д. Кононученко. — Харків: Фоліо, 2013. — 283 с.

⁷ Марущенко О. В. Акт відновлення незалежності України 30 червня 1941 року в сучасній історіографії. Названа праця — С. 91—100.

Акту відновлення Української державності присвятили свої наукові праці низка цивільних істориків: Т. Альберда, П. Гай-Нижник, І. Гаврилів, Я. Грицак, Я. Дашкевич, А. Кентій, В. Косик, С. Кульчицький, О. Ленартович, І. Патриляк, В. Трофимович⁸. Враховуючи важливість правової оцінки події, слід виокремити публікації істориків держави і права, зокрема П. Захарченка, П. Музиченка, І. Терлюка, Б. Тищика, В. Ухача⁹.

⁸ Альберда Т. Акт відновлення української державності 30 червня 1941 року: спроба об'єктивної оцінки / Т. Альберта. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: www.google.com.ua/#hl=uk&output=search&client=psy-ab@q.5; Гай-Нижник П. П. Відновлення Української Держави Актом 30 червня 1941 р. / П. Гай-Нижник // Держава у теорії і практиці українського націоналізму. Матеріали VI Всеукраїнської наукової конференції, Івано-Франківськ, 26—27 червня 2015 р. — Івано-Франківськ: Місто НВ, 2015. — С. 52—67; Гаврилів І. Акт 30 червня 1941 року — історичний етап відновлення української державності / Гаврилів І. // Вісник нац. ун-ту «Львівська політехніка» Держава та армія. — 2001. — № 431. — С. 76—83; Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://historia.franko.lviv.ua/PDF%20Григоренко%20Final/Грицак.pdf>; Дашкевич Я. Відновлення української держави 1941 р.: проблеми дослідження. В кн.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 року. Зб. док. і мат-лів / [За заг. ред. Я. Дашкевича та В. Кука]. — Львів. — К.: «Піраміда», 2001. — 828 с.; Кентій А. Збройний чин українських націоналістів 1920—1956: історико-архівні нариси / А. Кентій. — Київ, 2005. — Т. 1. Від УВО до ОУН 1920—1956. — 332 с.; Косик В. Німеччина і Акт 30 червня 1941 року / В. Косик // Національно-визвольна боротьба 20—50-х років ХХ ст. в Україні. — Київ; Львів, 1993. — С. 121—137; Кульчицький С. В. Акт 30 червня 1941 року / С. В. Кульчицький // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. — К., 2000; Ленартович О. Ю. Акт відродження української державності 30 червня 1941 р. / О. Ю. Ленартович // Науковий вісник Волинського національного університету ім. Л. Українки. Серія: історичні науки. — 2008. — № 11. — С. 98—104; Патриляк І. К. Акт 30 червня 1941 р. В кн.: Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзьобак В. В., Льюшин І. І., Касьянов Г. В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С. В. Національна академія наук України; Інститут історії України. — Київ: Наукова думка, 2005. — 494 с.; його ж. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939—1960-х рр. / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 512 с.

⁹ Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. — К.: Атіка, 2005. — 368 с.; Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — 6-те вид., перероб. і допов. — К.: Знання, 2007. — 471 с.; Терлюк І. Я. Спроби ОУН відновлення Української державності / І. Я. Терлюк. Історія держави і права України. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://pidruchniki.com/1018040645578/pravo/organizatsiya_ukrayinskikh_natsionalistiv_oun_politichna_organizatsiya_strukturi_ukrayinskogo_povstanskogo; Тищик Б. Й. Історія держави і права України: акад. курс: підручник / Б. Й. Тищик, І. Й. Бойко. — К.: Ін Юре, 2015. — 808 с.; Ухач В. З. Історія держави і права України: Навчальний посібник (конспекти лекцій). / В. З. Ухач. — Тернопіль: Вектор, 2011. — 378 с.

Метою статті є історико-правовий аналіз сучасною вітчизняною історіографією змісту, характеру, значення Акта проголошення відновлення Української держави 30 червня 1941 року, проблеми його легітимності.

У науковому доробку вітчизняних науковців, з одного боку, не бракує «пристрасних філіпиків — гніву і докорів», з іншого — «не менше тенденційних дезінформацій, дифірамбів, солодких легенд» в оцінці та значенню Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 року¹⁰, що є свідченням відсутності в українському суспільстві консенсусу в оцінці ОУН, УПА¹¹; відсутністю продуманої перспективної державної політики пам'яті¹², що ніяк не сприяє загосненню ліній розламу в трактуванні та сприйнятті українського національно-визвольного руху.

Діапазон і спектр оцінок подій 30 червня 1941 року в історіографії є досить широким: свідчення тяглості державницької ідеї (Я. Дашкевич)¹³; подія великої історичної ваги, логічне продовження державотворчих процесів в Україні (І. Андрусів, П. Кам'янський)¹⁴; подія, що містила в собі елементи і відбиток молодечого авантюризму (Я. Грицак)¹⁵; надзвичайно відповідальний, відчайдушний крок (П. Захарченко, П. Музиченко)¹⁶; символ боротьби за незалежність (І. Терлюк)¹⁷.

¹⁰ Іванченко І. Українське державне правління (УДП) / І. Іванченко. В Кн.: Мала енциклопедія етнодержавознавства / Національна академія наук України, Інститут держави і права ім. В. Корецького; Редкол.: Ю. І. Римаренко (відп. ред.) та ін. — К.: Довіра: Генеза, 1996. — С. 408—410.

¹¹ Марущенко О. В. Акт відновлення незалежності України 30 червня 1941 року в сучасній історіографії Названа праця. — С. 91—100.

¹² Лисенко О. Є. Український національно-визвольний рух 30-50-х рр. XX ст.: суспільний контекст і науковий вимір. Названа праця. — С. 13—18.

¹³ Дашкевич Я. Відновлення української держави 1941 р.: проблеми дослідження. В кн.: Українське державотворення. Акт 30 червня 1941 року. Зб. док. і мат-лів / [За заг. ред. Я. Дашкевича та В. Кука]. — Львів. — К.: «Піраміда», 2001. — 828 с.

¹⁴ Андрухів І. О., Кам'янський П. Є. Суспільно-політичні та релігійні процеси на Станіславщині в кін. 30-х — 50-х роках XX ст. Історико-політологічний аналіз. — Івано-Франківськ: Нова зоря, 2005. — 364 с.

¹⁵ Грицак Я. Нариси з історії України: формування української модерної нації / Я. Грицак. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://historu.franko.lviv.ua/PDF%20Final/Grycak.pdf>.

¹⁶ Захарченко П. П. Історія держави і права України: Підручник. — К.: Атіка, 2005. — 368 с.; Музиченко П. П. Історія держави і права України: Навч. посіб. — 6-те вид., перероб. і допов. — К.: Знання, 2007. — 471 с.

В основних тезах звіту робочої групи істориків при урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА, підготовленому вітчизняними істориками на чолі з С. Кульчицьким, при оцінці Акта 30 червня 1941 року зроблено ряд важливих висновків: по-перше, українські націоналісти мали за мету відродити на окупованій території України національну державу явочним порядком, поставивши Берлін перед доконаним фактом; по-друге, оунівців, незважаючи на існуючі спроби співробітництва (наприклад, дружини українських націоналістів (ДУН)), не має підстав звинувачувати у колабораціонізмі, оскільки поняття «колабораціонізм» завжди пов'язане із співробітництвом двох сторін — пануючої і підлеглої, а після 22 червня 1941 року Німеччина не визнавала наявності «підлеглої сторони», оскільки вся територія складала життєвий простір майбутньої Великонімеччини¹⁸. Я. Дашкевич з цього приводу зазначає, що жодної колабораціоністської держави чи маріонеткового уряду з німецького благословення не було утворено, називає такі твердження антиукраїнськими спекуляціями про буцімто «мнине українське політичне колаборантство»¹⁹. На думку С. Кульчицького не доцільно звинувачувати оунівців у державній зраді, хоча б з тієї підстави, що вони були громадянами іншої — Польської держави, з якою боролися аж до її падіння у вересні 1939 року, а також не визнавали встановлену в Західній Україні радянську державність²⁰.

В історіографії (Т. Альберда, Т. Андрусак, П. Гай-Нижник, Г. Стародубець, Д. Яневський) робиться спроба детально реконструювати події пов'язані з підготовкою і проведенням Національних зборів, створення Крайового (Я. Стецько від свого імені по-

¹⁷ Терлюк І. Я. Спроби ОУН відновлення Української державності / І. Я. Терлюк. Історія держави і права України. / [Електронний ресурс]. — Режим доступу: http://pidruchniki.com/1018040645578/pravo/organizatsiya_ukrayinskih_natsionalistiv_oun_politichna_organizatsiya_strukturi_ukrayinskogo_povstanskogo.

¹⁸ Акт 30 червня 1941 р. Проблема ОУН-УПА. Звіт робочої групи істориків при Урядовій комісії з вивчення діяльності ОУН і УПА. Основні тези з проблеми ОУН-УПА (історичний висновок) / [Електронний ресурс]. — Режим доступу. <http://www.poshuk-lviv.org.ua/press/oun-upa.htm#zmist>.

¹⁹ Дашкевич Я. Відновлення української держави 1941 р.: проблеми дослідження. Названа праця. — 828 с.

²⁰ Кульчицький С. В. Акт 30 червня 1941 року / С. В. Кульчицький // Проблема ОУН-УПА: Попередня історична довідка. — К., 2000. — 324 с.

становою від 3 липня 1941 р. перейменував в Державне правління) правління західних областей України.

Критично, в контексті легітимності зібрання, оцінює Національні збори Д. Яневський, стверджуючи, що збори української громадськості Львова, заявлені Я. Стецьком як «Національні», у кращому разі могли представляти лише одну третину мешканців Львова, але аж ніяк не репрезентували думку «української громади Галичини»²¹. Ставить під сумнів легітимність Національних зборів як законодавчого зібрання Г. Стародубець, наголошуючи, що в умовах просування німецьких окупаційних військ, говорити про демократичне представництво українського народу не доводиться²². «Національні збори ніхто не обирав, Акт було лише прочитано, ніхто не обговорював і не голосував»²³. Критично оцінює Д. Яневський і новостворений уряд, стверджуючи: «...30 червня Стецько проголосив не українське державне, а крайове правління»²⁴. Суголосною з Д. Яневським є і позиція доктора права О. Панченка, який, вказуючи на місце, склад і спосіб творення уряду, наголошує, що «його не безпідставно слід вважати крайовим тимчасовим правлінням»²⁵, оскільки в перспективі крайове правління мало підпорядкуватися загальнонаціональному уряду створеному у Києві. Не менш категоричними є оцінки історика І. Іванченка, який трактує Українське державне правління «уявним, ефемерним», «мертвонародженим урядом», якому судилося проіснувати лише кілька днів²⁶. УДП слід розглядати як перехідний, тимчасовий орган, наголошують В. Шевчук та М. Тараненко, де плюралізм влади забезпечувався коаліційним підходом до його формування²⁷. На коаліційному характері уряду з домінуючою роллю бандерівців наголошує і Ю. Киричук²⁸. Історик зазначає, що у справі проголошення Акта 30 червня 1941 року і

²¹ Яневський Д. Б. Названа праця. — 283 с.

²² Стародубець Г. М. ОУН (б) в українському національно-визвольному русі на Волині в період Другої світової війни (1941—1943 рр.). — Тернопіль: Підручники і посібники, 2002. — 144 с.

²³ Іванченко І. Названа праця. — С. 408—410.

²⁴ Яневський Д. Б. Названа праця. — 283 с.

²⁵ Панченко О. Названа праця. — С. 86—95.

²⁶ Іванченко І. Названа праця. — С. 408—410.

²⁷ Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Історія української державності: Курс лекцій: Навчальний посібник. — К.: Либідь, 1999. — 480 с.

²⁸ Киричук Ю. Нариси з історії українського національно-визвольного руху 40—50 років ХХ століття. — Львів, 2000. — 565 с.

розбудови влади не спрацювала низка політичних механізмів: по-перше, бандерівська ОУН досягнула лише декларації державності, проте не змогла втілити її в конкретні форми; по-друге, відновлена Українська держава не мала атрибутів: армії, дипломатичного визнання, грошової одиниці, митної системи тощо²⁹, що в подальшому дало привід політичним опонентам і конкурентам ОУН (б) для ворожої агітації, звинувачень у провокаторстві³⁰.

На думку О. Панченка, відсутність вказівки про «рушіі процесу державотворення», тяглості з добою визвольних змагань 20-х років ХХ століття лише послаблювало Акт 30 червня 1941 року, політико-державна якість якого від цього тільки прогнала³¹. На діаметрально-протилежних позиціях науковці В. Шевчук та М. Тараненко, які оцінюють державотворчі зусилля ОУН (б) наголошують, що бандерівці спиралися на «досвід визвольних змагань 1917—1920 років, зокрема на Акт Злуки УНР і ЗУНР»³².

Історіографічний дискурс заявленої наукової теми не може претендувати на повноту без з'ясування юридичної природи Акта 30 червня 1941 року. Є очевидним, що для об'єктивного розкриття цих питань важлива кооперація істориків та правників. О. Лисенко характеризує лінії розламу в трактуванні та сприйнятті українського самостійницького руху, зокрема правовій оцінці діяльності ОУН та УПА наголошує: «...оголосивши всі збройні формування самостійницької орієнтації «бандитами», а весь рух — «бандитизмом», і нацисти, і більшовики тим самим вивели їх із політичної площини в суто кримінальну. У зв'язку із цим українські повстанці перетворилися з партизанів чи комбатантів на кримінальний елемент»³³. Співпраця (хай і з тактичних міркувань) українських націоналістів з німцями сприймається значною частиною української громадськості через призму злочинів нацистів (від яких страждали і оунівці), а відповідно морально-правові оцінки злочинної діяльності агресора (під час Нюрнберзького й Токійського міжнародних військових трибуналів, численних процесів на території СРСР),

²⁹ Киричук Ю. Названа праця. — 565 с.

³⁰ Марущенко О. В. Акт відновлення незалежності України 30 червня 1941 року в сучасній історіографії. Названа праця. — С. 91—100.

³¹ Панченко О. Названа праця. — С. 86—95.

³² Шевчук В. П., Тараненко М. Г. Названа праця. — 480 с.

³³ Лисенко О. Є. Український національно-визвольний рух 30—50-х рр. ХХ ст.: сучасний контекст і науковий вимір. Названа праця. — С. 13—18.

автоматично екстраполювалися засобами ідеологічної обробки населення на ОУН та УПА, що й продовжується донині³⁴.

Такі міркування видаються вкрай важливими при оцінці однієї складової з т. зв. «гіней» Акта 30 червня 1941 року — відсутності одного авторитетного історичного документа. Дослідники виокремлюють три версії тексту документа, при цьому у двох з них йдеться про проголошення створення ОУН (б) Української держави, в іншій редакції — про відновлення. Власне другий варіант і містить 3 пункт, в якому йдеться про співдію з націонал-соціалістичною великою Німеччиною. Наявність третього пункту стала предметом гострих не тільки наукових дебатів, але й, що прикро, політичних спекуляцій, яким підігрують окремі не досить ретельні історики. На думку доктора права О. Панченка наявність трьох версій Акта від 30 червня 1941 року з точки зору правової науки та застосування в його тексті різних з правового боку категорій «створення» та «відновлення» певним чином применшує державно-правову вартість документа³⁵. Опираючись на висновки І. Рудницького (І. Кедрина) М. Маркевич критикує бандерівців за те, що ту чи іншу редакцію документа провід ОУН (б) використовував у своїх цілях залежно від ситуації³⁶. Через ці два абзаци про співпрацю з Німеччиною багатьма силами, зазначає І. Патриляк, «робиться висновок про маріонетковість новопроголошеної держави, оунівську колаборацію»³⁷. Історик пояснює появу 3 пункту Акта (якого не було у первісній редакції від травня 1941 р.) військовою присутністю німців у Львові³⁸, а «всі згадки про Німеччину були лише не зовсім вдалою дипломатичною фразеологією, яка не знайшла втілення в реальному житті...»³⁹. Суголосний з І. Патриляком

³⁴ Лисенко О. Є. Названа праця. — С. 13—18.

³⁵ Панченко О. «Декрет» Степана Бандери. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 року та його місце в нашій історії. Названа праця. — С. 86—95.

³⁶ Маркевич М. І. Юридична природа Акта Відновлення Української держави від 30 червня 1941 року. / М. І. Маркевич. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://univeria.rv.ua/VNS1-2013/Markevich.pdf>.

³⁷ Патриляк І. К. Акт 30 червня 1941 р. В кн.: Організація українських націоналістів і українська повстанська армія. Історичні нариси / Дзюбак В. В., Льюшин І. І., Касьянов Г. В. та ін. Відп. ред. Кульчицький С. В. НАН України; Ін-т історії України. — Київ: Наукова думка, 2005. — 494 с.

³⁸ Патриляк І. К. Названа праця. — 494 с.

³⁹ Патриляк І. К. «Перемога або смерть»: український визвольний рух у 1939—1960-х рр. / Центр досліджень визвольного руху. — Львів: Часопис, 2012. — 512 с.

і Я. Дашкевич «дифірамби в бік фюрера та німецької армії в цьому документі, а також і в інших тогочасних, не повинні вводити в оману — в умовах панівного становища Німеччини в тогочасній Європі,... без відповідних прихильних епітетів обійтися не можна було. Подальший розвиток подій довів, що це були пусті слова...»⁴⁰.

Іншою слабкістю Акта від 30 червня 1941 року є питання легітимності документа. Вище йшлося про відсутність у документі посилань на державотворчу тяглість з попередніми етапами визвольних змагань українців. Власне в редакціях Акта, де йшлося про «проголошення утворення» Української держави, виходило, що лише ОУН (б) відкривала нову сторінку існування незалежної України⁴¹. У науковій розвідці О. Панченка, де автор цитує доктора права К. Костіва, зазначає, що і раніші основні акти відновлення Української держави також «не покликаються на легітимістичний принцип чи якесь традиційно-історичне джерело,... але всі вони базуються тільки на природне право вільного і не обмеженого самовизначення нації, що становить основну засаду демократії»⁴². Доктор права О. Панченко цілком слушно наголошує і на наступних характерних особливостях Акта 30 червня: по-перше, «Акти української державності від 22 січня 1918 та 22 січня 1919 років, як власне, й Акт державної незалежності Карпатської України від 15 березня 1939 року, хоча й були прийняті та оприлюднені в екстремальних випадках у загальному і перманентному процесі українського державотворення, однак спиралися в основному на попередню державотворчу діяльність різною мірою легітимних центральних органів влади та ланок місцевого самоврядування... Правова ж основа для проголошення Акта 30 червня 1941 року виявилася на порядок нижчою від них»⁴³. По-друге, порівнюючи Акт з попередніми документами державного самовизначення України, слід наголосити, що в жодному з них не «було посилань до будь-яких чужих збройних сил, з якими українці ладні співпрацювати і «творити новий лад»⁴⁴. По-третє, посилаючись на І. Кедріна,

⁴⁰ Дашкевич Я. Відновлення української держави 1941 р.: проблеми дослідження. Названа праця. — 828 с.

⁴¹ Панченко О. «Декрет» Степана Бандери. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 року та його місце в нашій історії / О. Панченко // Політика і час. — 2001. — № 7. — С. 86—95.

⁴² Панченко О. Названа праця. — С. 86—95.

⁴³ Там само.

О. Панченко акцентує увагу на тому, що в добу визвольних змагань 20-х років ХХ століття Україна все ж виступала з позиції суб'єкта («була тоді підметом...») міжнародної політики, а «Акт 30 червня був проголошений не тільки з позиції слабкості, але не мав ніяких познач, що репрезентував українського контрагента супроти контрагента німецького, бо такого не існувало в реальній дійсності, а існував хіба в надіях і комбінаціях авторів Акта»⁴⁵. По-четверте, Акт проголошення відновлення Української держави «підготовлений і оприлюднений конспіративно», лише бандерівською ОУН, і навіть без відома інших політичних сил — ініціаторів і засновників Українського національного комітету (далі — УНК). По-п'яте, опираючись на міркування проф. Лева Ребета, О. Панченко зазначає, що «декрет не був щасливою формою проголошення відновлення самостійності», оскільки носієм державної волі не є якась політична організація (чи її голова), а весь народ⁴⁶. М. Маркевич піддає гострій критиці не тільки Акт 30 червня 1941 року, вказуючи на його суперечність нормам права, але й на наказ за Ч. 4 (п. 3) І. Климів-«Легенди» (призначеного Я. Стецьком головнокомандувачем збройними силами), де один з очільників ОУН (б) пише: «Назначую самотнім сувереном на українській землі Український Народ та його виразник Провід Української Нації зі Степаном Бандерою на чолі»⁴⁷, що, на думку дослідниці, свідчить про «правову безграмотність військового «міністра», характеризує праворозуміння бандерівською ОУН методів побудови правової держави». Зрештою М. Маркевич резюмує, що опираючись на норми державного права Акт відновлення Української держави від 30 червня 1941 року є «нелегітимним, бо схвалений в неналежний спосіб і неналежним органом (курсив авт. — В. У.)». Фактично відбулася короткочасна узурпація державної влади бандерівським крилом ОУН»⁴⁸. Відмінну позицію займає київський історик І. Патриляк, який зазначає, що в умовах війни органі-

⁴⁴ Панченко О. Названа праця. — С. 86—95.

⁴⁵ Там само.

⁴⁶ Там само.

⁴⁷ Маркевич М. І. Юридична природа Акта Відновлення Української держави від 30 червня 1941 року. / М. І. Маркевич. [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://univerua.rv.ua/VNSI-2013/Markevich.pdf>.

⁴⁸ Маркевич М. І. Названа праця. — [Електронний ресурс]. — Режим доступу: <http://univerua.rv.ua/VNSI-2013/Markevich.pdf>.

зувати «більш легітимне» з юридичної точки зору проголошення незалежності було абсолютно нереально, бо альтернативою проголошення львівської декларації було лише пасивне спостереження за політикою окупаційного режиму... повна дискредитація та маргіналізація національно-визвольного руху...»⁴⁹.

Цитуючи доктора права М. Прокопа (ветерана ОУН, члена Президії УГВР) О. Панченко погоджується з його тезами: по-перше, Акт 30 червня 1941 року, після проголошення незалежності Карпатської України, є «наступною історичною документацією намагань українського народу використати хоча б хвилиночку корисні умови для вияву своїх прагнень до незалежності»⁵⁰; по-друге, намаганням організувати українську владу на місцях всупереч волі німецьких окупаційних властей; по-третє, проголошення Актом відновлення української державності, стало свого родом дороговказом для українського самостійницького руху для продовження підпільно-повстанської боротьби⁵¹. Думається, що така позиція цілком прийнятна і узгоджена як для прихильників, так і для критиків Акта 30 червня 1941 року.

Таким чином, проведений історіографічний аналіз «Акту відновлення Української держави» від 30 червня 1941 року, свідчить про значний науковий інтерес вітчизняних науковців до цієї події, а рівно ж — і не менш гострі контрверсійні оцінки щодо його змісту, характеру, значення в визвольному русі. В українській історіографії акцентується увага на тому, що проголошення Акта відновлення Української держави не було звичайною декларацією на голому місці, випадковістю⁵², стихійним та безвідповідальним кроком, а логічним продовженням національно-визвольної боротьби, значення якого полягало у політико-правовому закріпленні прагнення українського народу до державної самостійності⁵³.

⁴⁹ Патрляк І. К. Акт 30 червня 1941 р. Названа праця. — 494 с.

⁵⁰ Панченко О. «Декрет» Степана Бандери. Акт відновлення Української Держави 30 червня 1941 року та його місце в нашій історії. Названа праця. — С. 86—95.

⁵¹ Панченко О. Названа праця. — С. 86—95.

⁵² Марущенко О. В. Акт відновлення незалежності України 30 червня 1941 року в сучасній історіографії. Названа праця. — С. 91—100.

⁵³ Андрусак Т. Українське Державне Правління / Т. Андрусак // Довідник з історії України. — Т. 3. — К., 1999. — 1136 с.

Павло Гай-Нижник

---

*Доктор історичних наук, академік
Української академії наук, завідувач
відділу історичних студій Науково-
дослідного інституту українознавства
МОН України*

Статтю присвячено дослідженню форм політичного режиму майбутньої Української держави в програмах Організації українських націоналістів (бандерівців) протягом 1940—1960 рр.

Ключові слова: ОУН(б), УССД, політичний режим, партійна система, демократія, авторитаризм.

Pavlo Hai-Nyzhnyk

Supreme Leadership and Party and Political System of the Ukrainian Independent and Unified State in the Statehood Model by the OUN(B) in 1940—1960s

The article deals with studying forms of the political regime of the eventual Ukrainian state in political programmes of the Organization of Ukrainian Nationalists (Banderites) within 1940—1960s.

Key words: OUN(B), Ukrainian Independent and Unified State, political regime, party system, democracy, authoritarianism.

ВЕРХОВНЕ КЕРІВНИЦТВО І ПАРТІЙНО-ПОЛІТИЧНА СИСТЕМА УССД У ДЕРЖАВНИЦЬКІЙ МОДЕЛІ ОУН(б) 1940–1960-х рр.

На кінець 1939 — початок 1940 рр. процес розколу ОУН після смерті Є. Коновальця став доконаним фактом, коли 10 лютого 1940 р. було створено революційний Провід Організації¹. Тож революційний Провід ОУН розпочав підготовку до власного Великого збору, на якому були ухвалені програмові засади Організації, в тому числі й бачення моделі майбутньої Української держави. Другий великий збір ОУН(б) відбувся 1—4 квітня 1941 р. у Кракові².

Головною метою Збору було затвердження бандерівським (революційним) Проводом ОУН свого окремішнього від мельниківського ПУНу становища, утвердження ідей українського націоналізму та постанов, що стосувалися політичного, військового, економічного та соціального життя українців. Збір розглянув тогочасне становище українського народу, намітив напрями подальшої боротьби, виробив програму й устрій ОУН, схвалив в основі діяльність революційного Проводу Організації, обрав керівні органи тощо. Перш за все учасники II Великого збору ОУН(б) наголосили у своїй постанові, що «Ідея Суверенної Соборної Української Держави стала в нашому столітті основою українського світогляду та нового політичного руху, руху націоналістичного, що у вогні боротьби проти наїзників оформився в окрему політичну організацію — Організацію Українських Націоналістів»³.

¹ *Урізні часи та частина ОУН, що об'єдналася навколо С. Бандери та в подальшому визнавала його особу за провідника, називалася по-різному: ОУН-революціонерів (ОУН-р), ОУН самостійників-державників (ОУН с-д), ОУН (бандерівці) чи ОУН (С. Бандери) — ОУН(б). Аби уникнути плутанини чи непорозумінь, а також за для зручності читача, я називатиму цю Організацію уніфіковано — ОУН(б).*

² *Перший великий збір ОУН, відомий як Конгрес українських націоналістів, відбувся у Відні протягом 28 січня — 3 лютого 1929 р. На ньому було проголошено створення ОУН на чолі з полк. Є. Коновальцем, озвучені загальні світоглядні засади, політичне бачення ситуації та устроєві форми організації.*

³ *Постанови Другого великого збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. — 1955. — С. 24—47.*

Стратегічно-політичний комплекс, модель державності та план її розбудови, гасла революційної ОУН були опрацьовані С. Бандерою та Я. Стецьком, стратегічно-військове планування здійснював Р. Шухевич, комплекс пропаганди з включенням в акцію культурної еліти розробив С. Ленкавський. Проект моделі Української держави та засади її практичного втілення, як і всі програмові положення ОУН(б), тобто — революційної ОУН, були спільно обговорювані, доповнені й кореговані не лише їхніми відповідальними авторами, але й усіма членам Проводу ОУН та керівниками ресортів⁴.

Згідно із тогочасною концепцією майбутньої державної моделі України, держава мали бути організована на основах «сильної влади» та «одної політичної організації провідного національного активу»⁵. Не важко здогадатися, що цією однією сильною владною політичною організацією провідного національного активу мала стати саме ОУН під проводом С. Бандери.

Усі партії, окрім себе, ОУН(б) зачислила до «опортуністичних» і до політичних банкрутів, які «виявили повну нездарність керувати справами боротьби українського народу та Українською Державою». Бандерівці прямо і рішуче заявляли, що «Організація Українських Націоналістів поборює всі опортуністичні партії та емігрантські групи, зокрема дрібноміщанську групу попутчиків націоналізму А. Мельника, гетьманців, УНР, есерів, есдеків, ундистів, ФНС, радикалів, клерикалів і всіх інших, що розбивають одноцілий фронт боротьби українського народу та узалежнюють українську справу виключно від зовнішніх т. зв. сприятливих умовин»⁶, додаючи, що і в майбутньому будуть «поборювати українські нереволуційні, опортуністичні, масонські організації, групи й течії, розкривати їх шкідницьку роботу та демаскувати їх всюди, де вони появляться»⁷.

Про прагнення ОУН(б) підпорядкувати собі увесь визвольний рух свідчили й безпосередні дії боївок Організації щодо інших

⁴ *Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державности України / Ярослав Стецько. — Лондон, 1967. — С. 50.*

⁵ *Постанови II Великого збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в квітні 1941 р. — С. 28.*

⁶ *Там само. — С. 36—37.*

⁷ *Там само. — С. 44.*

Герб ОУН.

українських партій, організацій чи угруповань у ті роки. Про плани ж опанувати державні структури в майбутній суверенній Україні вказують не лише програмові постанови Другого великого збору ОУН(б), а й, наприклад, її внутрішньопартійні «Політичні вказівки» (травень 1941 р.)⁸, в яких, зокрема зазначалося, що «передумовою здобуття неподільної влади — сильна політична й міліарна організація по всій українській території та вироблення кадрів у керівництві державним і суспільним життям»⁹.

Тож на звільнених частинах української землі, «не ждучи на ніщо, — наголошувалося у “Політичних вказівках”, — ОУН проголошує відбудову Української Держави, встановлює владу, яка має зорганізувати державне життя в усіх ділянках та кермувати ним»¹⁰. Мандат на такі дії, як вважав Провід ОУН(б), Організації надавали довголітня революційно-визвольна боротьба, підняття народного зриву, державно-творча ініціатива та фактична сила.

Разом з тим, бандерівська ОУН запевняла, що не має наміру встановити власну політичну диктатуру, а «має за завдання дати ініціативу і бути авангардом у реалізації наведених цілей по змосі в цілій Україні»¹¹. Відхрещувалася Організація і від того, щоби «мати монопольне становище, виключно у своїх руках держати всю ініціативу та керму у визвольній боротьбі та державному будівництві» лише «у теперішньому етапі», тобто на травень 1941 р.

⁸ *Боротьба й діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки (травень 1941 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. — 1955. — С. 48—57.*

⁹ *Там само.* — С. 48.

¹⁰ *Там само.* — С. 52.

¹¹ *Там само.* — С. 53.

й при початковому розвою визвольної боротьби, позаяк змушена буде скористатися силами інших чинників «на тих теренах, де ОУН не змогла б в час і вповні покермувати революційним зривом та державним будівництвом» (йшлося про Центральну й Східну Україну)¹².

Утім, намір опанувати владу в майбутній державі все ж був, що, власне, є притаманним усім політичним (надто — революційно-політичним) організаціям і силам. «Повноту влади в Українській Державі ОУН перебере тоді у свої руки, як своєю політичною діяльністю та організацією опанує достаточо усі українські землі, у своїх рядах зорганізує найкращий, провідний актив цілої України та підготує своїх членів до кермування усіми ділянками державного життя»¹³.

Згідно з державницькою концепцією ОУН(б), на початковому етапі творення Української держави не буде жодної організованої політичної сили, в тому числі й ОУН, із завдатками до повної відповідальності за перебрання усієї повноти державної влади виключно у свої руки, а отже — «будування державної влади на монопартійному принципі від самого початку для української державности було б шкідливе, бо не спіралося б на завершеному процесі внутрішньої кристалізації та реальному укладі сил»¹⁴. З іншого ж боку, такий розклад державно-політичних перспектив не міг задовольнити амбіцій провідників Організації, та й суперечив її ідеологічно-світоглядним засадам. Відтак, підсумок мусив би бути однозначний: «Многopартійна політична система та розподіл державної влади за міжпартійним ключем уже виказали свою шкідливість як в Україні, так теж в інших державах. Тому ОУН відкидає і поборює таку систему»¹⁵. Отже, на практиці ОУН(б) таки прагла встановити в майбутній державній Україні власну політичну гегемонію.

З огляду на такий дисонанс фактичного становища і кінцевої політичної мети Провід ОУН(б) висунув і мав намір здійснити наступну концепцію.

¹² *Боротьба й діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки (травень 1941 р.) // ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. — 1955. — С. 53*

¹³ *Там само.*

¹⁴ *Там само. — С. 54.*

¹⁵ *Там само.*

Вибори Голови Української держави мали уконституціонувати тривалу державну владу. Ці вибори мали бути оперті на організованому вияві волі цілого українського народу «у формі за ініційованого ОУН загальному виборі... по звільненні більшої частини українських земель та початковому наладнанні державного життя»¹⁶. На початковому етапі (до часу завершення процесу внутрішньої кристалізації та повного охоплення націоналістичним рухом усього провідного активу цілої України) державна влада мала бути організована не за партійним принципом, а виключно з персонального огляду, на принципі авторитетності, особистих і фахових якостей. Це означало, що Головою Української держави мусив би стати «чоловік», який матиме авторитет і повне довір'я усього народу і вільно обраний цілим народом¹⁷.

Керівні посади в уряді, за призначенням Голови держави, займали би особи, що на підставі своїх моральних вартостей і провідницьких здібностей мали авторитет і довіру народу, відзначені фаховими кваліфікаціями та організаторськими здібностями. Подібні критерії висувалися б і щодо кандидатів на посади в усьому державному апараті. Першою повноправною владою в Україні мав би бути, на думку ОУН(б), той уряд, що повстав би як провід визвольного зриву, ініціатор та керманіч відбудови Української держави. Його зобов'язані би були визнати усі українці. Природно, що такою силою бандерівці розглядали власний провід. До того ж, ОУН(б) заявила, що у відновленій державі перебере на себе «завдання кермування українською політичною думкою, виховання і виколювання провідницьких кадрів та виховання цілого народу»¹⁸.

За умови, якщо б одночасно і незалежно одне від одного виникло кілька провідних осередків визвольної боротьби та державного будівництва, то вони щонайперше мали би створити один спільний уряд. У випадку ж неможливості наразі цього здійснити — обов'язки й права верховної влади як уряду Української держави припадали б тому самостійницькому осередкові, що в

¹⁶ *Боротьба й діяльність ОУН під час війни. Політичні вказівки (травень 1941 р.) // ОУН в світі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955 р. [Закордонні частини Організації Українських Націоналістів]. — 1955. — С. 53.*

¹⁷ *Там само.* — С. 54.

¹⁸ *Там само.* — С. 55.

збройній боротьбі та державному будівництві диспонував би себе найбільшою організаційною силою та опанував би найбільше української території.

При цьому Провід ОУН(б) настановляв своїх членів, що Організація відразу перебере владу в західноукраїнських землях як єдина там організована сила й боротиметься за те, щоби своїм внеском у визвольній війні та державному будівництві зайняти одразу провідне місце в усій Україні. Тим не менш, у разі, якщо б у центральних і східних українських землях постав би якійсь інший самостійницький центр, що з успіхом організував би визвольний зрив і будову держави, а також опанував би під свій контроль більший простір України й дійсно стояв на платформі повної самостійності та соборності України — тоді ОУН(б) обіцяла визнати його за центральну владу України й підпорядкувати йому опановані нею терени. Щоправда, із черговим застереженням: подальше ставлення ОУН(б) до такого державного уряду залежатиме від того, як він буде виконувати свої завдання. Утім, наголошував провід Організації, незалежно від складу уряду та позиції оунівців у ньому та в державному апараті, ОУН(б) докладало би усіх зусиль, аби «ціла державна політика, організація і розвій всіх ділянок національного життя йшли по лінії програми ОУН з найкращою користю для України»¹⁹.

Розробляючи генеральний напрямок революційно-визвольної політики напередодні очевидного початку німецько-радянської війни, складаючи плани дій та розробляючи директиви, ОУН(б) усвідомлювала себе єдиною силою, що на той час була готовою і спроможною рішуче виступити як політично, так і збройно самодостатнім локомотивом національного зриву в творенні Української державності. Тож на одному із засідань Проводу Організації, з огляду на карколомність розвитку подій на теренах України, було прийнято позицію С. Бандери щодо персонально-організаційної конструкції верховного керівництва та особисто-політичних завдань ключових лідерів у Проводі ОУН²⁰.

¹⁹ Там само.

²⁰ Було створено штаб Проводу ОУН(б), в якому були зібрані керманічі усіх найважливіших ресортів Проводу з огляду на перспективи війни на Сході. Очолив цей штаб Я. Стецько. Усі члени штабу прямо і безпосередньо підлягали провіднику С. Бандері та шефу штабу Я. Стецьку. Першим заступником провідника ОУН(б) став Я. Стецько, другим М. Леbedь.

Крім того, Провід одноставно вирішив, що стосовно державного будівництва кермування покладається на Я. Стецька²¹, який: «а) перебирає відповідальність за крайове правління на ЗУЗ [західних українських землях — П. Г.-Н.], де ОУН має домінуючу позицію, залишається, як перший етап, у Львові, щоб зорганізувати державний апарат на ЗУЗ; б) як речник зорганізованого державного апарату на ЗУЗ і головний речник революційної ОУН має входити до Українського Державного Правління у Києві, тобто Центрального українського суверенного уряду, створеного у Києві силами ОСУЗ [осередніх і східних українських земель — П. Г.-Н.] при активній допомозі ОУН, яка мала слабі позиції на ОСУЗ у той час; в) з хвилиною переходу кордону з ЗОУ перебирає відповідальність за дію революційної ОУН в Україні, отримує повноважності у непередбачених ситуаціях надзвичайним порядком приймати рішення такі, як вимагатиме цього революційна рація»²².

Саме з цієї причини на початку травня 1941 р. в середині ОУН(б) було розповсюджено (разом із рішеннями квітневого Другого великого збору) «Політичні вказівки», які були свого роду інструкцією для дій за різних воєнно-політичних обставин та розвитку глобальних подій й, зокрема, при оголошенні національної державності в умовах тотальної війни на теренах України між європейськими імперіями-монстрами. Передбачалося також, що більшість членів Проводу Організації піде на терени Центральної і Східної України, аби підтримати ініціативу українців Києва проголосити відновлення державності у столиці, як центрального акту в контексті ідеї Соборності України. Проголошення ж Акта відновлення Української держави у Львові мало б стати чинниково-політичною підпорою майбутньому Акта в Києві, посилити його фактичну вагу та юридичне значення загальноукраїнського обширу.

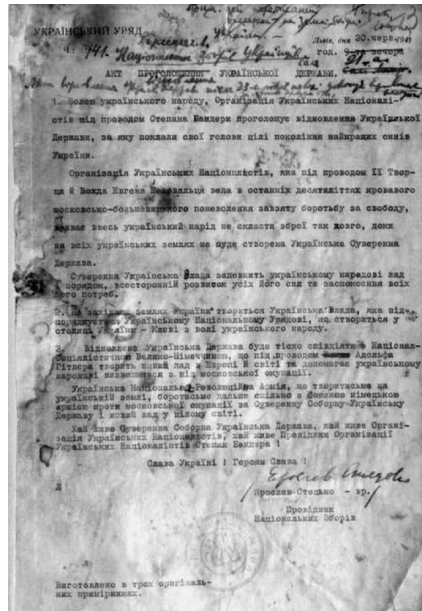
Тоді ж, ще на початку травня 1941 р., крайовий провідник ОУН(б) І. Клімів-‘Легенда’ своїм розпорядженням визначив на

²¹ М. Леbedь, як другий заступник провідника ОУН(б), мав завданням тимчасово по лінії організаційній допомагати в справі організації висилки похідних груп Організації й опікуватися координацією дій революційного центру в Україні з центром у західних областях. С. Бандера мав тимчасово залишатися на західних окраїнах України (тобто по той бік т. зв. лінії Керзона) як політичний лідер, який давав би вказівки та інструкції усій революційній ОУН.

²² Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення відновлення державності України / Ярослав Стецько. — Лондон, 1967. — С. 157.

кожну область Українські національні революційні проводи, які склалися з голови обласного управління, коменданта міліції, військового коменданта, голови обласної господарської управи, керівника транспорту, народної освіти тощо. Подібний національний провід було призначено й на кожний район у Західних українських землях. Усі ці уряди вже були сформовані до 20 травня 1941 р.²³ Тож лише-но німецька армада посунула на СРСР, ОУНівські структури були готові розпочати опановувати звільнені від комуністично-більшовиків західноукраїнські терени. У свою чергу, як тільки 22 червня 1941 р. члени Українського національного комітету (УНК) у Кракові дізналися про початок німецько-радянської війни, спеціальна група оунівців-бандерівців рушила на схід в Україну²⁴.

Актом проголошення Української держави від 30 червня 1941 р., що був прийнятий понеділкового дня у Львові Національними зборами українців, проголошувалося, що «Організація Українських Націоналістів під проводом Степана Бандери проголошує створення Української Держави, за яку поклали свої голови цілі покоління найкращих синів України»²⁵. Актом було заманіфестовано: «На західних землях України твориться Українська

Акт 30 червня 1941 р.

²³ Сергійчук В. Акт 30 червня як символ українського самостійництва / В. Сергійчук // Відновлення Української держави в 1941 році. Нові документи і матеріали. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2001. — С. 4.

²⁴ Стецько Я. Як це було? / Ярослав Стецько // Сурма. — 1949. — Ч. 10; — Ч. 13—14.

²⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3; Акт проголошення Української Держави // Самостійна Україна (м. Станіславів). — 1941. — Ч. 3. — 10 липня. — С. 1.

Влада, яка підпорядковується Українському Національному Урядові, що створиться у столиці України — Києві»²⁶. Влада ця тимчасово зосереджувалася в Українському державному правлінні (УДП) на чолі з Я. Стецьком, яке складалося з двох його заступників, міністрів (заступниках у справах певної галузі державного формування), голів ресортів з певної галузі, директорів певних фінансово-економічних структур тощо²⁷ та з представників УДП за кордоном²⁸. Тож УДП фактично являв собою тимчасовий уряд відновленої 30 червня 1941 р. Української держави.

Оперативність таких призначень і готовність кадрового бажаю була зумовлена тим, що ОУН(б), керуючись метою відновлення державності, виробляла для свого активу не лише ідеоло-

²⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 3; Акт проголошення Української Держави // Самостійна Україна (м. Станіславів). — 1941. — Ч. 3. — 10 липня. — С. 1.

²⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 10. — Арк. 13; — Арк. 4.

²⁸ Головою УДП у Львові став Я. Стецько, першим заступником голови УДП — Л. Ребет, другим заступником голови УДП і міністром народного здоров'я — М. Панчишин, тимчасовим головою УДП на виїмковий час — Володимир Горбовий. Членами УДП: І. Клімів (як краєвий провідник ОУН), М. Росяк (начальник канцелярії УДП), Б. Дзерович (заступник у справах юстиції), К. Паньківський (заступник члена УДП у справах адміністрації), В. Лисий (адміністрація), О. Барвінський (заступник у справах народного здоров'я), М. Лебідь (безпека), Біленький (заступник у справах народної освіти), І. Крип'якевич (народна освіта, але прийняти посаду відмовився), М. Мостович (заступник у справах народної освіти і виховання), генерал В. Петрів (військові справи), О. Гасин (перший заступник з військових справ), Р. Шухевич (другий заступник з військових справ), Е. Храпливий (ресорт рільництва), В. Стахів (ресорт заграничних справ), Ю. Федусевич (ресорт судівництва), Головка (ресорт пропаганди), Костишин (ресорт пошти), І. Ольховий (ресорт фінансів), В. Радзикович (ресорт народної освіти і віросповідань), Я. Старух (заступник в справі пропаганди), Й. Позичанюк (заступник в справах пропаганди), Пекарський (заступник у справах народної освіти і віросповідань), Ю. Павликовський (торгівля і промисл), Д. Яців (заступник у справах народного господарства), Р. Ільницький (заступник у справах народного господарства), Х. Лебідь-Юрчик (заступник у справах фінансів), Осінчук (заступник з народного здоров'я), Б. Іваницький (заступник у справах рільництва), Т. Мороз (ресорт комунікації), А. П'ясецький (заступник у справах рільництва та керманіч відділу), В. Солонинка (заступник начальника канцелярії УДП і начальник канцелярії зв'язку з ОУН), І. Грабар (директор Ревізійного союзу кооператив), Р. Раковський (директор Центрального союзу українських промислових кооператив), І. Мартюк (директор Центрального союзу українських сільсько-господарських кооператив), О. Сербин (директор Споживчої кооперативи), І. Ольховий (директор Центрального Українського банку) та інші. Представниками УДП за кордоном (як заступники голови УДП) стали: В. Горбовий (терен Великої Німеччини; в рамках Українського Національного Комітету), Г. Барабаш (Румунія), Л. Мосендз (Словаччина), Ріко-Ярій (Японія), Івахнюк (Хорватія), В. Стахів (Німеччина).

гічно-теоретичні конструкції, цілеспрямовано формувала й вишколювала не тільки бойові загони, як основу власної національно-революційної армії, а й ретельно працювала над підбором і підготовкою цілої обойми кадрово-націоналістичної адміністрації, яка за історичної нагоди, за допомоги мобільних й міцних боїв, рішуче і впевнено перебиратиме на себе владні повноваження на місцях. Бандерівський провід розумів, що війна між Німеччиною та СРСР є лише питанням часу й готував

Організацію також і до такого розвитку подій як на практичному, так і на теоретичному рівнях. Важливим також було і те, що на час початку німецько-радянської війни бандерівська Організація налічувала вже до 20 тис. заприсяжених членів²⁹.

Уряд (УДП) був з партійно-політичного боку коаліційним, до якого увійшли представники ОУН(б), ФНС, УНДО, соціалістів та безпартійні. Засадничо ж контроль над державним українським правлінням неофіційно тримала революційна (бандерівська) ОУН. Лідер державного центру УНР А. Лівіцький, якому запрошення вступити до уряду привіз спеціальний уповноважений І. Равлик, дипломатично відмовився, мовляв, «не з принципових причин, але з огляду на неясну політичну ситуацію»³⁰. Мельниківській гілці ОУН, звісно ж, пропозицій вступити до уряду надіслано не було (перемовини під патронатом А. Шептицького призвели до чергового ультимативного розриву).

Роль передпарламенту мала виконувати Українська Національна Рада на чолі з К. Левицьким (почесним головою також був митрополит УГКЦ А. Шептицький).

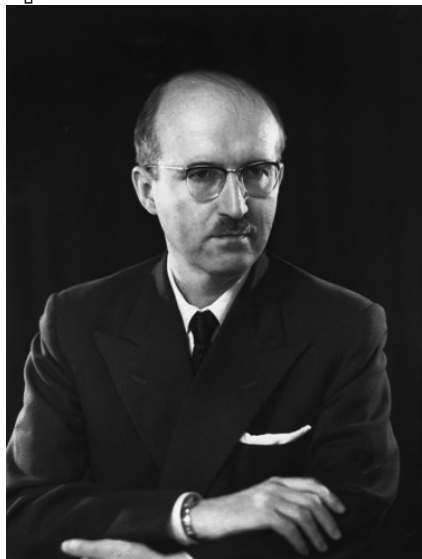

Печатка Українського державного правління.

²⁹ Сватко Я. *Ідея та місія ОУН. До 80-річчя від створення* / Ярослав Сватко // *Гомін України*. — 2009. — № 35. — Р. LXI. — С. 5.

³⁰ Мірчук П. *Акт відновлення Української Державности 30 червня 1941 року (його генеза та політичне й історичне значення)*. — Мюнхен, 1953. — С. 35.

Ярослав Стецько.

Політично Я. Стецько мав намір об'єднати коаліційний уряд та Раду Сеньйорів з Українським національним комітетом із Кракова і залучити в історично-традиційному відношенні екзильний уряд УНР та репрезентанта Української держави 1918 р. гетьмана П.Скоропадського, до яких як голова УДП він звернувся з окремими листами, де прохав А. Лівіцького і П. Скоропадського підтримати відновлення державності для збереження глості державної традиції й запрошував до співпраці. «Формуючи УДП, я покликав більшість не-членів революційної ОУН до Уряду, теж до Ради Сеньйорів

і з нашої власної ініціативи більшість не-членів ОУН, — згадував Я. Стецько. — Якраз протилежні до монопартійних засад факти юридичного значення ми творили у той час і це з виразної моєї ініціативи, без жодного спротиву з боку інших членів Проводу. Це правда, ми прагнули мати сильну виконавчу владу, тим більше, що це був час війни, але водночас ми не елімінували інших українців від співвіршної співучасті у творенні нового життя в Україні.

Правда також, — зауважував він, — що в той час я мав формальне право, дане мені Національними Зборами, покликати і звільняти членів Уряду, яке давало гарантію майже неможливості зробити диверсію ворогові із середини, але, з іншого боку, є теж правдою, що процес розкладання відповідальності поширявся на ширше коло, на інституції різного, іншого виду. Включаючи їх у великий процес будівництва обмежувало значення і впливи ОУН, якщо глибше аналізувати соціологічні процеси взагалі. І Митрополит Шептицький і Єпископ Полікарп і президент Кость Левицький і ген. Всеволод Петров і пов'язання з президентом УНР А. Лівіцьким і гетьманом Скоропадським — у тому чи іншому від-

ношенні, у тому чи іншому засягу, це все було самообмежування ОУН. І не ця чи інша формула була вирішальною, але фактична інтерпретація її в житті, фактична дія у зв'язку з нею»³¹.

Світоглядно ж відчутних змін не відбулося і провідництво Організації й надалі сповідувало націократичний принцип будівництва державності. Один з провідних ідеологів бандерівської ОУН Д. Мирон стверджував, що націократія принципово відрізняється від демократії тим, що надає рівних умов і можливостей для усіх громадян обіймати найвищі громадські й державні посади, а також впливати і брати участь в управлінні державою, не зважаючи на соціальне походження чи матеріальні статки людини. Тож, на думку Д. Мирона, націократія відкидає й унеможливорює право вирішувати долю держави «анонімною масою», яка керується не інтересами нації, а лише прагненнями окремих партійних угруповань (як за «демократії»). Натомість націократія визначає місце особи в суспільстві та державі не за партійною приналежністю, а відповідно до громадсько-моральної оцінки та прав громадянина, за критеріями розумової чи фізичної праці людини³². Відтак за умов безкласового суспільства й мала б (теоретично) відійти у минуле партійна система, яка була виразником класового протистояння, а суспільно-громадським виразником в державі стане станово-професійне представництво³³. При цьому єдиною політичною й морально-національною силою (практично) мала залишитися саме ОУН. Людина ж у цій націократичній «колективістичній теорії суспільства», як цілком слушно зазначав В. Маркусь, мала другорядну вартість³⁴.

Тим не менш, той же Д. Мирон зауважував, що після диктатури в Україні буде «націократичний республіканський устрій», побудований на засадах: єдиної, сильної, авторитетної державної влади, а не механічно розділеної; верховного керівництва глави держави, що координує та символізує єдність народу; тривкої виконавчої влади, покликаної главою держави й перед ним відповідальної, а контрольованої представниками народу (мабуть,

³¹ Стецько Я. С. 30 червня 1941. Проголошення... — С. 208—209.

³² Орлик М. Ідея і Чин України / М. Орлик. — К., 2001. — С. 114.

³³ Сагайда І. Великі питання / І. Сагайда. — Регензбург, 1947. — С. 97, 132.

³⁴ Маркусь В. Півстоліття ОУН (1929—1979) / В. Маркусь // Сучасність. — 1979. — Ч. 4. — С. 46.

парламентом); представництва всіх працюючих верств у державних законодавчих органах; організації та селекції національно-державного керівництва усіх верств; однієї світоглядно-політичної організації; незалежності судочинства від адміністративної і виконавчої влади, лише формального його підпорядкування главі держави (причому суди повинні виносити вирок в ім'я нації й глави держави).

Територія, на якій органи місцевої влади заявили про підкорядкування УДР.

Тож, з огляду на вищевказане, цілком можна погодитися з думкою В. Трофимовича, що «в проєкті Д. Мирона ми бачимо не лише риси авторитарного політичного режиму, але також ознаки республіканської президентської форми правління з поділом влади на три гілки та місцевим самоврядуванням»³⁵. На думку В. Трофимовича, таким чином Д. Мирон пропонувався, по суті, «обмежено-республіканська» президентська форма правління у поєднанні з «націократичним» політичним режимом. «Таким чином, — цілком небезпідставно висновує дослідник, — державний механізм, що його пропонували бандерівці на початку радянсько-німецької війни, мав усі ознаки авторитарного на рівні структури та функцій. Подібний корпоративний суспільний устрій існував під час правління Б. Муссоліні в Італії і, як відомо, не виправдав себе»³⁶.

Натомість у серпні 1943 р. модель політичного укладу майбутньої Української держави в програмових засадах бандерівської ОУН зазнала кардинальних змін, а поштовхом їй спонукою до цього стали доповіді похідних груп з Великої України. На той час, у

³⁵ Трофимович В. Державотворчі ідеї Проводу ОУН в Україні (1940–1950) / Володимир Трофимович // Український визвольний рух. — Збірник 10: До 100-річчя від дня народження Романа Шухевича. — Львів: Центр досліджень визвольного руху, Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2007. — С. 302.

³⁶ Там само.

травні 1943 р., до керівництва Проводом ОУН(б) прийшов Р. Шухевич, а Організація змінила додаток до назви з «революційної» на «самостійників-державників», тобто ОУН(р) стала ОУН(с.-д.).

Про причини й необхідність трансформації старих ідей і прийняття нової програми один з провідних діячів ОУН(б) Л. Шанковський згадував таке: «Виявилось, що багато з цих ідей не сприймаються українськими народними масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях]. Українські народні маси відкидали, наприклад, рішуче провідницьку систему, бо досить вже мали провідницьких систем. Вони відкидали всякі моно партійні системи, заявляючись рішуче за демократичний устрій і за парламентарну систему, в якій могли б себе проявити різні політичні партії. Деякі світоглядно-філософські засади західноукраїнського націоналізму були тим масам просто осоружні, головню все те, що стосувалося до теорії т. зв. волонтаристичного націоналізму з його аморальністю, макеявелізмом, виключністю й жадобою влади ініціативної меншости. Українські народні маси були за етичні принципи в політиці, за високу громадсько-політичну мораль, за толерантність і гуманність. Коли мова була за самостійну Україну, українські народні маси на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях] не сприймали цієї ідеї абстрактно, але дуже інтересувались її конкретним змістом. Вони бажали знати, яка буде “самостійна Україна”, який її державний і політичний устрій, як у цій самостійній Україні розв’язуватимуться соціальні проблеми, який в ній буде лад... У зустрічі з широкими українськими масами на Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емлях], в щоденній важкій підпільній діяльності, західноукраїнські націоналісти почали перевіряти те все, що було непридатне у новій дійсності... Таким чином, у новому поборницькому підпіллі творився і зростав новий ідейно-політичний зміст українського націоналізму. Остаточно цей зміст стверджено в постановках III-го Надзвичайного Великого Збору Українських Націоналістів, що відбувся в серпні 1943 року. В цьому зборі брали вже участь численні представники з Ц[ентральних] і С[хідних] У[країнських] З[емель], що мали значний, часто вирішальний голос у його рішеннях»³⁷.

³⁷ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН.* — Мюнхен: Український самостійник, 1959. — С. 21–22.

Печатка Української держави,
1941 р.

Саме з цих причин та умов, що кардинально змінилися з часу початку світової війни, у серпні 1943 р. ОУН С. Бандери зібрала свій Третій великий (надзвичайний) збір, який «розглянув минулу боротьбу і розробив плани на майбутнє»³⁸. ОУН(б) бачила майбутню державу Україна без офіційного насадження світоглядних доктрин і догм. У ній мала б бути гарантована свобода друку, слова, думки, переконань, віри і світогляду, а також вільне віросповідання і відправлення релігійних обрядів (вільне визнання і виконання

культів), які не суперечать загальній (громадській) моралі³⁹. Тож щодо політичної програми, Третій великий (надзвичайний) збір ОУН(б) мав розв'язати «три основні питання ідеологічної натури — питання нації, суспільності і держави»⁴⁰. Нація є найвищою органікою людської спільноти й саме тому в основу політичного ладу було покладено національний принцип. Тривким і справедливим може бути той лад, що базується не на доктринерських тезах, а на одвічних законах життя, а отже «система вільних народів і самостійних держав — це одинока і найкраща розв'язка питання порядку в світі». Українська держава в моделі, запропонованій нації ОУН(б) мала бути унітарною, соборною державою, в якій усі громадяни, незалежно від національної приналежності та віросповідання, були б рівними перед законом та мали б рівні права.

У програмових засадах бачення ОУН(б) моделі майбутньої УССД від 1943 р. були відсутні питання конституціоналізму, пар-

³⁸ Bundesarchiv-Militärarchiv (BArch-MA) in Freiburg im Breisgau (Федеральний військовий архів у Фрайбурзі). — Ф. RW 5. — Спр. 464. — Арк. 53. Переклад з перекладу.

³⁹ Там само. — Арк. 55. Переклад з перекладу.

⁴⁰ Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21—25 серпня 1943 р. — Б. м., 1943. — С. 9.

ламентаризму, виборчої та політичної систем, адміністративної та судової організації влади тощо, проте слід зважувати на буремність часу (коли та за яких умов готувалися прийняті Третім великим надзвичайним збором його постанови) й зауважити на тому, що керівництво ОУН(б) прагло у той конкретний історичний період визначитися й донести до народного загалу своє бачення держави та суспільно-господарчого ладу в ній саме з тих нагальних питань, які найбільше викликали зацікавленість людності й були затребувані на відповіді тогочасними широкими народними масами. Разом з тим, хоча бандерівська ОУН, як єдиний («одинокий») «керівник революційно-визвольної боротьби», жорстоко оберегала своє становище гегемона, тим не менш 1943 р. її провід, вочевидь прагнучи спростувати закиди інших українських партій та організацій у намірах узурпувати не лише керівництво в УПА та у національно-визвольному спротиві, а й встановити диктатуру у майбутній державі, заявив, що «ОУН не бореться за Україну для себе, вона не бореться за владу на Україні ані за форму влади», додаючи, що «про владу і її форму буде рішати сам нарід і його найкращі представники»⁴¹.

Варто також пам'ятати, що й самі творці програмових постанов усвідомлювали невичерпність та незакінченість проекту від ОУН(б) щодо запропонованої моделі майбутньої Української держави. «Постанови ці — це здобуток нашої політичної теорії і практики останніх двох років. Вони являються конкретним оформленням ідеї майбутньої української держави. Життя і дальша боротьба принесуть нові здобутки, вони дадуть можливість оформити програму ще більш чітко й детально»⁴².

Певні уточнення й доповнення були задекларовані вже за рік, у липні 1944 р., у Відозві ОУН(р) до українського народу у зв'язку зі створенням 10—15 липня 1944 р. Української Головної Визвольної Ради (УГВР)⁴³, що являла собою певного роду еміграційний багатопартійний український національно-визвольний передпарламент, найвпливовіше представництво в якому мала саме бандерівська ОУН. У відозві, зокрема, заявлялося, що ОУН(б)

⁴¹ *Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору Організації Українських Націоналістів, що відбувся в днях 21—25 серпня 1943 р. — Б. м., 1943. — С. 12, 22.*

⁴² *Там само. — С. 10—11.*

бореться за Українську державу, в якій був би дійсно «народний демократичний устрій» і справедливий соціальний лад, а також такий політичний лад, котрий забезпечував би владу за народом «шляхом справжніх вільних виборів до усіх державних органів влади від найвищих до нижчих», який гарантував би усі права та свободи людини і громадянина без різниці раси, національності, релігії та політичних переконань⁴⁴. Далі у Відозві проголошувалися

Степан Бандера.

вищенаведені тези, прийняті 21—25 серпня 1943 р. на Третньому надзвичайному великому зборі ОУН й подавався заклик до народу підкорятися справжньому українському парламентові та урядові — УГВР тощо. Ці ж постулати було підтверджено й у Декларації Проводу ОУН (р.-б.), видану в травні 1945 р. у зв'язку із закінченням Другої світової війни.

1946 року провідник Закордонних частин ОУН (ЗЧ ОУН) С. Бандера своєю статтею з назвою «До проблеми політичної консолідації» надав ще більшого поштовху до «демократизації» (принаймні декларативної) позиції Організації щодо її бачен-

⁴³ Восени 1943 р. у середовищі Головного командування УПА виникла ідея створення представницького органу, покликаного здійснювати політичне керівництво визвольною боротьбою в Україні. Після великої підготовчої роботи у першій половині липня 1944 р. неподалік від Самбора на території, захищеній УПА, відбувся установчий великий збір Української Головної Визвольної Ради (УГВР). Головою президії УГВР став К. Осмак, членами президії — І. Вовчук, І. Гриньох, В. Мудрий. Головою Генерального секретаріату (уряду) УГВР став Р. Шухевич, його членами — Р. Волошин, М. Лебедь та ін. Формально УПА було підпорядковано УГВР. Представники ОУН(м) відмовилися увійти до УГВР, оскільки ОУН(б) зберігала фактичний контроль над повстанською армією. На установчому великому зборі УГВР обговорювалося й питання про ставлення до Німеччини, відповідь на яке загалом зводилася до того, що «політично зв'язуватися сьогодні з Німеччиною неможливо».

⁴⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 35. — Арк. 208—215.

ня партійно-політичної системи в майбутній Українській державі. Так, зокрема, С. Бандера з цього приводу писав: «У державній організації народу повинна бути політична диференціація і вільний розвиток політичних угруповань та здорова конкуренція між ними. Самі ж державні органи, виконуючи свої функції, повинні стояти на понадпартійних позиціях. У суверенній Українській державі потрібно гарантувати можливість для існування і розвитку політичних угруповань»⁴⁵.

У повосенний час ОУН (революціонерів-бандерівців) переживала період трансформації до нових умов діяльності. Тож цитований вище вислів С. Бандери про «політичну диференціацію і вільний розвиток політичних угруповань та здорову конкуренцію між ними» слід трактувати не однозначно, а з огляду на статус-кво, що склався на той час в самій ОУН, на нові зовнішньо- і внутрішньо-політичні обставини та зважаючи доконаний факт процесу «демократизації» концепції ОУН, що відбувся за час його ув'язнення, з чим він не міг не рахуватися.

Усі ж спроби С. Бандери скликати черговий Четвертий великий збір ОУН не мали успіху (в тому числі й через заперечення членів Проводу в Україні). Відтак, С. Бандера та його прихильники почали розвивати теорію так званої подвійної програмовості ОУН, коли одна програма («демократичний націоналізм») мала би бути призначена для сторонніх очей (зовнішнього, показового вжитку) й могла б змінюватися залежно від міжнародної кон'юнктури та пропагандистських потреб, а інша (прихована й повернута до концепції авторитарної націократії 1941 р.) — для вірних і надійних членів ОУН.

Власне, С. Бандеру обурювало те, що демократична засадничість і програмові зміни, як він сам зазначав, «ставиться не як допоміжні, тактичні прийоми для підсилення, чи відтяження головного нашого фронту, — але навпаки, як основну концепцію визвольної революції. Отже це вже не проблеми політичної тактики на окремих відтинках, в роботі серед деяких середовищ, а тільки питання власної, основної програми. Мовляв, нам треба саме такі основні положення прийняти за головні лінії й на них будувати все. Відпо-

⁴⁵ Бандера С. До проблем політичної консолідації / Степан Бандера // *Перспективи Української Революції: Збірка творів.* — Дрогобич, 1998. — С. 28.

Печатка Президії УГВР.

відно до того треба відкинути до тогочасні, “пережиті вже” засади українського націоналізму, викоренити їх у власних рядах, змінити свою ідеологію й програму»⁴⁶. Критикуючи оунівських «демократів», С. Бандера називав їх «кон’юнктуристами», які від 1945 р. намагалися втягнути українську самостійницьку політику в таку ж саму гру в демократію, яка відбувається на міжнародному форумі, й у якій СССР грає одну з перших скрипок. Демократичні зміни в

програмі Організації та в її моделі майбутньої Української держави, на його думку, були «плитким наслідуванням» і бажанням «уподібнитися до зовнішнього світу, до актуальної моди», позаяк «ця демократичність суспільно-політичного устрою у власній державі має часто характер порожніх голослівних декларацій, уподібнень, а не в одному — демагогії»⁴⁷.

У цьому контексті твердження С. Бандери входили у певне протиріччя із думками Р. Шухевича, який на той час в Україні командував УПА й керував національно-визвольною боротьбою. Так, наприклад, у липні 1948 р. Р. Шухевич, як голова Генерального секретаріату УГВР, у своєму інтерв’ю висловився щодо цього питання так: «Гарантією справжньої демократичності майбутнього ладу в українській державі є, в першу чергу, щиро народний характер українського руху, його безприкладна ідейність. Український визвольно-революційний рух зродився з надр українського народу, діє в ім’я інтересів українського народу — це його найвища мета. Далі реальною гарантією демократичності майбутніх форм правління в Україні є саме існування УГВР. УГВР побудована на чисто демократичних принципах та заступає демократичні погляди.

⁴⁶ Бандера С. *Українська національна революція, а не тільки проти режимний резистанс / Степан Бандера // Український Самостійник*. — 1950. — 29 січня.

⁴⁷ Там само. — 19 лютого.

ОУН, що визнає і підтримує УГВР, стоїть також на демократичних позиціях. УГВРаді підпорядковується Українська Повстанча Армія. Одним з найважливіших завдань УГВР, — акцентував Р. Шухевич, — є забезпечити переведення вільних і демократичних виборів до перших Українських Установчих Зборів у вільній Українській Державі. Доки існуватиме УГВР, доки український народ всеціло підтримуватиме УГВР, доти вільна Україна правитиметься демократичним способом. У скликаних УГВРадою перших Установчих Зборах український народ буде мати змогу вільно визначити дальші форми свого внутрідержавного устрою»⁴⁸.

При цьому необхідно згадати й про такий документ, як крайова «Резолюція членів ОУН» з надзвичайного зібрання, що відбулося 20 травня 1949 р., в якій Організація чи не вперше відмовляється від монархічності. Засвідчивши, що хоча ОУН й відіграла найбільшу роль у національно-визвольній боротьбі, «Резолюція» вказувала, що вона (ОУН), тим не менш, не вважає себе за привілейованого чинника політичного процесу та не претендує на право єдиного представника волі української людності, а отже — не прагне встановлення своєї монополії в майбутній незалежній Україні⁴⁹. Тобто бандерівська ОУН(с-д) скасовує власний постулат, що вона є єдиним законним репрезентатором інтересів місцевого українського населення, відмовляється від свого монопольного становища на території України і фактично оголошує про перехід Організації на демократичну програму⁵⁰. У цьому, безумовно, відчувся вплив не лише керівників і учасників похідних груп з підрадянської України та потреби в пропагандивних важелях проти більшовицької диктатури, але й зваження Проводу ОУН(с-д) на державно-політичну «кон'юнктуру» поствоєнної Європи.

«Демократизаційну» позицію Р. Шухевича, в свою чергу, підтвердила в червні 1950 р. Конференція Організації на українських землях, яка в «Уточненнях і доповненнях до програмових поста-

⁴⁸ Шухевич Р. *Демократія і український визвольний рух* / Роман Шухевич // *Сучасна Україна*. — 1951.

⁴⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 4. — Арк. 142—153.

⁵⁰ Про уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (червень, 1950) // *ОУН у світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955: Збірка документів*. — Б. м., 1955. — С. 142—153.

Роман Шухевич.

нов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН» задекларувала, що «дух Програмових постанов [Третього надзвичайного великого збору 1943 р.] виразно показував, що ОУН бореться за демократичний лад в майбутній Українській Соборній Державі, а цілий ряд пунктів Програмових постанов, зокрема пункт 10, визначували конкретні засади майбутнього демократичного ладу»⁵¹. Так термін «новий лад» від 1943 р. замінив собою «націократію». Більше того, у матеріалах конференції ОУН(с-д) від 1950 р., що мали назву «Уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН», майбутній со-

ціально-політичний устрій державної України вже визначався не як «новий лад», а як «демократичний лад», який, на протипагу твердженням ОУН ще дворічної давнини, гарантуватиме «свободу політичних і громадських організацій»⁵².

Утім, не варто сприймати вищевказані декларування демократизації державницької моделі ОУН беззастережно й у прямому розумінні. Під тиском суспільно-політичної думки в Україні щодо монопартійності й націократичної диктатури (коли ОУН в Краї та УПА вели збройну й ідеологічну боротьбу з радянським військово-окупаційним режимом) та з факту вимушеного перебування в еміграції майже усього політичного проводу Організації (що був оформлений у Закордонні частини ОУН — ЗЧ ОУН), в країнах Європи, де перемогу здобули демократичні держави-альянти,

⁵¹ *ОУН в світлі постанов Великих Зборів, Конференцій та інших документів з боротьби 1929—1955: Збірка документів.* — Б. м., 1955. — С. 123.

⁵² *Про уточнення і доповнення до програмових постанов Третього Надзвичайного Великого Збору ОУН (червень 1950 р.).* — С. 99—112.

ОУН(с-д) вже не могла демонстративно позбутися програмових «демократичних» декларацій та настанов. Тим не менш члени Організації вважали, що надання свободи утворення та діяльності політичних партій не мусить означати їхньої появи у великій кількості, що свідчить про «нездорове» суспільно-політичне становище у державі й призводить до державної руїни через партійну боротьбу та постійну зміну урядів. Тож, як зазначалося у документі з назвою «До питань стратегії і тактики української революції», діяльність політичних партій мусила б мати певні межі, які обумовлювалися б «національними інтересами»⁵³.

Відтак, попри певні демократичні процедури ведення партійного життя і засад формування представницьких органів, забезпечення прав і свобод громадян, бандерівська ОУН все ж таки заперечувала європейську демократію. В ОУН кінця 1940-х—1960-х рр., вважалося, що саме держава має право (і повинна) втручатися у політичне життя суспільства, виправляючи і стримуючи його стихійний розвій, коригуючи зміст та спрямовуючи його в належному напрямкові, що й можна визначити як новосформовану концепцію державної моделі «демократичного націоналізму», яка прийшла на зміну «націократії».

Коли ж у 60-х рр. ХХ ст. зродився дисидентський рух, то Організація мала надію на новий революційно-визвольний зрив у СРСР загалом й в УРСР зокрема. У цей революційний період здобуття і початкового закріплення Української держави з ініціативи та в оперті на політичне керівництво зриву та його збройні сили було б створено Українське Революційно-Державне Правління (УДП) та Територіальні управління — свого роду тимчасовий воєнно-політичний уряд, якому належала би вся повнота влади «до закінчення визвольної війни проти Росії і проти всіх інших можливих агресорів України»⁵⁴.

Передбачалося, що УДП видасть розпорядження, у якому узаконить попередні («доосновні») зміни тогочасного окупаційного державно-політичного, соціально-економічного та культурно-церковного ладу. Зміни ці впроваджуватимуться в життя безпосередньо з хвилини перебрання влади, твореної знизу на місцях. Територіальні

⁵³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 7. — Арк. 26.

⁵⁴ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). — Перший том. Постанови. — Б. м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1969. — С. 133.

управління, в свою чергу, створюватимуться з обраних чи покликаних громадян-патріотів та з перевірених у революційно-підпільній і збройній боротьбі членів революційно-визвольної організації й гарантуватимуть знищення російської (радянської) системи влади через встановлення українського ладу і порядку на звільнених теренах. Головне командування революційно-збройних сил буде призначене УДП або ж створене в перебігу революційної боротьби і затверджене УДП. УДП також мало б докласти усіх можливих зусиль, аби революційний зрив не був локалізований на Україні, а охопив решту поневолених народів. Крім того, УДП мусило б передбачати різного роду ворожі диверсії й у зародку придушувати створення будь-яких російських антирежимних формацій, що своєю метою ставили б збереження російської імперії навіть в іншому вигляді.

Тим часом Територіальні Управління зосередили б свою увагу на всебічному зміцненні антиросійського, протиокупаційного фронту та можливих чужоземних інтервенцій, на забезпеченні фронтових потреб і усього необхідного для населення сіл і міст. Підпорядковуючись УДП, Територіальні Управління мали також сконцентруватися й на своєму основному завданні — повносяжному перебранні влади на звільнених теренах й негайного запровадження «програми-змісту державності» в усіх ділянках життя, але перш за все — заходам, що зміцнювали б протиросійський збройно-визвольний фронт. Вони також розпоряджалися б усім громадським майном, окрім того, яке мало б бути розподілене поміж громадянами у приватну власність.

УДП, зі свого боку, мало залучати до державно-творчої співпраці усіх мешканців України, без різниці національності, які визнали б українську владу, долучилися б до боротьби за державність і до державного будівництва відповідно до принципів, проголошених Українським Державним Правлінням. Лояльним до антиокупаційної революційно-визвольної боротьби національним меншинам України УДП гарантувало би рівні права з українцями. Натомість до тих жителів України, без різниці національності, які противилися б її державній незалежності, мали б бути застосовані «суворі революційні закони»⁵⁵.

⁵⁵ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). — Перший том. Постанови. — Б. м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1969. — С. 133—135.

Новий правопорядок видання законів і декретів, до часу поки національна Конституанта України не виробить нові кодекси українського правосуддя, встановлюватиме УДПравління. Допоки УДП не видасть нових законів, місцеві українські суди, обрані чи покликані, виконуватимуть судівництво відповідно до наявних на той час революційних законів. При цьому, за умови активного і позитивного ставлення до революційно-збройної визвольної боротьби України, буде гарантовано свободу слова, преси, культурної творчості, зібрань та асоціацій. УДП покликане буде гарантувати правопорядок, свободу громадян, особисту безпеку і недоторканість майна в рамках законів воєнного стану. Усіляка ж діяльність, що може розкладати націю у її боротьбі за незалежність, буде суворо заборонена і карана згідно з революційними законами⁵⁶.

Скасуванню підлягав і радянський державно- і господарсько-адміністративний поділ України на всіх рівнях. Новий адміністративний поділ мало встановити УДП. До складу України мали бути включені всі її етнографічні території, які на той час перебували як у межах, так і поза межами УРСР, з огляду на інтереси території і цілісності нації⁵⁷. Цим ОУН підтвердила своє ж твердження про те, що визнає етнографічний принцип побудови держав і тому відкидає будь-які претензії на етнографічні українські землі⁵⁸.

Українське Державне Правління, як речник суверенітету нації, мало увійти (в тому числі й за допомоги української еміграції) у дипломатичні взаємини з державами, що визнають незалежність України, і повинне буде встановити з ними всебічні вільні взаємини. УДП також буде готове визнати й надати підтримку революційно-державним правлінням народів, які повстануть проти Росії⁵⁹.

Вільні вибори до Національної Конституанти мали би відбутися після вигнання з України усіх окупантів, закріплення української влади і ліквідації внутрішньої російської та іншої анти-

⁵⁶ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). — Перший том. Постанови. — Б. м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1969. — С. 136—137.

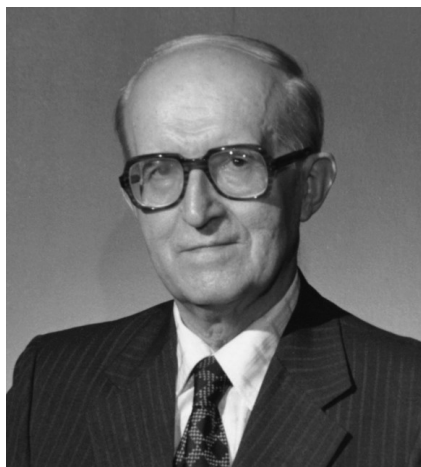
⁵⁷ Там само. — С. 142—143.

⁵⁸ Там само. — С. 133.

⁵⁹ Там само. — С. 143.

державної диверсії. Обрана Національна Конституанта повинна була виробити Конституцію держави, яка мала би бути передана на всенародне голосування (тобто затверджена всеукраїнським плебісцитом-референдумом). Після цього УДПравління передасть свою владу Правлінню, яке буде створене на основі Конституції Української держави.

Зі свого боку ОУН обіцяла за будь-яких обставин захищати свою державно-політичну концепцію ладу в Українській державі як у перехідний період, так і під час виборів до Національної Конституанти та при всенародному голосуванні⁶⁰.

Ярослав Стецько.

Джерелом влади мав бути народ-суверен. Державно-політичний народоправний лад побудований на авторитеті влади, що походить з прямого представництва народу, забезпечуючи його участь в керуванні державою.

Основний Закон (Конституція), який би схвалила Національна Конституанта України, мав нормувати державне, політичне, суспільне, соціальне та економічне життя держави й творити основи правопорядку. Передбачався також і класичний триподіл влади на законодавчу, виконавчу і судову. Місцеві органи влади (сільські, міські, обласні або крайові) будувалися б на основі самоврядування з метою створення передумов для вияву державно-творчої ініціативи громадян. Державна адміністрація формувалася б на основі професійної кваліфікації, а не за принципом політично-партійної приналежності.

Найвищим органом законодавчої влади мав стати парламент, який складався би з двох палат. Представники до першої Палати

⁶⁰ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). — Перший том. Постанови. — Б. м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1969. — С. 133.

обиралися б безпосереднім, прямим і таємним голосуванням усіх громадян держави. До другої Палати мали входити заслужені державно-політичні і військові діячі, представники Церков, культурних і наукових установ, профспілкових організацій і виробничих верств. Я. Стецько (псевдо — Є. Орловський) вважав тоді, до речі, що до другої Палати парламенту мали б входити посмертно усі колишні прем'єри, головнокомандувачі, голови великих політичних організацій, колишні їх голови, голови міст та парламенту, аби зберегти їхній досвід і континуїтет. «Єдино маса не може завжди рішати, хто є державно-політично необхідний, — апелював він. — Це власне є наслідок фальшивої теорії Руссо. Це мусить бути скореговане»⁶¹.

Голову держави передбачалося обирати загальним прямим голосуванням. Він мав бути найвищим представником влади в державі з правом відклику народом у випадках, передбачених Основним Законом, і Головнокомандувачем Збройних Сил, а також призначати членів Найвищого Суду⁶². Додам до цього, що титулування голови держави не було визначено, але, скажімо, один зі співавторів цієї концепції державної моделі Я. Стецько (Є. Орловський) вважав, що потрібно було б відновлювати козацькі традиції, але у змодернізованій формі⁶³ (тож у трактуванні вже відчувався вплив націонал-консерватизму).

Виконавчу владу мав би здійснювати Голова уряду й Рада міністрів. Голову уряду призначатиме Голова держави. Голова уряду мав формувати Раду міністрів і пропонувати його на затвердження першій Палаті Парламенту. Уряд був би відповідальним перед Парламентом і Головою держави. Раду міністрів творила б та організовувала політична сила, що здобула на виборах більшість, яку вимагатиме Основний Закон і виборче право. Представники політичних сил, які опинилися б у меншості, мали виконувати роль опозиції. Органи самоуправління повинні були творитися шляхом

⁶¹ Орловський Є. Листи до однодумців про українське правосуддя // Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). — Другий том. Доповіді й статті. — Б. м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1972. — С. 74.

⁶² Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). — Перший том. — С. 145.

⁶³ Орловський Є. Вказана праця. — С. 74.

прямих виборів і складала б сільські, міські та обласні (або крайові) ради та їхні виконавчі органи.

Правосуддя в майбутній Українській державі (за версією ОУН-р) повинно здійснюватися згідно із духом традиційної української правосвисті, відповідно до української правосвідомості та Основного Закону. Суд і Прокуратура мали стояти на сторожі правопорядку в державі. Правосуддя здійснювалося б Найвищим Судом, сформованим Головою держави. Суди мали бути незалежним і підлягати виключно законам. Інтерпретація Основного Закону належала би до Найвищого Конституційного суду. Головного прокурора мав призначати державний уряд.

Модель майбутньої Української держави, розроблена ідеологами й провідниками ОУН(б) і прийнята на її Четвертому великому зборі 1968 р., стала базовою для державницького бачення та ідеологічних засад Організації на довгих майже чверть століття, аж до часів початку розвалу СРСР та відновлення Україною своєї незалежності⁶⁴, а «запорукою миру і справедливості у світі є організація світу на принципі національних держав»⁶⁵. Відтак, природним було й те, що українські націоналісти визнавали (і визнають дотепер) Українську національну державу за єдину форму організації нації, яка забезпечує найкращі умови для всебічного розвитку її духовних і фізичних сил, яка гарантує нації суверенну владу, котра впливає з найглибших почуттів і прагнень народу, що хоче бути господарем на власній землі та творити на ній свою владу.

Цілком очевидно, що ця державна модель була сконструйована тоді у своїй фундаментальній (основоположній) формі, а натомість термінологія, певні деталі та окремі нюанси мали би ще обговорюватися й очікували своєї конкретизації (вочевидь, з огляду на практичні уроки й фактичну дійсність під час та в процесі безпосереднього втілення її в життя вже безпосередньо в Україні).

⁶⁴ Усі подальші теоретико-ідеологічні постанови та засади ОУН(б) чи її провідництва були безпосередньо базовані на відповідних Постановох Четвертого великого збору, як і, зокрема, робота й рішення П'ятого (осінь 1974 р. [П'ятий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). Матеріали й постанови. — Б. м.: Видання Організації Українських Націоналістів (ОУН), 1975. — С. VI—VII, 149]) та VI-го (осінь 1981 р. [Маніфест Організації Українських Націоналістів. — Лондон, 1981. — С. 15]) Великих зборів ОУН.

⁶⁵ Четвертий Великий Збір Організації Українських Націоналістів (ОУН). — Перший том. — С. 107, 109.

Сімонас Язавіта

---

*Аспірант, музеєзнавець, Університет
Вітовта Великого, Каунаський музей*

У статті проаналізовано відносини між представником Литви в Берліні — Казісом Шкірпою з одного боку та членами Організації українських націоналістів з іншого. Автор ідентифікував членів ОУН, які співпрацювали з Казісом Шкірпою в Берліні; виявив як, на їхню думку, ця співпраця могла допомогти в досягненні головної мети — здобутті литовської та української державності, а також проаналізував, чому ці ідеї не могли забезпечити здобуття державності обох країн.

Ключові слова: Литва, ОУН, LAF, Казіс Шкірпа, Євген Коновалець, Ярослав Стецько.

Simonas Jazavita

Relations and Cooperation between Organisation of Ukrainian Nationalists and Lithuania's Representative in Germany Kazys Škirpa in 1939—1941

The article analyses relations between Lithuania representative in Berlin Kazys Škirpa from one side and members of Organisation of Ukraine Nationalists (OUN) from another side. The author identified members of OUN who cooperated with Kazys Škirpa in Berlin, found out how they all thought this cooperation could help to achieve main aim — Lithuania's and Ukraine's statehood, and analysed why these ideas were not able to secure both countries' statehoods.

Key words: Lithuania, OUN, LAF, Kazys Škirpa, Yevgen Konovalets, Yaroslav Stetsko.

ВІДНОСИНИ ТА СПІВПРАЦЯ МІЖ ОРГАНІЗАЦІЄЮ УКРАЇНСЬКИХ НАЦІОНАЛІСТІВ І ЛИТОВСЬКИМ ПРЕДСТАВНИКОМ У НІМЕЧЧИНІ – КАЗІСОМ ШКІРПОЮ В 1939–1941 РР.

Вступ

Ця стаття присвячена спільній історії Литви та України. Відносини між цими країнами та народами спостерігаються з періоду Київської Русі та Великого князівства Литовського. Сьогодні відносини між Литвою та Україною та їхні громадяни особливо теплі, тому що Литва є однією з найбільш активних прихильників України в сучасній війні на Сході України. Співпраця між деякими впливовими литовцями та українцями існувала і в один з найважливіших і в той же час трагічних моментів історії обох країн у 1939—1941 рр. Тому головною метою цієї статті є аналіз відносин між представником Литви в Берліні — Казісом Шкірпою з одного боку та членами Організації Українських Націоналістів з іншого. Для досягнення цієї мети були сформульовані наступні цілі:

- 1) Ідентифікувати членів ОУН, які співпрацювали з Казісом Шкірпою в Берліні.
- 2) Виявити методи, як, на їхню думку, ця співпраця могла допомогти у досягненні головної мети — здобуття литовської та української державності.
- 3) Проаналізувати, чому ці ідеї не могли забезпечити здобуття державності обох країн.

Переважно в цій статті використано історіографію литовською та англійською мовами. Українську історіографію не взято до уваги через мовні перешкоди. Тим не менш, я намагався використовувати праці різних авторів з широкими ідеологічними відмінностями. Наприклад, деякі історики мали тенденцію ідеалізувати ОУН у своїх працях. Найкращим прикладом для мене є роботи Тараса Гунчака¹. Інші йдуть у зворотному напрямку і зображують цю організацію у дуже негативному світлі. Напевно, найвідомішим при-

¹ T.Hunczak, *OUN-Between Collaboration and Confrontation with Nazi Germany.*» *Ukrainian Quarterly*, No. 62.2, 2006; T. Hunczak, *Ukrainian — Jewish Relations during the Soviet and Nazi Occupations, Ukraine during World War II: History and its Aftermath*, Edmonton, 1986

кладом є роботи історика Гжегожа Россолінського-Лібе². Багато не таких радикальних позицій містяться посередині між попередніми двома³. Той же принцип поширюється і на Литву, також існує безліч різних історіографічних тенденцій, однак найбільший акцент тут робиться на Голокост та антисемізм, а всі інші аспекти роботи Шкірпи не так добре досліджені⁴. На додаток до вищезгаданої історіографічної бази, в даному дослідженні була використана інформація з Центрального державного архіву Литви, фондів 383 (Міністерство закордонних справ Литви), 648 (Посольство Литви в Лондоні), 671 (Посольство Литви в Берліні) та FR-952 (Томас Ремейкіс). Це, в основному, дипломатична кореспонденція та ідеологічна платформа Литовського активіста.

Результати

Центральною особою цієї статті з литовської сторони є полковник Генерального штабу і дипломат Казіс Шкірпа (1895—1979) — одна з найбільш складних особистостей литовської історії ХХ століття, особливо для дослідників зовнішньої політики. Важко однозначно оцінити діяльність цієї людини: у 1915 р., коли йому було лише 20 років, він мав ідею створити литовські війська в російській армії; пізніше він став першим добровольцем у литовській армії і особливо активно брав участь у боротьбі за незалежність Литви. Він вивчав військову справу у Швейцарії та Бельгії. Після закінчення університету він був керівником секретної служби Литви, а в 1926 р. призначений начальником Генерального штабу, таким чином, де-факто ставши найважливішою людиною в литовській армії. Він був єдиним, хто намагався протистояти дер-

² G. Rossolinski — Liebe, *Stepan Bandera: The Life and Afterlife of a Ukrainian Nationalist, Fascism, Genocide, and Cult*, Stuttgart, 2014; G. Rossolinski — Liebe, *Fascist Kernel of Ukrainian Genocidal Nationalism, The Carl Beck Papers in Russian and East European Studies*, No. 2402

³ *Notable examples: D. R. Marples, Heroes and Villains. Creating National History in Contemporary Ukraine*, Edmonton, 2008; P.R. Magosci, *A History of Ukraine*, University of Toronto Press, 1996; J. P. Himka, *The Lviv Pogrom of 1941: The Germans, Ukrainian Nationalists, and the Carnival Crowd*, *Canadian Slavonic Papers*, Vol. 53, 2011; S. Yekelchuk, *Ukraine. Modernios nacijos gimimas*, Vilnius, 2009

⁴ *Main works with English translations: L. Truska, V. Vareikis, Holokausto prielaidos: antisemitizmas Lietuvoje: XIX a. antroji pusė-1941 m. birželis*, Vilnius, 2004; C. Dieckmann, *S. Sužiedėlis, Lietuvos žydų persekiojimas ir masinės žudynės 1941 m. vasarą ir rudenį*, Vilnius, 2006. *Wide ideological perspectives in A. Eidintas, Lietuvos žydų žudynių byla*, Vilnius, 2001

Казіс Шкірпа, 1938 р.

жавному перевороту в грудні 1926 р. Тому він був позбавлений прихильності нової влади та президента Антанаса Сметони і призначений на дипломатичну службу проти власної волі: він був військовим аташе Литви у Берліні в 1928—1937 рр. Пізніше він був призначений представником Литви у Лізі Націй, а в 1938 р. — першим представником Литви в Польщі. 1939 р. він повернувся до Берліну, цього разу як представник Литви. Після окупації СРСР Литви у червні 1940 р. Шкірпа вирішив залишитися в Німеччині й працював тут неофіційно. У листопаді 1940 р. він створив організацію під назвою Литовський фронт

активістів (LAF). Головним завданням LAF було відновлення незалежності Литви. Те саме можна сказати і про прагнення найбільш відомих активістів ОУН, таких як Євген Коновалець або Степан Бандера, стосовно України.

Перший візит Казіса Шкірпи до України був у 1918 р., після чого обидві країни намагалися проголосити незалежність по завершенні Першої світової війни. Місія Шкірпи полягала в тому, щоб знайти Сільвестраса Жукаускаса — єдиного генерала колишньої Царської армії, який прийняв запрошення керувати новоствореними збройними силами Литви⁵. До речі, на той час Бронне Ненішкіте вивчала медицину в Київському університеті⁶. Пізніше вона стала дружиною Шкірпи. Тож його перше знайомство з Україною, мабуть, було досить приємним.

⁵ T. Balkelis, *After Empire: Flows of Military Talent, Transnational Soldiers — Foreign Military Enlistment in Modern Era*, Palgrave, 2013, p. 132

⁶ George Economos Dies, *The Washington Post*, 1994 02 17

Перші контакти з членами ОУН з'явилися у Шкірпі, коли він працював у Берліні як військовий аташе. Оскільки в той час, через Вільнюську окупацію, Литва почала вести свою зовнішню політику проти Польщі, це, природно, призвело до пошуку союзників у Берліні та Москві. Шкірпа був активним прихильником цієї лінії і тісно співпрацював із високопоставленими офіцерами рейхсверу, а пізніше вермахту, такими як, наприклад, ген. Людвіг Бек⁷. Перші контакти з членами ОУН відбулися під час пошуку союзників проти Польщі. Як зазначив Т. Гунчак, Литва була найбільш сприятливою країною для організації ОУН⁸. Лідер організації Євген Коновалець навіть мав громадянство Литви. Польський уряд добре знав це, тому коли на лаві підсудних через вбивство міністра внутрішніх справ Броніслава Перацького опинилась молодь організації на чолі зі Степаном Бандерою, судили також і Литву в цілому, як їх «прихильника»⁹.

Незважаючи на те, що Шкірпа був особисто знайомий з Коновалцем, який пізніше був убитий Павлом Судоплатовим у Роттердамі, він був водночас представником Литви в Польщі. Але коли він повернувся до Берліна, його відвідав один із найбільш таємничих членів ОУН — Ріко Ярій. Ярій довгий час був відомий як права рука Коновальця. Цього разу він відвідав нового представника Литви з повідомленням від командира абверу, адмірала Вільгельма Канаріса. У той час Німеччина почала тиснути на Литву, щоб підпорядкувати собі місто Клайпеду та регіон біля нього (т. зв. Мемельланд). Шкірпа вважав, що в цій справі Литва мала пом'якшити свою позицію, і таким чином розраховувати на підтримку Німеччини супроти Польщі через Вільнюс¹⁰. Тоді німці вірили у план створення країн «Великої Литви» та «Великої України» у межах території Великого князівства Литовського, тому територіальні питання були важливими у дипломатичних переговорах. Однак бійці ОУН у Берліні були вільними людьми і могли розмовляти з німцями про все, що вони хочуть, але представник

⁷ 1935 01 16 *Lithuania's military attaché in Berlin K.Škirpa Pro memoria. About conversation with mayor Rössing, LCVA, f. 648, ap. 1. b. 36, l. 1–3*

⁸ T. Hunczak, *OUN — Between Collaboration and Confrontation ...p. 1–2*

⁹ G. Rossolinski — Liebe, *Stepan Bandera...p. 136–144.*

¹⁰ 1939 01 04, *Lithuania's minister in Germany K. Škirpa report to minister of foreign relations J. Urbšys, LCVA, f. 671, ap. 1, b 15, l. 9-11.*

Литви мав великі застереження від свого уряду, тому що Литва офіційно була нейтральною країною і намагалася залишитися такою і надалі.

Через це Шкірпа потрапив у конфронтацію із власною владою. Він вважав, що Литва повинна допомогти німцям на початку Другої світової війни і взяти Вільнюс силою. Але президент Антанас Сметона відкинув ці плани. Натомість Шкірпа направив йому прохання на звільнення з дипломатичної роботи, як протест проти державної політики. Президент це прохання відхилив. Міністр закордонних справ Юозас Урбшис навіть висміяв Шкірпу за цей задум¹¹. Що стосується ОУН, то німці підтримували радикальну гілку ОУН, яку очолював Степан Бандера, допомогли її членам вийти з в'язниць, але ніколи не дозволяли їм битися з СРСР. Тому радикальна гілка на чолі із Бандерою заздалегідь почала протистояти більш поміркованій стороні на чолі із Андрієм Мельником. Ця ідеологічна боротьба панувала до початку 1941 р., потім гілка бандерівців (ОУН(б)) отримала своєрідну першість в порівнянні із ОУН(м), але в той же час паралізувала здатність груп протистояти радянському терору в Україні¹². Литва в цей час нарешті повертає собі столицю — Вільнюс, але з важливим доповненням — «троянським конем» у вигляді — 20 тисяч солдатів Червоної Армії всередині країни. Це була ціна «угоди про взаємну допомогу», підписаної між Литвою та СРСР у жовтні 1939 року. Це було початком кінця незалежної Литовської республіки.

Кінець прийшов у червні 1940 р., коли СРСР захопив Литву. Незабаром після сфальсифікованих виборів Литва стала частиною СРСР. Першим дипломатом, який висловив свій протест проти цього, був ніхто інший, як Казіс Шкірпа. Тут у Берліні він почав збирати всіх політичних біженців з Литви, а в листопаді 1940 р. створив Литовський фронт активістів. Ця організація намагалася консолідувати людей з різних політичних сил Литви, але через значний культ особи на неї сильно впливали ідеї Казіса Шкірпи. Ми могли б із легкістю тут провести паралель із роллю Бандери в ОУН. Звичайно, принцип міцного, харизматичного лідера, підхопленого духом епохи, був загальним у більшості європейських

¹¹ 1939 10 18 Lithuania's minister of foreign relations J. Urbšys report to Lithuania's representative in Berlin K. Škirpa, LCVA, f. 383, ap. 7, b. 2148, l. 306.

¹² S. Jekelchyk, *op. cit.*, p. 212.

країн на той час. Ще одним важливим фактором був єдиний союзник, який міг допомогти як LAF, так і ОУН досягти своїх цілей — це була нацистська Німеччина.

Це привело до певної ідейної подібності між ОУН і LAF. Волею-неволею, вони повинні були звертати увагу на німців і копіювати деякі аспекти з націонал-соціалістичної ідеології. Одним з них був антисемітизм. Через те, що в структурах НКВД були активні деякі євреї, німці легко маніпулювали міфом «жидо-більшовизму» в цих країнах¹³. Саме тому LAF надрукував листівки, де просував думку, що 90 відсотків комуністів Литви є євреями¹⁴. Такі речі призвели до жорстоких погромів і масових вбивств у період початку війни між Німеччиною та СРСР. Багато з них відбулося поблизу місць, де НКВД розстріляло тисячі людей, наприклад, у трьох основних тюрмах Львова¹⁵. Проте «Остаточне вирішення» було ідеєю нацистської Німеччини, а не Литви, України чи іншої країни Східної Європи. Один з головних ідеологів ОУН Дмитро Донцов бачив євреїв як помічників більшовиків¹⁶. К. Шкірпа в Литві думав так само¹⁷. Вони вважали, що євреї цілковито допомагали окупантам, навіть коли це було неправдою, водночас нацисти вважали, що євреї стоять за усім, тому вони — «ворог №1»¹⁸. Я думаю, що це велика різниця. Інший сильний аргумент — це думка відомого українського історика Джона-Пола Химки: «іноді західні дослідники мало що знають про українців та литовців, окрім їх репутації антисемітів та співучасників у Голокості»¹⁹, далі Химка порівнює цю тезу із Німеччиною, тому що кожен розуміє, що німецька історія — це не тільки Голокост. Я думаю, що всі повинні дивитись на Литву та Україну так само, як вони дивляться на Німеччину, і тут не повинно бути подвійних стандартів.

І LAF, і ОУН завжди розуміли, що їхнім головним ворогом є СРСР та комуністична ідеологія. Наприклад, один з найближчих соратників Бандери, Ярослав Стецько сказав, що найважливішим

¹³ T. Hunczak, *Ukrainian — Jewish Relations ...* p. 42

¹⁴ LAF Project „Cancellation of Hospitality to Jews“; LCVA, F. 648. ap. 2, b. 582, l. 182

¹⁵ G. Rossolinski — *Liebe, Fascist Kernel...*p. 25

¹⁶ G. Rossolinski — *Liebe, Fascist Kernel...*p. 25

¹⁷ K. Škirpa, *Fight! Efforts to save Lithuania, Part I, LCVA, f. 648, ap. 2, b. 581, l.56*

¹⁸ R. Hilberg, *Nusikaltėliai. Aukos. Stebėtojai, Vilnius, 1999, p. 24—25.*

¹⁹ J. P. Himka, *Obstacles to the Integration of the Holocaust into Post-Communist Eastern European Narratives, Canadian Slavonic Papers, Vol. 50, No. 3/4, p. 361*

ворогом українського народу є лише Московська імперія (як він постійно називав СРСР)²⁰. Не можна забувати, що патріоти Литви та України намагалися створити чи відновити власну державність. Вони вважали, що це якось пов'язується із планами Третього Райху. Проте реальність була набагато складнішою. Шкірпа вірив, що Німеччина буде використовувати принцип самовизначення націй. У дипломатичних коридорах він почув про можливу державність України²¹. Це стосувалося плану Альфреда Розенберга, який у травні 1941 року запропонував Адольфові Гітлеру, що Україна повинна бути незалежною державою, оскільки це, як він вважав, могло б залучити на бік вермахту близько 4 мільйонів українських добровольців²². Звичайно, Розенберг зробив це не з доброї волі, а тому, що вірив: таким чином він створить буферну державу та мобілізує її населення проти Росії²³. Незважаючи на те, що Гітлер відкинув ці плани, Шкірпа ніколи не знав цього і все ще вірив у добру волю німців. Це була помилка. Німці потребували, щоб литовці, українці та інші жителі Східної Європи були антирадянськими, і це було взаємовигідним. Німці хотіли, щоб східні європейці були антисемітами та брали участь у масових вбивствах, і це було трагічним фактом. Але німці ніколи не бачили Литву чи Україну як незалежні держави. Це була не тільки ідея Гітлера. У першій світовій війні німці вже дивилися на східних європейців, як на нецивілізованих варварів²⁴. Отже, нацисти просто хотіли маніпулювати боротьбою за незалежність цих народів, щоб досягти своїх власних цілей.

Тим не менше, ми повинні підкреслити, що ні LAF, ні ОУН ніколи не були маріонетками нацистської Німеччини. Вони вважали, що німці є їхніми союзниками і повинні допомогти повернути незалежність. Звичайно, з ретроспективи ми могли б сказати, що це поганий союзник. Але кого ще можна було б вибрати бездержавним литовським та українським борцям? Командир

²⁰ D. R. Marples, *Heroes and Villains...*, p. 102

²¹ K. Škirpa, *Sukilimas Lietuvos suverenumo atstatyti*, Washington, 1973, p. 452

²² P. Stankeras, *Pralaimėta Adolfo Hitlerio kova*, Vilnius, 2014, p. 589

²³ B. Krawchenko, *Soviet Ukraine under Nazi Occupation, Ukraine during World War II: History and its Aftermath*, Edmonton, 1986, p. 23

²⁴ Read more: J. Tauber, *The Wild East: German Impressions of Lithuania, 1915 to 1918*, *Acta Historica Universitatis Klaipedensis*, t. XXXI, 2015, p. 171–183.

армії такої суверенної держави, як Фінляндія Карл Густав Маннергейм, який розповідав про зовнішню політику Фінляндії 1941 р., заявив, що все залежало від доброї волі німців²⁵. Ще один чинник, який ми не повинні забувати: обидва керівники організацій — К. Шкірпа з LAF та С. Бандера з ОУН чітко заявили німцям, що вони борються за незалежність своїх країн насамперед, а не за інтереси Німеччини. 14 червня 1941 р. гестапо повідомило К. Шкірпу, що LAF не зможе відновити незалежність Литви без знань німців, що Шкірпа гостро опротестував²⁶. Коли Німеччина вторглася в СРСР, Шкірпа вважав, що йому потрібно було відправитись в Каунас і стати прем'єр-міністром Тимчасового уряду. Проте гестапо посадило його під домашній арешт і попросило відмовитися від Декларації про відновлення незалежності від 23 червня. Шкірпа цього не зробив. Схожа ситуація й із лідерами ОУН. Після 30 червня, спочатку Бандера, а пізніше Стецько були ув'язнені в Німеччині, однак вони ніколи не відмовляться від Акту про незалежність²⁷. Варто згадати той факт, що лідери ОУН зустрічалися із Шкірпою і обговорювали ситуацію у Східній Європі²⁸.

Таким чином, можна говорити про певну узгодженість позицій між LAF та ОУН²⁹. У той складний період часу, коли німці тиснули на українців, щоб відкликати Акт від 30 червня, Стецько двічі зустрічався з послом Японії в Берліні генералом Хіросі Осімою³⁰. Цю зустріч міг влаштувати Шкірпа, тому що він і Осіма були дуже близькими друзями³¹. Японський посол був одним із найвпливовіших дипломатів у Берліні, і був не лише добрим другом рейхсміністра закордонних справ Йоахіма фон Ріббентропа, але й одним із небагатьох дипломатів, з якими Гітлер любив переговорити віч-на-віч. Звичайно, що навіть після посередництва Осіми німці ніколи б не змінили своїх планів, але вплив посла міг врятувати Шкірпу та Стецька від більш жорстких умов ув'язнення, ніж

²⁵ C. G. Mannerheim, *Legendinio maršalo atsiminimai*, Kaunas, 2012, p. 418.

²⁶ K. Škirpa, *Sukilimas...* p. 234.

²⁷ T. Hunczak, *OUN-Between Collaboration and Confrontation with Nazi Germany...*, p. 6.

²⁸ K. Škirpa, *Sukilimas...*, p. 478.

²⁹ J. P. Himka, *The Lviv Pogrom of 1941...* p. 241.

³⁰ G. Rossolinski — Liebe, *Stepan Bandera...*, p. 247.

³¹ K. Škirpa, *Sukilimas...* p. 239.

ті, в які вони потрапили в Берліні. Добре задокументовано, що ще в 1944 р. Осіма намагався тиснути на німців, щоб ті нарешті проголосити незалежні держави Прибалтики та України, так само, як японці зробили з Бірмою та Філіппінами³². Осіма вважав, що після цього східні європейці самі будуть битися з СРСР і таким чином допоможуть вермахту. Але расові та ідеологічні пріоритети були важливішими для нацистів, ніж політичний прагматизм. Це пов'язується з рефлексією Гітлера у вересні 1941 р., коли він сказав, що в 1918 р. Німеччина «створила країни Балтії та Україну, але в наші дні ми не зацікавлені в підтримці країн Балтії, чи у створенні незалежної України»³³. Незабаром після цього більшість литовців та українців зрозуміли, що німці не є рятівниками, а просто ще одними окупантами.

Незважаючи на це, Червнєве повстання та Акт від 23 червня в Литві, а також Акт від 30 червня в Україні показали литовцям та українцям здатність протистояти не тільки СРСР, але й Німеччині. Це продемонструвало сильне бажання бути вільними. Отже, ці Акти були більше, ніж моральними деклараціями. І навіть геополітика не була достатньо успішною тоді, коли Литва та Україна заявляли про те, що настало майже п'ять десятиліть пізніше. Тепер ми повинні засвоїти уроки минулого та захистити нашу свободу. 75 років тому жодна велика держава не мала оптимізму щодо наших країн, а західні країни були надто далеко, щоб допомогти, навіть якщо б вони хотіли це зробити. Сьогодні треба розуміти, що ніхто інший не може нам гарантувати справжню свободу і державність, тільки ми самі.

Висновки

1. Працюючи в Берліні, представник Литви, а пізніше засновник та лідер Литовського Фронту Активістів (LAF) Казіс Шкірпа тісно співпрацював з чільними діячами Організації Українських Націоналістів (ОУН) Євгеном Коновалцем, Ріко Ярим, Степаном Бандерою та Ярославом Стецьком. Литва підтримала ОУН як антипольську силу. Після того як Литва була окупована СРСР в 1940 р., умови Литви та України стали більш схожими.

³² G. L. Weinberg, *A World at Arms. A Global History of World War II*, Cambridge University Press, 1994, p. 749.

³³ *Hitler's Table Talk 1941–1944. His Private Conversations*, New York, 2000, p. 34.

2. Найпопулярнішим методом, як для LAF, так і для ОУН, була орієнтація на Німеччину. Лідери організації вважали, що ця країна знищить СРСР, але, роблячи це, німцям потрібні будуть союзники у Східній Європі. Таким чином, Литва та Україна повинні були стати «буферними державами», але водночас могли повернути незалежність та державність. Сподіваючись досягти цієї мети, лідери LAF та ОУН співпрацювали не тільки з абвером та іншими німецькими установами, а також з японським послом Хіросі Осімою, який був хорошим другом Шкірпи.

3. Головною проблемою є те, чому ні литовці, ні українці не змогли проголосити свої незалежні держави після Декларації незалежності від 23 червня в Каунасі та Акта незалежності у Львові. Німці тиснули на лідерів LAF та ОУН щодо скасування цих декларацій, але останні відхилили такі пропозиції. Основна відмінність полягає в тому, що німці на певний час дозволили існування Литовського Тимчасового уряду, тоді як в Україні він був жорстоко репресований. І все-таки основною причиною було те, що нацистська Німеччина ніколи не хотіла бачити Литву та Україну як вільні держави, а як частину Третього Райху. Вони намагалися маніпулювати литовцями та українцями, розпалюючи антисемітські настрої та використовуючи їх у злочинах, пов'язаних з Голокостом. Незважаючи на ці трагічні моменти, Декларації від 23 червня і 30 червня продемонстрували волю до незалежності як в Литві, так і в Україні, і волю протистояти не тільки СРСР, але й нацистській Німеччині.

Геннадій Іванущенко

---

*Член Вченої ради Центру досліджень
Визвольного руху, керівник Архіву
ОУН в Українській Інформаційній
Службі-Лондон.*

Стаття розповідає про підготовку та проголошення Акта відновлення Української держави 30 червня 1941 р. крізь призму спогадів діяча УВО і ОУН, Головного судді ОУН(б) Володимира Горбового «Погода совісті». Особливу увагу приділено діяльності Українського національного комітету, який очолював Горбовий, його стосункам з Українським центральним комітетом В. Кубійовича й ОУН(м) та німецькими інстанціями.

Ключові слова: спогади, Володимир Горбовий, Український національний комітет, Український центральний комітет, ОУН(б), ОУН(м).

Gennadiy Ivanushchenko

Reestablishment of the Ukrainian Statehood 1941 According to Volodymyr Gorbovyi's Memories

The article tells about preparation and proclamation of the Ukrainian State Reestablishment Act of the June, 30 1941 through the prism of UVO and OUN activist, OUN(B) Chief Judge Volodymyr Gorbovyi's memories "The Weather of Conscience". Particular attention is paid to the work of Ukrainian National Committee lead by Gorbovyi, its relationship with V. Kubyovych's Ukrainian Central Committee and OUN(M), and German agencies.

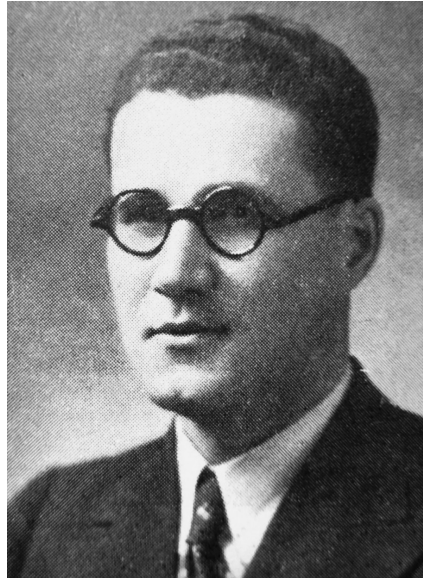
Key words: memories, Volodymyr Gorbovyi, Ukrainian National Committee, Ukrainian Central Committee, OUN(B), OUN(M).

ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1941 РОКУ У СПОГАДАХ ВОЛОДИМИРА ГОРБОВОГО

Державотворча енергія українського народу, черговий етап якої у ХХ ст. припав на початок Другої світової війни, знайшла відображення не тільки в політичних подіях тієї доби, але і в документах. Крім усього комплексу таких документів, які потрапили на зберігання в архіви України, архівні і музейні збірки української діаспори, давши пошттовх великій кількості дослідницької літератури, окреме місце займають спогади учасників. Часто вони знаходяться у власності авторів, часто — у власності колекціонерів, часто пропадають безслідно і тільки в окремих щасливих випадках долучаються до архівів Визвольного руху, а відтак — вводяться в науковий обіг.

Одними з таких мемуарних джерел є спогади Володимира Горбового — відомого українського юриста, активного діяча УВО та ОУН, в'язня нацистських та советських таборів у 1940—1970-х рр.

Володимир Горбовий служив у лавах Української Галицької Армії, а згодом в Армії Української Народної Республіки. Був членом Української військової організації та Організації українських націоналістів, займав посаду Головного судді ОУН. Він за свою діяльність відбував арешт у Львові у 1922 р., у 1934 р. ув'язнений в польському таборі у Березі Картузькій, у 1941 р. його заарештували нацисти та запроторили до в'язниці «Монте Люпіх» у Кракові, у 1949 р. засуджений до 25 років виправно-трудоих таборів СРСР.

Володимир Горбовий.

Свої спогади під назвою «Погода совісті» він писав, очевидно, тривалий час і закінчив їх у містечку Долина Івано-Франківської області 30 січня 1978 р.¹

Спогади ці багатопланові і стосуються різних періодів і аспектів українського громадського життя, політичних подій і біографічних моментів. Зокрема, д-р Горбовий був адвокатом Степана Бандери та інших членів ОУН на судовому процесі, який проходив з 17 листопада 1935 р. по 13 січня 1936 р. у Варшаві. Отже, він добре знав не тільки багато деталей життя й характеру майбутніх натхненників, організаторів і учасників проголошення державності, але й мав можливість говорити з ними про плани на найближче майбутнє.

У цих спогадах для нас, у дні ювілею Акта 30 червня, цікаві саме ті їх сторінки, які висвітлюють підготовку до проголошення української державності, поведінку учасників тих подій та загальну політичну атмосферу.

Насамперед, треба згадати, що Володимир Горбовий був висунутий від української громадськості на посаду Голови Українського центрального комітету в Кракові, але німці гостро заперечували проти його кандидатури. Як пише сам Горбовий: «Німецькою сухою урядовою поставою з позиції сили я не був довірливий і свого невдоволення не скривав. На другий день зранку довідався я, що німці замітили моє холодне відношення до них». Крім того, шеф німецької служби безпеки в Генерал-губернаторстві Гайм звинувачував Горбового у постачанні євреям фальшивих українських посвідчень. Хоча таким способом, як згадує В. Горбовий, вдалося врятувати життя багатьох людей, сам він мало не поплатився власним.

Тому згодом на голову УЦК німці затвердили проф. В. Кубійовича. Горбовий був радий тому. «Завдяки цій напруженій еквілібристиці мені вдалося вийти з того гнітучого опала цілим і не попованим. Я же не міг допустити до того, аби ворожа пропаганда могла патякати і блюзнити, що обраний представник українського народу став чужим агентом», — писав він у спогадах.

Володимир Горбовий описує, як часто йому доводилось, придумуючи різні причини, уникати зустрічей, які йому призначали

¹ Горбовий В. *Погода совісті (спогади)* — колекція документів Василя Олеськіва (Лондон).

представники німецької влади: «Як сатрап Станіславщини гауптштурмфюрер Крігер хотів найти зі мною спільну мову і визвав мене з Долини в свою столицю, то дістав повідомлення, що я виїхав в Краків. Як же вони хотіли здобати мене в Кракові, то найти мене не могли».

Тим часом примама нової війни, а разом з тим і великих геополітичних змін майже не залишали часу на розробку сталих і деталізованих планів. Позиція німців до державницьких намірів українців не була ясною тільки на перший погляд. Всі, хто знайомився з ідеологічними постулатами нацистської партії, не мали щодо цього ніяких ілюзій. Непередбачуваність полягала лише в тактиці: доки і до якого етапу війни німці готові вести гру», і чи встигнуть українці до того часу настільки «наростити м'язи», щоб стати з об'єкту — суб'єктом цієї гри?

«Згодом приїхав з півдня в Краків Ярослав Стецько», — пише В. Горбовий. «Степан Бандера теж переніс своє поселення в Краків. Для нас було ясно, що ще весною 1941 р. може прийти до збройної звади. Теж ми припускали, що Гітлер не допустить до створення нашої самостійної держави. Адже брався займати наші землі для створення там свого, а не нашого життєвого простору. Одначе це був німецький, а не український погляд на справу. Ми знали, що суспільно-політична зрілість нашого народу дійшла до вершин свого розвитку, і що настала історична хвиля, яку ми повинні використати для свого народу. Хоч би нам прийшлося пожити за справу «душу і тіло», то мусимо доказати, що саме ми є покликані долею для того, аби здійснити нашу історичну завітну місію. Ми домовилися до того, що насамперед поспробуємо легальним шляхом проголосити і завести свій державний лад на своїй землі, а як це не вдасться виконати, тоді вчинимо це революційним порядком. Я мав здійснювати перший задум, а Бандера другий. Отже я покликав насамперед ініціативний комітет до життя. Він мав підготувати матеріал і ґрунт для діяльності Українського Національного Комітету», — згадує він.

Тут ми маємо справу з виразним планом проголошення державності України двома можливими в тих умовах шляхами. Ярослав Стецько у своїй праці «30 червня 1941 р.» підтверджує, що Український національний комітет постав з ініціативи ОУН як представництво різних українських політичних середовищ,

але не за партійним, а за індивідуальним принципом. «Степан Бандера залишився в Кракові і напевно при несподівано прихильній поставі німців був би цей наш плян спільно з УНК реалізував. Я був би перебрав тимчасове Крайове Правління на ЗУЗ, УНК був би переїхав в Україну, спільно ми сконсолідували б це з евентуальною ініціативою в Києві, яка за іншої постави Німеччини була б прийшла до голосу на Наддніпрянщині, і був би створений коаліційний, загально-український уряд з домінантними силами Києва, що там у боротьбі здобули б позиції, з тимчасовим передпарламентом, — щоб включити в боротьбу і державне будівництво усі творчі патріотичні і фахові сили всієї України», — писав він².

Та повернемося до спогадів Володимира Горбового. 16 червня 1941 р. УНК видав Декларацію прав українського народу. Автором Декларації був Горбовий. Там було виразно зазначене невід'ємне право українців на самовизначення. Зміст документа був сформульований як дипломатична нота, яку В. Горбовий як голова підписав і направив Гітлерові. Незабаром прийшла і перша реакція: Бандері і Горбовому заборонили без згоди німецької влади міняти місця перебування.

Після опублікування цієї декларації УНК вирішив скликати Український Національний Конгрес. Засідання конгресу відбулося 22 червня 1941 р. у приміщенні товариства «Просвіта» в Кракові. Там прийняли Маніфест проголошення Самостійної Української Держави, де було виразно зазначено, що господарем української землі буде український народ у своїй незалежній державі. «Під час нарад конгресу в будинок просвіти зайшов начальник німецької служби безпеки Гайн і його співробітник Д-р Глязер (D-r Hlaser). Я говорив з ним в коридорі будови, але на залю нарад я їх не запросив. Згадав лише про маніфест конгресу», — пише Горбовий у спогадах.

Після Конгресу почалася організаційна робота. Володимир Горбовий зустрічався у своєму помешканні з Андрієм Лівичьким і його сином, іншими представниками табору УНР, Василем Мудрим, д-ром Степаном Вітвицьким та їх однодумцями з УНДО, Лебедем-Юрчиком, полковником Євтимовичем — представниками

² *Стецько Я. 30 червня 1941. — Торонто. — 1967. — С. 147.*

гетьманського руху, Володимиром Янівим, Ярославом Старухом (якого, до речі, дуже цінував за організаторські здібності й енергію під час роботи в УНК), представниками Фронту національної єдності. «Після проголошення нашої самостійності 22.VI.1941 р. всі наші партії, групи і табори визнали новий наш уряд і виявили намір співпрацювати з ним», — згадує він.

Згадує про такі контакти УНК з представниками різних українських середовищ і Віктор Андрієвський у спогадах «Краківські образки»³.

Спочатку також і Український центральний комітет приєднався до тієї акції. Відбулися переговори між урядом (на чолі з В. Горбовим) і УЦК в приміщенні УЦК. Представники обох сторін домовились, що господарські справи поки що залишаться за УЦК, а решту вестиме уряд, створений Українським національним комітетом. Але пізніше В. Кубійович, після зустрічі з шефом безпеки Гаймом, заявив, що «необачно зробив крок, який ввів його в прикре положення і жаліє, що так сталося». Щодо ОУН під проводом Мельника, то В. Горбовий пише, що вона також спочатку позитивно поставилася до проголошення державності. Однак Микола Сціборський пропонував почекати зі створенням уряду, «доки німці не скажуть свого конкретного слова...»

Іноді в літературі про УНК (зокрема в книзі Я. Стецька) говориться, що його головою був генерал Всеволод Петрів, а Володимир Горбовий був його заступником. У своїх спогадах Горбовий уточнює, що до генерала їздила в Брно делегація з цими пропозиціями, але отримала відмову. Тому уряд очолив Володимир Горбовий.

«За кілька днів стало ясно, що легальним шляхом наш народ не зможе визначити свою долю. Провід ОУН рішив зробити це революційним порядком. Провідник Степан Бандера десигнував Ярослава Стецька на пост голови уряду держави і велів повторити краківську історію проголошення нашої самостійної держави у Львові», — читаємо у спогадах. І далі: «УНК привітав уряд Стецька і визвав українське суспільство до співпраці з тим урядом (...). Цей уряд зайняв апартаменти будинку «Дністер» у Львові».

³ Андрієвський В. Краківські образки. // Шлях Перемоги. — 1955. — 9 жовтня. — С 2.

Володимир Горбовий згадує, що чув по львівському радіо Акт проголошення Української держави 30 червня і 1 липня. Він стверджує, що впізнав навіть голос знайомого диктора. Останній епізод його спогадів про цю подію пов'язаний уже з допитом німцями. Допитували його і Степана Бандеру: «Після мене прийшов до слова Бандера. Він ясно і чітко заявив, що з вираженою позицією німецької сторони ми погодитися не можемо і тому більше не маємо спільної мети до обміркування. На тому ми розійшлися. Десь в тому часі був обнародований у Львівській українській пресі маніфест УНК. Зранку 5 липня 1941 р. гестапо мене в Кракові арештувало».

З цих спогадів відомого діяча націоналістичного руху випливає кілька висновків. По-перше, той, що ОУН мала кілька планів і середовищ для здійснення своїх намірів проголосити Українську державність у 1941 році. Крім того, планувала в майбутньому ті середовища об'єднати, про що, м. ін., згадує Ярослав Стецько: «У кожному разі, я як автор формулювань уклав текст Акта 30 червня 1941 р., і створив коаліційний уряд, а далі Раду Сеньйорів, з проєкцією об'єднати її з Українським Національним Комітетом з Кракова». До речі, частина протоколів згаданої тут Ради Сеньйорів зберігається в архіві ОУН в Українській інформаційній службі в Лондоні. Є там і прізвище В. Горбового⁴ — у списках ув'язнених німцями осіб, звільнення яких добивалася Рада. По-друге, до намірів проголосити державність ОУН прагнула залучити представників різних українських політичних таборів. До того ж, завжди підкреслювався соборницький характер майбутньої держави — з центром у Києві. По-третє, автор цих спогадів писав їх в умовах, коли перебував під постійним наглядом спецслужб, отже, щодня їх могли вилучити і прочитати. Але ніде в них він не шкодує про свій життєвий шлях, не «кається», хоча б про людське око, а навпаки, — говорить про себе як про українського націоналіста не в минулому, а в теперішньому часі. Таким був стиль життя і кредо його покоління.

І наостанок про те, як спогади потрапили до Лондона. Це сталося в 1980-х роках. В. Горбовий мав постійний контакт з Проводом ОУН за кордоном. В усі часи в Проводі були «зарезервовані» місця

⁴ *Протоколи Ради Сеньйорів. — АОУН. — Ф. 1. — Оп. 1, од. зб. 1. — Арк. 46.*

для Друзів з України, незважаючи на те, хто де перебував: у підпіллі, на засланні чи на волі. Горбовий був одним з таких членів Проводу. До нього, до речі, їздили представники від Проводу ОУН після війни, пропонуючи перебраться до Мюнхена через можливість арешту советськими спецслужбами. Горбовий відмовився, був арештований і засуджений на 25 років таборів.

Після знищення мережі організованого підпілля в Україні ЗЧ ОУН перейшли до тактики індивідуальних контактів з окремими особами, які не були пов'язані між собою, але створювали на місцях «кола впливу».

До цих членів ОУН в Україну під виглядом туристів відряджалися зв'язкові, які перед тим проходили навчання (коди і комунікації) в спеціальних пунктах у Німеччині та Італії. Це були переважно молоді українці, які народилися вже за кордоном. Для багатьох такі доручення були перевіркою їхніх здібностей і відданості працювати в Організації.

Перед відправкою зв'язковий брав з собою ампулу з ціаністим калієм, проходив співбесіду з Головою Проводу. Відомий випадок, коли Бандера сказав одному молодому чоловікові: «Ампула з Вами, але не вживайте її. Кару смерті в СРСР скасували і максимум, що Вам загрожує, це ув'язнення. Життя найцінніше, що є, і Ви повинні вижити, щоб продовжити нашу справу». Крім України, кур'єри їздили до Польщі, Словаччини, Чехії і до Росії (Москва). Відправку здійснював Сектор крайових зв'язків (СКС), або К-3 (для популярного вжитку).

Ця тактика виявилася життєздатною і проіснувала до кінця 1980-х рр. Саме одним з таких кур'єрів Володимир Горбовий і передав свої спогади до Лондона.

Але, очевидно, вони існували не в одному варіанті. Ті, що передали до Лондона, знаходяться нині в колекції документів Василя Олеськіва і будуть передані до Архіву ОУН в УІС-Лондон. В Україні колекція документів Горбового, зокрема й спогади, зберігається в Архіві Центру досліджень визвольного руху і виставлена на сайті Електронного архіву визвольного руху⁵.

⁵ Режим доступу: http://avr.org.ua/index.php/ROZDILY_RES?idUpCat=787

Крім того, як з'ясувалося, спогади були опубліковані в м. Долині Івано-Франківської області. Щоправда, в них бракує кількох аркушів. Тому в майбутньому важливо буде співставити ці джерела для всебічного і ґрунтовного їх вивчення.

Для нас сьогодні вони є цінним свідченням доби, коли в надзвичайно складних умовах найвідважніші представники народу відновлювали Українську державність.

Яна Примаченко

Кандидат історичних наук, старший науковий співробітник Інституту історії України НАН України

У статті досліджено, як у ході дискусій у середовищі північноамериканської української діаспори відбувалося становлення історіографії Акта відновлення Української держави. Розглянуто напрацювання еміграційних істориків з ОУН(б) й ОУН(м), а також представників поміркованих політичних течій.
Ключові слова: США, Канада, історіографія, Акт відновлення Української держави.

Yana Prymachenko

Pro and Contra: Ukrainian Statehood Reestablishment Act 1941 in the Intellectual Discourse of the North American Diaspora

The article studies how within discussions in environment of the North American Ukrainian diaspora arised the foundation of the Ukrainian Statehood Reestablishment Act historiography. The author examined groundworks of the emigratory historians from OUN(B), OUN(M) and representatives of the moderate political trends.

Key words: USA, Canada, historiography, Ukrainian State Reestablishment Act.

PRO AND CONTRA: АКТ ВІДНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ДЕРЖАВИ 1941 р. В ІНТЕЛЕКТУАЛЬНИХ ДИСКУСІЯХ ПІВНІЧНОАМЕРИКАНСЬКОЇ ДІАСПОРИ

Колективна пам'ять, національний міф та символи формують поле національної ідентичності. Тому український націоналістичний рух має посісти своє місце в кожній з цих структур. Праця історика, так чи інакше, ставить його в авангард процесів формування національної пам'яті.

Північноамериканська історіографія націоналістичного руху своїм корінням виходила з праць публіцистично-мемуарного характеру, які писалися українськими повоєнними емігрантами, колишніми учасниками руху. Ці дослідники потрапляли в полон власної пам'яті, і, за невеликими виключеннями, не в змозі були дати об'єктивну оцінку описуваних ними подій. Не останню роль зіграв і зовнішній тиск негативного сприйняття націоналістичних концепцій на Заході. Тільки з появою нового «діаспорного» покоління українців можна говорити про початок процесу поступової інтеграції націоналістичного руху в національну історичну пам'ять.

Метою статті є показати, як в ході дискусій в середовищі північноамериканської діаспори відбувалося становлення історіографії Акта відновлення Української держави. Під терміном «північноамериканська діаспора», ми розуміємо українську спільноту США та Канади, яка брала активну участь у громадському житті. Серед неї можна виділити дві групи: 1) емігранти, колишні учасники національно-визвольного руху, які, як правило, сповідували ідеологію однієї з фракцій ОУН («мельниківці», «бандерівці», «двійкарі»); 2) власне українська діаспора — діти та онуки повоєнних емігрантів, що народилися в Америці в 1960—1970-ті рр. і, відповідно, становили перше покоління виховане в англomовному культурному середовищі¹. Окрему категорію являють канадські й американські дослідники, сфера наукових інтересів яких стосувалася проблематики українського визвольного руху середини

¹ John-Paul Himka *A Central European Diaspora under the Shadow of WW II: The Galician Ukrainians in North America // Austrian history yearbook. Vol. 37 (2006)/ Center for Austrian Studies, University of Minnesota — P. 18.*

XX ст. Саме дослідники з середовищ поза українською північно-американською діаспорою створювали виклики, які підживлювали у багатьох аспектах суто внутрішню українську дискусію.

Використання терміну націоналістичний відносно ОУН і УПА в даній статті не несе негативних конотацій априорі приписуваних праворадикальним рухам, а застосовуються як самоназва для означення українського визвольного руху та сформованої ним інтелектуальної традиції. Стигматизація українського визвольного руху середини XX ст., що відбувалася в рамках радянського нарративу Великої вітчизняної війни все ще стоїть на заваді об'єктивного осмислення історії ОУН і УПА. Дискурс Другої світової війни несе в собі відбиток дихотомії біполярного світу часів Холодної війни. Попри четверть століття української незалежності, український визвольний рух так і не було реабілітовано повною мірою. В умовах українсько-російської війни відбуваються постійні спроби повернути українське суспільство до старої радянської моделі пам'яті, в якій український визвольний рух було позбавлено самостійної ролі та зведено до рівня німецького колаборанта.

Північноамериканська історіографія націоналістичного підпілля представлена двома головними групами: емігрантською партійною та американською. Дослідження представників цих двох груп (за виключенням праці Дж. Армстронга) відділяє значний часовий проміжок. Структура емігрантської партійної історіографії вирізняється неспівмірністю праць представників мельниківського та бандерівського таборів. Така ситуація є результатом різного ступеню активності цих фракцій у період Другої світової війни, а отже, й гостротою необхідності донести саме свою точку зору на тогочасні події. Щодо групи «двійкарів», яка виокремилася з бандерівського середовища у повоєнний період, то з низки питань вона була солідарною з представниками ОУН (б). Полеміка, яка відбувалася в рамках внутрішньопартійного діалогу, зводилась до монопольного права на спільну для обох фракцій історію руху. Фактично, повоєнна партійна еміграція сформувала певну традицію дослідження проблеми ОУН і УПА, яку ми пропонуємо називати націоналістичним історичним нарративом. Однією з його особливостей була вибіркковість у висвітленні історії діяльності руху. Особливу увагу приділяли двом групам подій: державотворчим процесам, в авангарді яких стояла ОУН, та подіям, що

справили вирішальний вплив на трансформацію ідеологічних та програмових засад українського націоналістичного руху. Останнє, як відмічають сучасні американські дослідники, було зумовлене переорієнтацією руху на демократичні країни Заходу. На тлі розповсюдженого серед представників еміграції методу хронологічного викладу матеріалу, можна виділити три комплекси проблем, в яких автори вдавалися до спроб концептуального осмислення питання в тогочасному загальносвітовому контексті, а саме: 1) Акт відновлення Української держави 30 червня 1941 р.; 2) діяльність похідних груп ОУН; 3) III-й конгрес ОУН 1943 р. Але саме Акт відновлення Української держави став відправною точкою, що визначила весь подальший напрям дискусій.

Представники діаспори у своїй більшості залишалися в рамках «мартирологічного» історичного наративу, а отже займали апологетичну позицію щодо досліджень емігрантських партійних істориків. Для американської історіографії український визвольний рух довгий час не становив значного інтересу. Сучасні американські дослідники спрямували свою увагу на найбільш «незручні» для українських націоналістів факти, як-то: тоталітарний характер руху, участь у ліквідації євреїв, волинська трагедія тощо. Підняття цих тем зумовило ревізію націоналістичного історичного наративу, створеного повоєнною українською еміграцією. Цей процес, на думку Дж.-П. Хімки, є необхідною передумовою для інтеграції українського наративу Другої світової війни у відповідний загальноамериканський історичний наратив².

Варто зупинитися на аналізі цих двох груп історичних досліджень у контексті вищезазначених комплексів проблем.

Оскільки Акт 30 червня 1941 р. був проголошений фракцією С. Бандери, то й більшість праць на цю тему належить її представникам. Головною тезою бандерівської партійної історіографії є твердження, що проголошення відновлення Української держави було продиктоване необхідністю поставити німців перед доконаним фактом й тим змусити відкрити свої плани щодо України³. Натомість їхні опоненти з фракції А. Мельника стверджують, що

² Himka J.-P. *War Criminality: A Blank Spot in the Collective Memory of the Ukrainian Diaspora // Space of identity*. — 2005. — Vol. 5, № 1. — P. 17.

³ Мірчук П. *Акт відновлення української державності 30 червня 1941 р.: його генеза та політичне і історичне значення*. — Нью-Йорк, 1952. — С. 17.

акція 30 червня була настільки спонтанним і несподіваним рішенням, що навіть не всі члени революційної ОУН були поінформовані. Крім того, представники ОУН (м) хотіли проголосити відновлення української державності у Києві, що надало б цій акції загальноукраїнського значення⁴. Історик В. Верига, аналізуючи текст документа, відмічав: «Це був акт однієї групи, а не цілого Українського Національного Комітету, який мав би був виступати в імені цілого українського народу»⁵. Він звинувачує бандерівців у зведенні такої важливої події як проголошення відновлення української державності до рівня регіонального явища, та й взагалі не визнає за ОУН (б) права говорити від імені українського народу, оскільки крило С. Бандери не було загальноукраїнською політичною силою.

Досить стримано ініціативу ОУН (б) оцінює й авторитетний в українських націоналістичних колах американський історик Дж. Армстронг. Він відмітив, що ОУН (б) вдало скористалася ізоляцією західноукраїнських земель під час радянської окупації, внаслідок чого місцеве населення не знало про розкол в організації. Приязні стосунки українських націоналістів з офіцерами вермахту створювали враження, що бандерівці користуються німецькою підтримкою⁶. Саме блискавичність акції, на думку Дж. Армстронга, завела в оману західноукраїнську інтелігенцію й забезпечила ОУН (б) народну підтримку, яка зникла в міру усвідомлення суспільством справжнього стану речей. Зокрема, американський дослідник відмічав, що звернення митрополита А. Шептицького до пастви з закликом підтримати відновлення української державності було отримане представниками ОУН (б) нечесним шляхом. По-перше, митрополита не поінформували про розкол ОУН; по-друге, він вважав, що проголошення акта погоджене з німцями. Слабким, на думку Дж. Армстронга, видається виправдання бандерівських істориків, що А. Шептицький мав знати про внутрішній конфлікт в ОУН. Американський історик відмічав: аби закріпити свій успіх, бандерівці стали залучати до своєї діяльності авторитетних галицьких громадських та полі-

⁴ Верига В. *Втрати ОУН в II світовій війні*. — Торонто: Новий шлях, 1991. — С. 60.

⁵ Там само. — С. 61.

⁶ Armstrong J. A. *Ukrainian nationalism 1939—45*. — New-York: Columbia University Press, 1955. — P. 77.

тичних діячів. Так, Раду сеньйорів, яка мала виконувати функції парламента, очолив К. Левицький⁷.

Сучасний шведський дослідник А. Рудлінг, що тривалий час стажувався в Канаді, також відмічає, що бандерівці прагнули поширити свої впливи на помірковану галицьку інтелігенцію, яка сприймала останніх як «націонал-більшовиків», через спільний для обох політичних течій революційний нігілізм. До цього варто додати соціалістичні захоплення Д. Донцова у молоді роки та співробітництво КПЗУ і націоналістів у міжвоєнний період на Волині⁸. Все це в комплексі створювало досить неоднозначний образ націоналістів у середовищі старшого покоління галицької інтелігенції.

І. Лисяк-Рудницький, чий дослідження виходять з усталених рамок діаспорного нарративу, досить критично оцінював як мотивацію, що спонукала ОУН (б) до проголошення акту, так і сам акт. Він говорив: «тенденція до монопартійної диктатури проявилася яскраво в т. зв. Акті Проголошення Української держави з 30 червня 1941 року. Апологети бандерівщини кажуть, що метою «проголошення» було поставити німців перед доконаний факт. Правильніше буде ствердити, що метою було поставити перед доконаний факт українське громадянство, ще приголомшене та дезорієнтоване після советського терору, та узурпувати владу, перебігши дорогу мельниківським суперникам. Не можна не підкреслити жахливого примітивізму політичної думки, віддзеркаленого в цьому документі»⁹.

Один з головних аргументів на користь тези І. Лисяка-Рудницького є питання оборони української державності. Адже, як стверджує у своїх споминах сам голова уряду відновленої держави Я. Стецько, у розпорядженні ОУН (б) були значні сили, а саме: дружини українських націоналістів (ДУН) під командуванням сотника Р. Шухевича і майора Є. Побігушого (Рена) та повстанці ОУН в околицях Львова і Золочева під керівництвом І. Климів-Легенди¹⁰. Однак, всі бандерівські дослідники наголошують на політич-

⁷ *Armstrong J. A. Ukrainian nationalism 1939–45. — New-York: Columbia University Press, 1955. — P. 80–81.*

⁸ *Rudling A. Theory and Practice: Historical Representation of the War Time Activities of OUN-UPA// East European Jewish Affairs — 2006. — Vol. 36, № 2 — P. 168.*

⁹ *Лисяк-Рудницький І. Націоналізм і тоталітаризм (Відповідь М. Прокопові) // Історичні есе: у 2 т. К.: Основи, 1994. — Т. 2. — С. 491–492.*

¹⁰ *Стецько Я. Історичний чин нації // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 19.*

ній недоцільності негайного переходу до конфронтації, оскільки існувала надія на більш сприятливий для України розвиток подій.

Я. Стецько вказував на наявність двох точок зору в міністерствах і командуванні вермахту щодо колоніальної політики на Сході, і саме цим пояснює відтермінування лідерами ОУН (б) початку збройної боротьби проти німців. Крім того, автор вказував на серйозність наслідків українсько-німецького протистояння¹¹. Наскільки об'єктивно оцінювали ситуацію керманічі ОУН (б) літом 1941 р. сказати складно. Більшість праць бандерівських дослідників, присвячених акту 30 червня, були написані, як мінімум, з 25-річної перспективи. Отже, на мемуари не могли не вплинути як негативний досвід у німецьких концтаборах, так і північноамериканське культурне середовище та його демократичні цінності.

Думку про передчасність збройного спротиву поділяв й знай бандерівський дослідник П. Мірчук. Однак він називає інші причини: по-перше, це відсутність в українському суспільстві бачення Німеччини як ворога через історико-географічні обставини (відсутність спільного кордону і українсько-німецького військового протистояння у минулому); по-друге, необхідність перехопити стратегічну ініціативу у своїх одвічних конкурентів ОУН (м) та закріпити свої позиції на західноукраїнських землях як провідної політичної сили¹². П. Мірчук пояснював мотивацію бандерівців тим, що опоненти із табору А. Мельника могли б представити дії ОУН (б): «...як нерозважну провокацію «політично невироблених одиниць», яка, мовляв, знівечила безсумнівну прихильність гітлерівської Німеччини до державницьких змагань України і, що найнебезпечніше, український загаль міг би був у це повірити»¹³. Ця теза П. Мірчука вказує на слухність думки І. Лисяка-Рудницького про акт як непродуману й погано підготовлену акцію. До того ж, наведена цитата вказує на той значний вплив, що мала ОУН (м) серед населення Галичини. Бандерівська історіографія всіляко намагалася його применшити.

¹¹ Стецько Я. *Історичний чин нації // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараніці, Р. Малашука. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 29.*

¹² Мірчук П. *В річницю проголошення акта відновлення української державності // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараніці, Р. Малашука. — Торонто—Нью-Йорк—Лондон, 1967— С. 424.*

¹³ Там само. — С. 425.

Взаємні обвинувачення представників обох фракцій ОУН є головною рисою націоналістичного історичного нарративу. Мельниківці вважають, що необдумані кроки їх опонентів спровокували німецькі репресії проти обох крил ОУН¹⁴. Тоді як бандерівські дослідники наголошують, що жертовність була чесною лише представників їхньої фракції, а мельниківці, співпрацюючи з німцями, стали знаряддям цих репресій¹⁵. Хибність першої думки відмічав Дж. Армстронг: «Група Бандери була неспроможна збагнути справжню природу претензійності німецької політики. З огляду на те, що пізніше стало відбуватися в Україні, можливо, що суворі репресії проти будь-яких форм самоврядування, все одно були б запроваджені Гітлером незважаючи на те, був би акт проголошений чи ні»¹⁶. Американський дослідник також вказував на факт, що дав підстави бандерівцям звинувачувати своїх опонентів у співпраці з німцями, а саме: прибуття у Львів разом з айнзацгрупою СС (якій було доручено розібратися з новоствореним українським урядом) відомого діяча фракції ОУН (м) Чучкевича, що був одним з перекладачів. Однак Дж. Армстронг це не коментує¹⁷.

Серед всього загалу досить тенденційних праць бандерівської еміграції окремо треба відмітити роботи воєнних істориків. Л. Шанковський пропонував відійти від усталеної в діаспорі практики, коли оцінка певних подій, зокрема й акта 30 червня узаляжнювалися ставленням автора до тієї політичної сили, що її проголосила, в нашому випадку — до ОУН (б). Л. Шанковський застосовував компаративний підхід й виходив за рамки традиційного для емігрантської історіографії проблеми ОУН-УПА трикутника (мельниківці — бандерівці — двійкарі). Так, автор наголошує на особливому невдоволенні проголошенням акта серед уенерівських кіл через відсутність посилань на державотворчі традиції українського народу часів Української Народної Республіки¹⁸. На

¹⁴ Верига В. *Втрати ОУН в II світовій війні*. — С. 119—120.

¹⁵ Мірчук П. *Гітлерівський наступ на українських самостійників // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука*. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 429.

¹⁶ Armstrong J. A. *Ukrainian nationalism 1939—45*. — Р. 82.

¹⁷ Там само. — Р. 83.

¹⁸ Шанковський Л. *За об'єктивну оцінку акта 30 червня (з перспективи 25 років) // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука*. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 344.

прикладі Литви український дослідник показує, як національні інтереси мають превалювати над дрібнопартійними. Зокрема, коли 23 червня 1941 р. литовська підпільна організація — ЛАФ (Фронт литовських активістів) проголосила відновлення Литовської республіки, цей акт позитивно сприйняли в екзильному уряді у Лондоні. Л. Шанковський зазначав, що екзильний уряд Литовської республіки «не дезавував ... АКТУ 23 ЧЕРВНЯ, але, навпаки, вже в серпні 1941 р. покликався на нього перед західними альянтами, як на вияв волі литовського народу жити своїм незалежним життям у самостійній литовській державі»¹⁹.

Відсутністю чіткого посилання на спадок державотворчої традиції УНР автор пояснював, по-перше, орієнтацією екзильного уряду на західних союзників, а, отже, подібні посилання були б не логічними з огляду пронимецької орієнтації ОУН (б); по-друге, обмеженістю кордонів УНР, які внаслідок Варшавського договору 1920 р. не включали західноукраїнські землі (УНР була змушена відмовитись від них на користь Польщі). ОУН (б), яка мріяла про незалежну Україну від Кубані до Карпат, не бажала зв'язувати себе подібними дипломатичними договорами²⁰.

Навряд чи, проголошуючи Акт відновлення української держави, бандерівці керувалися таким глибоким аналізом міжнародної політики. Як правильно зауважував І. Лисяк-Рудницький, і це підтверджували деякі бандерівські історики (П. Мірчук), ОУН (б) за будь-яку ціну прагнула перехопити стратегічну ініціативу у інших політичних сил, підтвердження чого постійно знаходилося в практичній політиці групи С. Бандери.

Ю. Тис-Крохмалюк вважав, що «більшість праць, дискусій і критик, послуговуються всякими аргументами, тільки не військовими, хоч найважливіші події історії ХХ століття проходили в часах великих воєн і революцій»²¹. За логікою автора, спочатку має відновлюється держава, а потім з'являється її військо²². Тому

¹⁹ Шанковський Л. За об'єктивну оцінку акта 30 червня (3 перспективи 25 років) // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащюка. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 352—353.

²⁰ Там само. — С. 360—362.

²¹ Тис-Крохмалюк Ю. 30-те червня в світлі науки про війну // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащюка. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 435.

²² Там само. — С. 441.

він особливо наголошував на своєчасності проголошення акта, й відмічав виняткову зручність перехідного моменту, обраного для відновлення української державності²³. Ю. Тис-Крохмалюк вважав, що за відсутності організаційної діяльності державотворчої еліти нації «...народні почування ворожі до противника не сягнуть вище бунту»²⁴. Доказ своєї правоти автор вбачав в українському минулому доби Центральної Ради, коли остання з ініціативи В. Винниченка відмовилась від ідеї створення української армії²⁵.

Велика увага бандерівської історіографії до акта 30 червня викликана також тим, що наступ німецької репресивної машини на представників ОУН (б) став поштовхом для переходу бандерівців на антинімецьку платформу. Зокрема, український емігрантський дослідник з-поза націоналістичного табору С. Горак на підтвердження цієї думки подає таким приклад: «ОУН (м), не переживши потрясіння разом з демократичним табором, залишилась, як і перед тим, у позиції вичікування, готовності до компромісу і праці (з німцями — Я. П.) в існуючих обставинах»²⁶.

Ця думка не зовсім відповідає дійсності. Були дані як про перехід на антинімецькі позиції самої ОУН (м), так і про репресії німців щодо її членів. Однак відсутність практичної боротьби проти німців все ж таки дозволяє говорити про пронімецьку позицію ОУН (м) та інших політичних сил Західної України.

Полеміка в емігрантській партійній історіографії довкола акта 30 червня та його значення в українській державотворчій традиції не давала однозначної оцінки цієї історичної події. Апологетичний тон більшості праць, зумовлений, як правило, або партійними інтересами, або тією особливою важливістю, яку має державотворча діяльність за умови відсутності державності. І. Лисяк-Рудницький та Дж. Армстронг не надають цій події епохального значення, оскільки вважають, що вона справила більший вплив на організацію, що її ініціювала, ніж на реальний розвиток історичних подій.

²³ Тис-Крохмалюк Ю. 30-те червня в світлі науки про війну // 30 червня 1941: проголошення відновлення державності України / Під ред. І. Вараниці, Р. Малащука. — Торонто; Нью-Йорк; Лондон, 1967. — С. 443.

²⁴ Там само. — С. 440—441.

²⁵ Там само. — С. 440.

²⁶ Горак С. Українці і друга світова війна: Досвід співпраці з Німеччиною, 1941—1942 // Український історик. — 1979. — № 1—4. — С. 31.

Північноамериканська історіографія націоналістичного підпілля ОУН в період німецької окупації, як власне і всіє проблеми ОУН-УПА, є прикладом складної взаємодії трьох чинників: політики, пам'яті та історії. Домінування одного чи певної комбінації цих чинників, впливали не тільки на актуальність проблеми націоналістичного руху на певному етапі розвитку, але й віддзеркалювали стан суспільної свідомості української громади США та Канади.

Тетяна Григоренко

Заступниця директора з наукової роботи Черкаського обласного краєзнавчого музею

У статті на основі архівних документів розповідається про Наддніпрянського отамана Івана Савченка-‘Нагірного’, уродженця с. Вереміївка Золотоніського повіту (нині Черкащина).

Ключові слова: українська революція, повстанський рух, отамани, Холодний Яр.

Tetiana Grygorenko

Veremiyivka Warlord Ivan Grygorovych Savchenko, Alias ‘Nagirnyi’ (According to Materials of Cherkasy Oblast Ministry of Interior Directorate Archives)

On the basis of archive documents the article tells about warlord Ivan Savchenko, alias ‘Nagirnyi’, born in the village of Veremiyivka, district Zolotonosha (nowadays Cherkasy Oblast).

Keywords: Ukrainian revolution, insurgency, warlords, Kholodnyi Yar.

ВЕРЕМІЇВСЬКИЙ ОТАМАН ІВАН ГРИГОРОВИЧ САВЧЕНКО-‘НАГІРНИЙ’ (ЗА МАТЕРІАЛАМИ АРХІВУ УМВС УКРАЇНИ В ЧЕРКАСЬКІЙ ОБЛАСТІ)

1895 р. в с. Вереміївка на Черкащині в родині незаможного селянина-хлібороба Григорія Савченка народився син Іван. З дитинства був добрим і слухняним хлопчиком, отримав домашню освіту, дуже любив читати. Односельцям запам’ятався з книжкою в руках, з якою, здавалося, ніколи не розлучався. Особливо любив малий Іван слухати кобзарські думи та оповіді дідів про набіги татар та славні походи запорізьких козаків.

Хлопчик ріс, а разом з ним росла його любов до всього українського: селянського побуту, традицій, мови та культури. Дитинство і юність Івана Савченка минули в рідному селі. 15 травня 1915 р. у віці 20 років він був призваний на дійсну військову службу в російську царську армію і призначений в писарський клас управління Золотоніського повітового військового начальника, полковника Проткевича.

Іван Григорович Савченко-‘Нагірний’.

У вересні 1917 р. Іван Савченко був відряджений до Києва на III Всеукраїнський військовий з’їзд, як представник Золотоніського гарнізону. У Києві він пробув 10 днів, потім повернувся у Золотоношу. Та не минув місяць, як на його ім’я надійшло розпорядження Військового міністерства Центральної Ради з’явитися на службу в артилерійський відділ міністерства. Очевидно, там він вступає в партію лівих есерів. У артилерійському відділі Савченко прослужив до наступу на Київ військ Муравйова, а після захоплення міста, повернувся до рідної Вереміївки. Дочекавшись другого приходу Центральної Ради, Савченко вирушає до Києва, щоб влаштуватися на свою колишню посаду у військовому міністерстві, але до влади прийшов гетьман Скоропадський. Не поділяючи поглядів Скоропадського і будучи противником втручання німців в українські справи, Іван

Савченко відмовляється присягати новоспеченому гетьману та повертається до Золотоноші в розпорядження коменданта Єсипка. Коли в Золотоношу прийшли німці, за незгоду складати присягу гетьманові Савченка заарештовуює і тримає під домашнім арештом гетьманський комендант капітан Собко, незабаром відпускає у Вереміївку, взявши підписку про невиїзд з Золотоніського повіту.

Але через декілька місяців він знову заарештований начальником Державної Варти Нечердою. Приблизно місяць Савченка утримували під арештом без висунення жодних звинувачень. Після захоплення Золотоноші восени 1918 р. військами Директорії, Іван Савченко був призначений завідувачем судовою частиною при комендатурі Золотоніського коменданта Олександра Грудницького.

Після того, як Директорія і війська залишили Україну, а на її територію ввійшла Червона армія, Савченко вступає у 1-шу Радянську бригаду (очевидно, мова йде про Першу українську радянську дивізію) і його призначають завідувачем судовою частиною. Коли «совласть» відступила, здавши територію України Добровольчій армії Денікіна, Іван Савченко їде у Вереміївку і живе там конспіративно. Дізнавшись, що в Україні існує Всеукраїнський повстанський комітет під головуванням Петренка, який готує повстання проти денікінської окупації, Савченко відряджає туди свого посланця, який привозить доручення організувати Золотоніський повстанський комітет і підняти у серпні 1919 р. на території повіту повстання проти Денікіна.

Створивши й очоливши повстанком, Іван Савченко збирає загін і восени 1919 р. піднімає повстання проти Денікіна. Після приходу на Золотоніщину більшовиків, Савченко припиняє активні дії і, як він сам висловлювався, став вичікувати в «які форми виллються відносини нового ладу по відношенню до Петлюри»¹.

Навесні 1920 р. по всьому повіту починає поширюватися кримінальний бандитизм, тому Савченко на сільському сході Вереміївки пропонує створити загін сільської охорони з 20 жителів села. Сам Савченко був призначений начальником місцевої міліції. Через відсутність влади та розгул бандитизму, сільська охорона розбіглася, а Савченка ледве не розстріляли місцеві кримінальні

¹ *Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України в Черкаській області (далі Архів УМВС України в Черкаській області). — Спр. 3446. — Арк. 508.*

бандити, тому він їде з рідного села до Черкас. Там його заарештовують «через особисту неприязнь». Він просидів під арештом 28 днів.

Після арешту він знову повертається до Вереміївки й живе там з постійним страхом нового арешту — через те, що багато хто з колишнього кримінального елемента поступив на роботу в радянську міліцію і хотів помститися Савченку за участь у загоні сільської самооборони.

Тоді ж Іван Савченко тримає зв'язок з отаманом Келибердою, який у 1920 р. на території Золотоніського повіту підняв повстання проти радянської влади і запропонував Савченкові приєднатися. Савченко був проти повстання, пояснюючи це тим, що «...ще повністю не покінчено з Денікінщиною й ...пахне польським фронтом, а для нас польська політика не підходить...» і що «...Ленін і Троцький видали наказ по Радянській республіці і воїнським частинам, що радянські війська йдуть на Україну не заради того, щоб уярмити український народ, а щоб врятувати його від Денікінської влади і дати Українському трудовому народу створити робітничо-селянську владу з широкими національно-соціальними правами і культурою»². Тоді Савченко був переконаний, що радянська влада розгляне національне питання і поставить його «як можна краще».

Та спокійно пожити в рідному селі йому не довелося. Колишні кримінальні злочинці вирішили помститися і повідомили червоним частинам, які проходили через Вереміївку, що до Савченка заходив повстанський отаман Келиберда. Червоноармійці не намагалися щось з'ясувати, а тільки прагнули «...скорее пограбить». Найбільше ж його обурило те, що червоноармійці заскочили у хату і, пограбувавши майно, разом порубали портрет Тараса Шевченка, називаючи його «українським буржуазним богом». Після цього Іван Савченко переховується на конспіративній квартирі.

Незабаром йому таємно повідомили, що його хочуть арештувати і під час етапування до повіту, під виглядом втечі, дорогою розстріляти. Тому у вересні 1920 р. Савченко тікає із села, пізніше вступає в загін Келиберди і здійснює нальоти на волосні комнезами, сільські виконкоми, зриваючи продовольчі комісії і «...під-

² Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 806.

риваючи Радянську владу на місяць» аж до переходу загону по амністії на сторону радянської влади.

Савченка, вже як отамана із псевдо ‘Нагірний’, відвідує представник від Холодноярського окружного повстанського комітету Гаврилко та передає запрошення голови Холодноярського повстанського комітету Дегтяра-Хоменка з’явитися у Холодний Яр для отримання розпорядження про організацію повстанського партизанського загону. Іван Савченко відповів посланцеві, що потрібно почекати, тому що Ленін і Троцький обіцяли дати можливість українському трудовому народові створити робітничо-селянську владу з широкими національними правами. Вислухавши, Гаврилко намагався переконати Савченка що все, що сказали більшовики — неправда, оскільки комуністична партія передала секретний наказ, щоб ніяких федерацій та самовизначень українському народу не допустити, а з часом зробити так, щоб Україна була не як Україна, а як Південно-Російський край. Пізніше вже на допиті, згадуючи цю зустріч, Іван Савченко-‘Нагірний’ сказав: «Я как украинец, сторонник интересов пролетариата Украины и вообще, а также самоопределения народа был этим затронут, да и находясь в таком положении как я, поверил и пошёл с ним до Холодноярского повстанкома, где получил поручение организовать партизанский отряд на Побережной Полтавщине»³.

Вони вирушають до Холодного Яру, де зустрічаються з посланцем Генерального Штабу Петлюри. Представник Петлюри Дегтяр-Хоменко розповів Савченкові: «Украинская армия стоит наготове и скоро будет выступать... а на то, что Петлюра с армиею находится в Буржуазной Польше, не обращать внимания, т. к. это его дипломатические и стратегические соображения, что он ведёт попытку не для создания буржуазной республики, а для создания самостийной Украины, хотя бы и советской, но с широкими национальными правами»⁴.

Отримавши наказ про активні дії, ‘Нагірний’ повертається в своє село і організовує загін із залишків загону Келиберди (сам отаман Келиберда на той час загинув) та жителів с. Вереміївки.

³ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 508.

⁴ Там само. — Арк. 533

Загін чисельністю 100 чоловік вирушив на Хорол, з метою об'єднатися з місцевою повстанською організацією під керівництвом Диньки і Даненка. Але таке об'єднання не відбулося, бо через Золотоніський повіт саме проходив загін Левченка-Кихтя, якого переслідував чисельний червоноармійський загін по боротьбі з бандитизмом. Щоб не наражатися на небезпеку, отаман 'Нагірний', після об'єднання з загоном Левченка, тимчасово розпускає своїх козаків.

Тим часом, 6 листопада 1920 р. радянська влада оголосила широку амністію для всіх учасників повстанських загонів. На неї з'явилися частина бійців 'Нагірного', а сам він продовжує переміщуватися.

Савченко все ж був заарештований начальником міліції Марченком. Але, під час перевезення до Золотоноші через Васютинський повіт, він тікає і до травня 1921 р. переховується на дніпровських островах.

У цьому ж році всі, хто переховувався від більшовицької влади в тих місцях, об'єдналися в невеликий загін, звернувшись до Савченка з проханням стати їхнім отаманом. Він погодився з однією умовою: потрібно вибрати чітку політичну платформу, але ні в якому разі не буржуазну і не антирадянську, а просто проти несправедливості, яку чинять окремі представники «соввласти».

У травні 1921 р. Савченко-'Нагірний' знову вирушає до Холодноярського повстанкому, який тоді очолював Логвин Панченко. Там, у Холодному яру, він застає представника Петлюри Герасима Орла-Нестеренка. Від Повстанкому отаман Нагірний отримує наказ за підписом Симона Петлюри про необхідність припинити активні дії проти радянської влади і почати підготовчу роботу до майбутньої боротьби.

Від Холодноярського повстанкому отаман 'Нагірний' отримував розпорядження, накази і заклики. Одного разу був отриманий один екземпляр листівки за підписами Петлюри й Тютюнника про необхідність «підготувати населення в українському дусі».

З цим наказом Іван Савченко-'Нагірний' повертається у свій район і за розпорядженням Окружного повстанського комітету організовує повстанський комітет Наддніпрянщини. На той час в загоні Нагірного налічувалося близько 40 осіб — всі були добре

вишколені й озброєні. Мали й друкарську машинку «Континенталь», на якій друкували об'яви, звернення та листівки.

Почавши активні дії на Наддніпрянщині, бійці 'Нагірного' одного разу обеззброїли цілий загін червоноармійців під командуванням Реніна, забравши 35 коней з сідлами, а в самого Реніна відібрали шкіряну тужурку. Жертв не було з обох боків.⁵

З 1920 р. по липень 1921 р. отаман 'Нагірний' бере участь у боях з червоними частинами, зокрема, разом з іншими повстанцями роззброюють 28 бійців Козачої сотні 25-ї стрілецької дивізії РСЧА.⁶

Так тривало, допоки отаман Нагірний не отримав наказу негайно прибути в розпорядження Холодноярського повстанського комітету. Разом зі своїм загonom загальною чисельністю до 200 осіб отаман 'Нагірний' здійснює «нальот» на село Вереміївку, де була розміщена Козача Сотня 5-го полку 5-ї дивізії, в результаті чого було взято в полон 47 червоноармійців, забрано 32 коней разом із сідлами, 32 гвинтівки та стільки ж шабель.⁷

Після «нальоту» на Вереміївку, отаман відпускає полонених червоноармійців і повертається до Холодного Яру. Якийсь час його загін вступає в збройні сутички з червоноармійцями в навколишній місцевості, а через деякий час повертається на Дніпровські острови.

У липні 1921 р. радянська влада оголосила другу амністію, на яку прийшов весь Холодноярський повстанком і частина загону отамана 'Нагірного', за винятком декількох бійців та самого отамана.

У вересні 1921 р. до 'Нагірного' приїжджають двоє представників від Генерального повстанського комітету: поручик Петро Максимович Скопеч, начальник 2-го відділу офензиви й дефензиви при 3-й групі, та Петро Зосимович Самутін, начальник контррозвідки 6-го району. Отаман 'Нагірний' розповів їм про перехід його загону по амністії на бік радянської влади та взагалі про критичне становище повстанського руху в Україні. У свою чергу, посланець Петлюри заборонив повстанським загonom робити антирадянські виступи, за винятком добування собі необхідних засобів існування.

⁵ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 430

⁶ Там само. — Арк. 393

⁷ Там само. — Арк. 258.

Після цієї зустрічі Самутін повертається за кордон, а Скопець залишається з отаманом 'Нагірним'. Разом вони організують Повстанський штаб, начальником якого призначається 'Нагірний', а Петро Скопець очолює організаційний відділ штабу. Наприкінці 1921 р. поручик Скопець від'їжджає за кордон, а загін 'Нагірного' починає активні дії на території Золотоніського та Чигиринського повітів.

У 1922 р. Савченко-Нагірний' з невеликим загonom у 8—10 бійців кінноти починає здійснювати активні нальоти на волосні та сільські виконкоми, комнезами, знищуючи документи та відбираючи гроші, зібрані по продподатку. Так, у с. Сагунівці з зібраного по продподатку було взято 54 пуда зерна та знищено сільраду. За словами самого отамана 'Нагірного', цей хліб був потрібен для харчування, тому його розібрали селяни. Також у с. Боровиця на Чигиринщині був знищений волосний виконком і забрано 5 рублів золотом, 86 сріблом і близько 120 млн. карбованцями, зібраних по загальногромадянському податку.

Один «наліт» був здійснений силою 40—50 осіб на с. Шабельники. У районі був розташований Чигиринський продзагін. З боку

Іван Савченко (сидить, третій ліворуч).

продзагону було вбито 2 червоноармійців і взято в полон 9, захоплено 15 гвинтівок та 3 коня з сідлами. Знищені сільські ради в Мудровці, Топилівці, Сагунівці та Худяках. Кількість коштів, вилучених у сільських радах, не підраховували — «...потому что я большую часть роздал бедному крестьянству сел Мудровки и Топыловки для покупки хлеба для собственного пропитания».⁸

У вересні 1922 р. загін 'Нагірного' здійснив «наліт» на села Москаленки і Котлове Васютинської волості Золотоніського повіту, де були спалені всі справи сільрад і комнезамів — «...бандиты, именуя себя козаками, прибывшими из Холодного яра, забрали 100 пудов хлеба из помощи голодающим...», в листопаді — наліт на Жовнинський волвиконком, захоплено до 30 млн руб. з каси волвиконкому⁹.

Глибокої осені 1922 р. Іваном Савченком була заснована повстанська організація в с. Васютинцях, керівником якої став Зіновій Носенко. Отаман наголошував на необхідності створення в селі групи людей, яка повинна була вести боротьбу з кримінальним бандитизмом, але була б готова до повстання, оскільки «...весною планувалося відкрити фронт, а в тилу потрібно бути готовим до захоплення влади на місцях». Про свою рідну Вереміївку він казав, що в селі як бідний, так і багатий, всі одного настрою, тобто всі співчують петлюрівщині, і з його слів можна було зробити висновок, що Вереміївка сама по собі становить досить сильну повстанську організацію¹⁰.

Отаман 'Нагірний' завойовує симпатію серед мирного населення Вереміївки й інших ближніх сіл Наддніпрянщини. Багато селян допомагали його загону: передавали відомості про дислокацію червоних частин, переховували бійців загону, допомагали продуктами.

Савченко не застосовує фізичного знищення працівників радянських установ, червоноармійців чи працівників міліції. Як це пояснив сам Іван Савченко: «Про мою прихильність до пролетарських ідей може свідчить моє гуманне відношення до радянських робітників, червоноармійців і членів комуністичної партії, які со-

⁸ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 41

⁹ Там само. — Арк. 225зв

¹⁰ Там само. — Спр. 3446. — Арк. 230зв.

тні попадали до моїх рук в час моїх виступів і я їх звільняв не робивши ніякої шкоди»¹¹.

‘Нагірний’ переходить в Лубенський повіт і починає діяти в Іркліївській і Оржицькій волостях. 2—3 січня 1923 р. загін отамана ‘Нагірного’ здійснив наліт на Іркліївський волвиконком, де були знищені папери волвиконкому та портрет Леніна. Крім того, були захоплені: Центральна телеграфна станція, поштово-телеграфна контора, де обеззброєно 8 червоноармійців 25-ї дивізії, забрано 8 верхових коней, сідла та три шашки. У цьому ж місяці вже в Лубенському повіті зроблено наліт на Оржицький волвиконком. За словами самого Івана Савченка, він зробив ці два наскоки для того, щоб відтягнути від населення Вереміївського району небезпеку, бо «...приехавшая Ударная Тройка объявила, что если я не буду выдан, то будут расстреляны приблизительно 50 душ “ответчиков”. Перед этим я сделал налет на Жовнино, чтобы таким образом обеспечить участие моего отряда...»¹²

Одночасно із загоном Нагірного у Золотоніському повіті діяв летючий загін по боротьбі з бандитизмом та дезертирством під командуванням Григорія Білого-Цокала-Фесенка, червоноармійці якого при зустрічі не зачіпали козаків загону ‘Нагірного’. За словами самого Савченка-‘Нагірного’, червоноармійці не тільки не чіпали, а й намагалися заслужити довіру у козаків його загону. Якщо ‘Нагірному’ потрібні були озброєні люди, червоноармійці летючого загону на чолі з командиром завжди були до його послуг».¹³

16 січня 1923 р. біля села Лукашівка Савченко-‘Нагірний’ разом з одним зі своїх бійців був захоплений Ударною трійкою по боротьбі з бандитизмом. 15 січня 1923 р. в степу біля Вереміївки зі зброєю в руках під час перестрілки затримали козака загону ‘Нагірного’ Степана Адаменка з братом. Справою по звинуваченню Савченка-‘Нагірного’ Івана Григоровича і групи осіб в активному і пасивному бандитизмі займалася Особливоманеврова група по боротьбі з бандитизмом і контрреволюцією Полтавського відділу ГПУ.

¹¹ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 68 Ізв.

¹² Там само. — Арк. 808.

¹³ Там само. — Арк. 336.

13-го листопада 1923 р. Надзвичайна сесія Полтавського губернського суду по Кримінальному відділенню міста Полтава відкрила публічне судове засідання по справі «Банди Нагорного», яку звинувачували у збройному повстанні проти Радянської влади, у збройних набігах і грабунках волвиконкомів, приватних громадян, руйнуванні й знищенні дротів зв'язку.

У своєму останньому слові отаман 'Нагірний' сказав: «Я не отрицаю того, что своей работой наносил вред трудящемуся населению и его власти, но я не хотел буржуазной власти, а боролся, чтобы добыть права, украинскую культуру и «ридную мову» народу, такие права, как имеют другие государства, как равное с равным, чтобы некоторые представители власти не игнорировали украинским языком и культурой, как это имело место. Товарищ Затонский в Харькове на партийной конференции говорил о том, что «...нужно сознаться, что национальный вопрос до сих пор у нас в таком хаосе, что нет ничего удивительного, когда вспыхивают и возникают восстания...», и Троцкий на 12 съезде Советов говорил сам, что некоторые представители комсостава и власти игнорируют национальными правами и культурой, таким образом заставляя идти в табор контрреволюции, и я есть сын того бедного народа, который попал в табор украинской контрреволюции, когда преследовали украинскую мову и культуру...»¹⁴.

Навіть вже ув'язнених, отаман 'Нагірний' звертається із заявою до начальника маневрової групи Полтавського ГПУ Максимова з проханням дозволити йому відзначити день народження Т. Г. Шевченка: «Заява. Сьогодні пролетаріат України святкує свято великого предтечі сучасної революції Т. Г. Шевченка. Щиро прошу Вашого дозвілу і розпорядження повести мене на такий хоч і під самим караулом. 9 березня 1923 року».¹⁵

Івана Савченка-«Нагірного» засудили як кримінального злочинця. Радянська влада зробила все можливе, щоб скомпрометувати отамана, як і весь повстанський рух в Україні, називаючи його бандитом, що займався грабежем і руйнуванням радянських установ.

Перебуваючи у тюремному ув'язненні в очікуванні вироку, Савченко написав: «Смертна кара, яка може бути примінена до

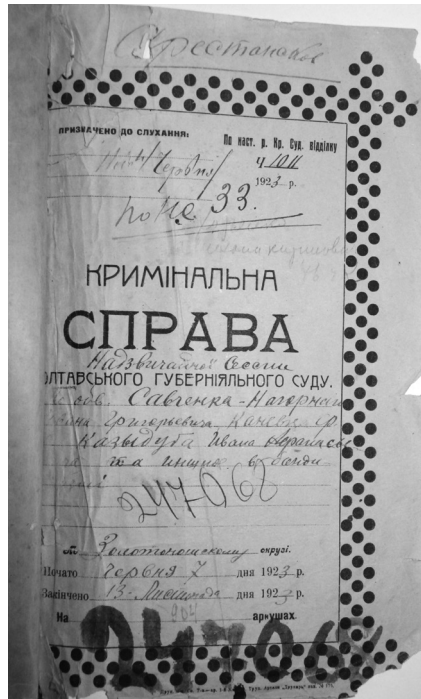
¹⁴ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 681.

¹⁵ Там само. — Арк. 338.

мене за мої вчинки, мені тоже не страшна, але мені страшно і соромно, що наді мною могилою буде висіти ганебна пляма “бандит і ворог робітників і селян”, в той час як я бідний селянин борюся за волю трудового народу за його національно-пролетарські права, будучи переконаний, що Український трудовий нарід після його довгого перебування під національним гнітом можна привести до святих ідей комуністичного інтернаціоналу тільки через його національне виховання (рідну мову і культуру)».¹⁶

О 15.40 у справі «Банди ‘Нагірного’» був винесений вирок. Савченка-‘Нагірного’, Степана Адаменка, Ярему Прудкого, Федора Мусієнка, Івана Казидуба, Григорія Казидуба, Омеляна Воловенка засудили до найвищої міри покарання — розстрілу з конфіскацією всього майна. Але прийнявши до уваги, що Мусієнко, Воловенко, Козидуби Іван та Григорій добровільно здалися — замінили розстріл 10 роками ув’язнення з обмеженням прав і свобод на 3 роки. Всього по справі Івана Савченка-‘Нагірного’ проходили 44 особи.

20 грудня 1923 р. «главарей банды» Івана Савченка-‘Нагірного’, Степана Адаменка та Ярему Прудкого було страчено в Полтавській тюрмі. Місце поховання їх і досі невідомо.

Обкладинка архівної слідчої справи стосовно ‘Нагірного’.

¹⁶ Архів УМВС України в Черкаській області. — Спр. 3446. — Арк. 682.

Олена Лисенко

*Молодша наукова співробітниця
відділу державного терору
радянської доби Інституту історії
України НАН України*

У статті на підставі документів архівно-кримінальної справи учасників анти-колгоспного повстання під проводом Якіма Рябченка в 1931 р. відтворено погляди повстанців на організацію державної влади після повалення комуністичної влади. Розглянуто, як повстанці бачили вирішення аграрного питання, реорганізацію колгоспів, адміністративно-територіальний устрій України, військову службу тощо.

Ключові слова: колективізація, повстання, Яким Рябченко, УСРР, Чернігівщина, політична програма.

Olena Lysenko

Views of Rural Insurgents on the Government and Political Structure of Ukraine (the Case of Yakym Riabchenko Insurrection 1931)

On the basis of documents of the archive criminal file of the participants of the 1931 anti-kolkhoz insurrection led by Yakym Riabchenko the article reconstructs the insurgents' vision of the government organization after the Communist rule is down. It is examined, how the insurgents saw the solution of the agrarian problem, kolkhozes reorganization, administrative and territorial division of Ukraine, military service etc.

Key words: collectivization, insurrection, Yakym Riabchenko, UkSSR, Chernigiv Region, political programme.

ПОГЛЯДИ СЕЛЯН-ПОВСТАНЦІВ НА ДЕРЖАВНИЙ ТА ПОЛІТИЧНИЙ УСТРІЙ УКРАЇНИ (НА ПРИКЛАДІ ПОВСТАННЯ ЯКИМА РЯБЧЕНКА 1931 р.)

Протягом останніх двох десятиліть історіографія збагатилася чималою кількістю праць про проведення так званої «соціалістичної реконструкції сільського господарства» та її наслідки у 1920—1930 рр. Вітчизняні і закордонні дослідники загалом акцентували увагу на зусиллях вищого партійно-радянського керівництва СРСР й України у проведенні колективізації та розкуркулення, що кардинально змінювало традиційний багатовіковий устрій селянського життя, його соціальну структуру і світогляд. Учені, в першу чергу, зазначили наявність різних форм широкого опору селян комуністичному режиму¹.

Паралельно розпочалося виявлення архівних документів та публікація значної кількості науково-документальних збірників про події у селах України наприкінці 1920 — середини 1930 рр. Спочатку це були документи центральних архівів України та Російської Федерації². Згодом почалися публікації документів із регі-

¹ Дув.: *Graziosi Andrea. Collectivisation, revoltes paysannes et politiques gouvernementales // Cahiers du Monde russe. — XXXV (3). — juillet—septembre 1994. — P. 437—632; Danilov Victor, Berelovich Alexis. Les documents de la VCHK—OGPU—NKVD sur la campagne soviétique // Cahiers du Monde russe. — XXXV (3). — juillet—septembre 1994. — P. 633—701; Lynne Viola. Peasant rebel under Stalin: Collectivization and the culture of peasant resistance. — New York, 1996; Ганжа О.І. Опір селян становленню тоталітарного режиму в УСРР. — К.: Ін-т історії України, 1996. — 42 с.; Івницький Н. А. Репресивная политика советской власти в деревне (1928—1933 гг.). — М.: РАН. Ин-т рос. истории, Университет г. Торонто (Канада), 2000; Кульчицький С.В. Опір селянства суцільній колективізації // Голод 1932—1933 років в Україні: причини та наслідки. — К., 2003. — С. 366—384; Васильєв В. Селянський опір колективізації в Україні (1930-ті рр.) / В. Ю. Васильєв // Історія України: маловідомі імена, події, факти. — 2005. — Вип. 31. — С. 140—150 та ін.*

² Колективізація і голод на Україні: 1929—1933. Збірник матеріалів і документів / Упоряд.: Г. М. Михайличенко, Є. П. Шаталіна; Відп. ред.: Кульчицький С. В. — К.: Наукова думка, 1992; Васильєв В., Віола Л. Колективізація і селянський опір на Україні (листопад 1929 — березень 1930 рр.). — Вінниця, 1997; Советская деревня глазами ВЧК—ОГПУ—НКВД. 1918—1939. Документы и материалы. В 4-х т. / Под ред. А. Береловича, В. Данилова. — Т. 1, 2. — М., 1999—2000; Трагедия советской деревни. Коллективизация и раскулачивание. 1927—1939. — Документы и материалы. В 5-ти тт. / Под ред. В. Данилова, Р. Маннинг, Л. Виолы. — Т. 1, 2, 3. — М., 1999—2001.

ональних архівів³. Перші дослідження документів місцевих партійно-радянських органів (обкомів і райкомів партії, облвиконкомів і райвиконкомів) виявили численні факти активного спротиву суцільній колективізації та розкуркуленню селян. Публікації виявлених документів зруйнували радянську міфологему про «поодинокі спроби куркулів та бандитів зупинити соціалістичну реконструкцію сільського господарства».

Паралельно реалізація програми науково-документальної серії книг «Реабілітовані історією» надала можливість «олюднити» спротив комуністичному режиму. В архівах Міністерства внутрішніх справ України та Служби безпеки України були виявлені доповідні записки про перебіг повстань, архівно-кримінальні справи учасників селянського спротиву, засуджених до розстрілу чи тривалих термінів ув'язнення. Виявлені документи і біографії учасників досліджуваних подій були опубліковані у книгах практично всіх обласних томів науково-документальної серії, окрім західноукраїнських областей.

Згодом окремі дослідники цілеспрямовано вивчали настрої та поведінку населення у період колективізації. Вони намагалися виявити механізм та методи спротиву, визначити його характер, політичні гасла, масовість та масштаби⁴.

³ *Рязанская деревня в 1929–1930 гг.: Хроника головокружения. Документы и материалы / Отв. Ред.-сост. Л. Виола, С. В. Журавлев и др. — М., 1998; Голодомор на Житомирщині. 1930–1934 роки: Документи і спогади. Збірник. — Житомир, 1993; Колективізація сільського господарства і голод на Полтавщині 1929–1933: Збірник документів і матеріалів / Упор. О. Єрмак та ін. — Полтава, 1997; Голод та голодомор на Поділлі 1920–1940 рр. Збірник документів та матеріалів / Автори-упорядники: Р. Ю. Подкур, В. Ю. Васильєв, М. П. Кравченко, В. П. Лацуба, І. П. Мельничук, В. І. Петренко. — Вінниця: ДП «ДКФ», 2007 та н. Юрій Н. Антиукраїнські настрої у містах УСРР за доби «українізації» у 20-х — на початку 30-х рр. XX ст. // Мандрівець. — 2011. — № 5. — С. 36–39; Рябченко О. Студентів радянської України 1920–1930-х років: практики повсякденності та конфлікти ідентифікації. — Х.: ХНАМГ, 2012. Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928–1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. — Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2012; Настрої та поведінка населення Поділля в умовах сталінської революції «згори». 1928–1940 / Авт. вступ. ст.: В. Васильєв, Р. Подкур; упоряд.: Р. Подкур, В. Васильєв, П. Кравченко, В. Петренко. — К.: Ін-т історії України НАН України, 2013; Штейнле О. Формування передвоєнних настроїв жителів Запорізької області: соціальний вимір (1920-ті—1941 рр.) // Наукові праці історичного факультету Запорізького національного університету. — Вип. XXXV. — Запоріжжя, 2013. — С. 138–145. та ін.*

Останнім часом цікавість учених до проблеми спротиву більшовицькому режиму була зумовлена не лише можливістю доступу до документів комуністичних спецслужб та міліції. Чергова хвиля процесу декомунізації, ініційована після Революції гідності та підтримувана Українським інститутом національної пам'яті, значно прискорила розповсюдження історичних знань про комуністичне минуле серед широкої громадськості. У засобах масової інформації почали друкуватися статті про селянські виступи початку 1930 рр.⁵ У передачах на обласному державному телебаченні у Вінницькій, Київській, Хмельницькій, Черкаській та інших областях неодноразово виступали вчені, краєзнавці із розповідями про незборимість духу українського селянства.

Дієвим методом трансляції академічних знань про події 1930-х рр. стала фотодокументальна виставка «Спротив геноциду», присвячена 81-м роковинам Голодомору була презентована у Києві 20 листопада 2014 р. в Українському домі. Вона була створена Українським інститутом національної пам'яті спільно із Галузевим державним архівом СБУ, Центром досліджень визвольного руху та Громадським комітетом із вшанування пам'яті жертв Голодомору-геноциду 1932—1933 рр. в Україні. Її автори В. Тилішак (керівник проекту), В. Бірчак, В. Василенко, В. В'ятрович, С. Горобець, В. Іванченко, Н. Лапчинська, О. Штоквиш, Б. Патриляк (науковий консультант) у вигляді діаграм, карти України із позначками кількості виступів та їх учасників, фотокопій документів та листівок, фотографій засуджених селян-повстанців намагалися донести до громадськості масштаби селянських повстань початку 1930 рр.⁶

Із 18 стендів цієї виставки один був присвячений «Збройним повстанням на Чернігівщині 1931 року». Його основою стала архівно-кримінальна справа на Якіма Рябченка та його побратимів. Вони навесні 1931 р. сколихнули Городнянський, Менський, Ріпкинський, Сновський і Сосницький райони Чернігівщини.

⁵ *Конарева Л. Не підкорені голодом у 1933-му — непереможні нині// Урядовий кур'єр. — 2014. — 22 листопада; Ключко Р. Україна у вогні: Селянські протести проти колективізації// Дзеркало тижня. — 2015. — 18 вересня.*

⁶ *Режим доступу: <http://www.memory.gov.ua/page/fotodokumentalna-vistavka-sprotiv-genotsidu>. Дата звернення: 12.01.2016 р.*

Події селянського повстання навесні — влітку 1931 р. та його результати викликали дискусію на початку 2000-х рр. Її причиною стали недосконалість українського законодавства у галузі реабілітації жертв комуністичного режиму і міфологізація самого повстання. Це певною мірою ускладнило реконструкцію подій. Однак після ознайомлення вчених із архівно-кримінальною справою Я. Рябченка, одразу стало зрозуміло, що в оцінці Городнянського повстання проявилися радянські ідеологеми селянського спротиву 1930-х рр.

На початку 1990-х рр. перебіг повстання Я. Рябченка вивчав чернігівський історик В. Шкварчук⁷. Його реконструкція подій виглядала менш героїчно, проте реалістично. Уродженець с. Тупичів Городнянського повіту Яким Рябченко брав участь у більшовицькому партизанському русі під час «громадянської війни». Згодом займав посади голови сільради, міліціонера та навіть працював у місцевому апараті ГПУ. Із невідомих причин його зразкове кар'єрне зростання припинилося, і він почав господарювати на виділеному клапті землі.

Як і переважна більшість селян, Яким Рябченко сприйняв суцільну колективізацію як брутальне зазіхання на власне майно й особисту свободу селянина. У нього знайшлося чимало однодумців у селах Городнянщини, особливо серед колишніх «червоних партизанів». У Писарівському лісі зібралось 300—400 повстанців. Вирішальний бій із загonom міліції, направленим із Городні, відбувся 28 червня 1931 р. Сам Рябченко був важко поранений і заарештований. У вересні 1989 р. Чернігівська обласна прокуратура реабілітувала усіх повстанців. Однак у березні 1991 р. скасувала свою постанову як помилкову через причетність Я. Рябченка та його товаришів до вбивства представників влади. Їх продовжували вважати «бандитами».

Всього у справі налічується 174 фігуранти, яким 3 серпня 1931 р. І. Бей-Беспальком було висунуте обвинувачення «в участі у контрреволюційній повстанській організації, що ставила собі за мету повалення радянської влади збройним шляхом», тобто в злочинах, передбачених статтями 54-2 та 54-11 КК УСРР. Та-

⁷ Шкварчук В. Бунт землі (Художньо краєзнавча праця на архівному матеріалі). — Чернігів, 1994. — С. 25—26.

кож був обраний запобіжний захід — утримання під вартою у «ДОПР»⁸.

Для місцевого партійно-радянського керівництва та співробітників місцевого апарату ГПУ негативні настрої селян щодо колективізації не стали новиною. Місцеві активісти неодноразово у своїх інформаціях наголошували на фактах антирадянської агітації, підпалах майна, побитті активістів-колективізаторів тощо⁹. Співробітники ГПУ, маючи розгалужені агентурні мережі, уважно стежили за спробами збройного опору селян. Так, у 1930 р. чекісти відкрили агентурну справу «Ображені» («Обиженные». — рос.). Під оперативну розробку головним чином потрапили колишні червоні партизани, які не підтримували заходи партійно-радянського керівництва, спрямовані на збільшення податків, розмірів самообкладання, кількості різноманітних одноразових виплат. Здебільшого це були селяни, які важко працювали на розподіленій землі. Протягом 1920-х років вони змогли розбудувати власне господарство. Загалом вони не заперечували проти колективного господарювання, однак із методами усупільнювання, принципом розподілу результатів праці, що пропонувалися комуністичним керівництвом, не погоджувалися. Протестуючи, колишні червоні партизани виходили із складу сільського активу. Зокрема, у 1929 р. залишив комнезам Ксенофонт Шаш, де він перебував від дня його заснування. Причиною виходу, за словами Шаша, стала подвійна політика комуністичного керівництва: «Вийшов з нього по [наступній] причині. Я доводив, що лінія Радянської влади стосовно бідняків невірна. На словах говориться одне, а реальному житті — інше. Зовсім немає продовольства, одягу. За це мене і вигнали із комнезаму»¹⁰. Подібні життєві ситуації були типовими для селян радянської України. Таким чином, суцільну колективізацію вони сприймали як легальний спосіб пограбування селянських господарств.

⁸ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67508-п. — Т. 1. — Арк. 1—8;

ДОПР (рос. Дом общественно-принудительных работ) — Будинок громадсько-примусових робіт. Ця установа входила до мережі загальних місць ув'язнення.

⁹ *Настрої та поведінка населення Чернігівщини в умовах сталінської революції «згори». 1928—1938 / Авт. вступ. ст. та упоряд.: О. Коваленко, Р. Подкур, В. Васильєв, О. Лисенко. — Чернівці: Видавець Лозовий В. М., 2012. — С. 117—217.*

¹⁰ ГДА СБ України, — Ф. 5. — Спр. 67508-п. — Т. 1. — Арк. 186.

Звичайно, що ці проблеми неодноразово обговорювалися селянами при своїх зустрічах, у селянських колективах. Своє невдоволення вони висловлювали відкрито навіть представникам місцевої влади та сільським активістам. Так, 23 квітня 1931 р. бідняк, колгоспник, кандидат у члени КП(б)У Ф. Міхієнко на допиті розповів про підготовку виборів до сільради у с. Тупичів. Він зазначив, що місцевий комуніст Є. Сухіцький попередив про наявність у селі «різних людей і різних течій, з якими треба провести дуже обережну роботу». Також він розповів про наявність у селі контрреволюційної організації «Десна». У квітні 1931 р. Ф. Міхієнко зайшов до Я. Рябченка і почав «політичну розмову»: «Рябченко почав виказувати своє невдоволення проти Радвлади, що це влада не селянська, а лише цілком «жидівська». А тому така влада не може існувати, тому, що все селянство проти неї. Їй надалі селянство терпіти не може і чекає на визволення». Рябченко додав, що «Радянська влада буде повалена, бо проти неї Красна армія, робітничий клас та все селянство»¹¹. Про факти відкритого невдоволення розповідали й інші активісти. Тому Я. Рябченко і його однодумці швидко потрапили під пильне око чекістів. Обтяжуючою обставиною для агентурної розробки стало вміння володіти зброєю та вести партизанську війну.

Наростання чергової хвилі «повстанських настроїв», що почалося у січні — лютому 1931 р. було зумовлене посиленням колективізаторської активності місцевого партійно-радянського апарату та весняною кампанією хлібозаготівлі. Посилення останньої селяни пов'язували із примусом вступу до колгоспу.

Повстанці, зокрема Я. Рябченко, приділили увагу й політичному устрою держави. Вони вважали що:

— радянська влада повинна залишатися в усіх формах без змін, але вибори повинні бути на основі широкої демократії;

— земля повинна порівно розподілятися між усіма жителями населеного пункту. Навіть після виходу із колективного господарства селянин повинен отримувати ділянку по загальні нормі. Збільшення земельного наділу до 25 десятин можливе лише при наявності вільних земель, такі господарства вважаються товарними, і забезпечують державу хлібом. При прирості населення вони переходять на загальну норму землеволодіння;

¹¹ ГДА СБ України. — Ф. 5 — Спр. 67508-п. — Т. 1. — Арк. 173–174.

— невеликі лісові масиви мають бути передані для використання селянам, які будуть ними користуватися й оберігати. Великі ліси — залишитися у власності держави;

— фабрики та заводи недержавного значення мають бути передані під керівництво робітничих колективів. Зацікавленість робітників у кінцевому результаті зумовить їх відновлення та раціональне використання. Великі підприємства залишаються у державній власності;

— постійна армія повинна бути замінена загальним озброєнням всього населення. Для охорони кордону залишається невелика кількість військових підрозділів, для охорони внутрішнього порядку використовується міліція. На випадок війни все населення проходить загальну військову підготовку через військові комісаріати та потім озброюється;

— колективні господарства повинні залишитися на виділених для них земельних ділянках, вступ проводиться лише на добровільній основі. На думку Я. Рябченка, добровільність дасть можливість у зацікавленості у результатах праці;

— регулювання торгівлі державою створило труднощі для населення як у придбанні, так і збуті товарів. Це відбилося на добробуті пересічних громадян. Тому варто ввести приватну вільну торгівлю.

Я. Рябченко пропонував розповсюдити ці тези для обговорення серед колишніх червоних партизанів. Останні повинні ознайомити своїх односельців і провести широку дискусію. Також партизани мали б входити до різних організацій, де ініціювали би відповідні зміни і реалізовували їх на практиці. За твердженням К. Шаша, селяни навколишніх сіл підтримали пропоновані гасла.

Пропонувалося знайти можливість надрукувати тези у спеціальній листівці і поширювати серед населення. Були навіть спроби налагодити діяльність підпільної типографії. У протоколі допиту П. Кириченка від 19 вересня 1931 р. деталізуються пошуки типографії. Я. Рябченко мав намір встановити типографію на хут. Горневщина, планували придбати і транспортувати її з Конотопа¹². Але налагодити цю діяльність не вдалося¹³.

¹² ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67508-п. — Т. 1. — Арк. 186—187.

¹³ Там само. — Т. 3. — Арк. 187—190.

Рябченко наївно сподівався, що політико-економічні розбіжності із політикою комуністичної партії будуть вирішені через поступки керівництва більшовиків, адже це «вимога народу». Також він пропонував проведення широкої роз'яснювальної роботи серед населення щодо боротьби різних поглядів на подальший соціально-економічний розвиток країни для реальної участі народу у дискусії. На цьому підґрунті пропонувалось провести демократичні вибори¹⁴.

Але М. Шаш у протоколі допиту від 19–20 червня 1931 р. (ймовірно, нічний допит) дещо інакше інтерпретував погляди Я. Рябченка на характер державного устрою в Україні. Його пропонувалося організувати за принципом «Вільного козацтва». У кожному колишньому губернському місті в Україні буде сотник. Земля в користуванні козаків має бути розподілена між ними порівну. Норма наділу землі на одне господарство — 10 дес., але може бути зменшена, або збільшена, хоча не повинна перевищувати 15 дес. Для колективних господарств відводилася б гірша земля. Великих товарних господарств (поміщицьких і куркульських) не буде. Переділ землі провадитиметься по відрубній системі і буде ліквідоване черезсмужжя. Також пропонувалася впровадження вільної торгівлі.

Особливо наголошувалося, що козаки мають бути озброєні (гвинтівка, револьвер, шашка і кинджал), носити відповідну форму, а також мати верхового коня із необхідною амуніцією. Суддівські функції в кожному населеному пункті повинні здійснюватися козакою радою. Серед іншого, допускалося право козака убити іншого на місці скоєння останнім злочину¹⁵.

Спроба організувати адміністративно-територіальний устрій за прикладом «старих козачих часів» та «козачих територій» Облaсті Війська Донського чи Кубані на Чернігівщині мала певне історичне підґрунтя. Чимало місцевого населення відносили себе до козачого стану. Це, зокрема, підтверджується метричними книгами, що зберігаються у Державному архіві Чернігівської області.

Аналіз варіантів бачення майбутнього державного устрою України після перемоги повстанців свідчить про зіткнення двох

¹⁴ ГДА СБ України. — Ф. 5. — Спр. 67508-п. — Т. 2. — Арк. 214–217.

¹⁵ Там само. — Т. 1. — Арк. 239–247.

світоглядів: «прорадянського» — ради із широким представництвом всіх верств населення та широким спектром політичних поглядів і «старовинного козачого устрою». Вони були цілком закономірні і прийнятні для населення Чернігівщини, де основою галуззю було сільське та лісове господарство, ремісництво й переробка сільськогосподарської продукції. Головною умовою їх існування була приватна власність, вільна торгівля та вплив населення на місцеві органи влади через її виборність.

Ганна Капустян

Доктор історичних наук, професор кафедри теорії, історії держави та права Кременчуцького національного університету ім. Михайла Остроградського

У статті розглядається модель бездержавного самоуправління народу у формі вільно обраних безпартійних рад та виборності командування, яку пропонувало керівництво Революційно-повстанської армії ім. Батька Махна як альтернативу більшовицькій диктатурі. Показано, що в боротьбі за досягнення своєї мети — встановлення Української Безвладної Трудової Федерації махновське керівництво вживало заходів для підтримки військової дисципліни, недопущення грабунків та для коректного ставлення своїх підлеглих до цивільного населення.

Ключові слова: Революційно-повстанська армія ім. Батька Махна, Нестор Махно, махновщина, анархізм, народне самоуправління.

Hanna Kapustian

People's Self-Government Principles in the Makhnovist Insurgent Movement

The alternative to the Bolshevik dictatorship model of stateless self-government of the people in the form of free-elected non-party councils and Army Command electivity introduced by the Makhnovist Army leadership is examined in the article. It is shown that fighting for its goal, the "Ukrainian Powerless Labour Federation", the Makhnovist leadership took measures for sustaining military discipline, preventing loots and for providing correct attitude of its subordinates towards civilians.

Keywords: The Batko Makhno Revolutionary Insurrectionary Army of Ukraine, Nestor Makhno, Makhnovism, anarchism, people's self-government.

ПРИНЦИПИ НАРОДНОГО САМОУПРАВЛІННЯ В МАХНОВСЬКОМУ ПОВСТАНСЬКОМУ РУСІ

Розпад Австро-Угорської, Російської, Османської імперій посилювало прагнення народів до самовизначення, поставило завдання перед національною елітою консолідувати суспільні зусилля задля відродження національних держав.

Одразу після Жовтневого перевороту розпочинається кампанія вторгнення більшовицьких урядів в Україну. Основу такої експансії складало намагання більшовиків знову нав'язати присутність централізованої держави селянству-постачальнику зерна, носію української ідентичності. У вирі Першої світової війни опинилися усі тогочасні імперії. Англійці, німці, французи сприяли здійсненню великих вирішальних операцій на Заході. На Сході ж війна носила досить радикальний характер у політичному, національному, соціальному аспектах. Оскільки доля імперій і народів підпорядкованих їм чи конфліктуючих з ними і один з одним, миттєво виявилась тісно пов'язана з наслідком війни. На Сході війна несла більше ідеологічне навантаження. Там вона здавалась «з самого початку війною за свободу народів»¹.

Соціальна картина тогочасної України свідчить про переважаючий селянський чинник. Незавершене аграрне реформування десятиліттями впливало на характер суспільно-політичних настроїв в українському селі. Падіння російського самодержавства у 1917 р. посилювало селянську надію зреалізувати споконвічне селянське гасло «Земля і воля». Тому не дивно, що в тогочасній Україні активізується селянський повстанський рух.

Соціально-економічний розвиток українського Лівобережжя, Правобережжя, Півдня мав ряд особливостей, які суттєво впливали на суспільно-політичну ситуацію у тому чи іншому регіоні.

Важливим видається дослідити причини селянського повстанського руху на Півдні України, його особливості на тлі загальноукраїнського контексту, розмах, практичне вирішення існуючих проблем шляхом самоорганізації на місцях.

¹ Грациози. А. Великая крестьянская война в СССР. Большевики и крестьяне. 1917–1933/ Андреа Грациози. — М.: РОССПЭН, 2008. — С. 147.

Селянський повстанський рух на Півдні України у 1918—1921 рр., який отримав назву у сучасників та істориків за прізвиськом його керівника — Нестора Івановича Махна, є одним із ключових для розуміння суті та наслідків Української революції 1917—1921 рр. Махновщина — невід’ємна складова Української революції, яка своїми коріннями відходить у дореволюційну епоху, ферментована німецькою окупацією, більшовицькою експансією, загрозою білої контрреволюції, «воєнно-комуністичною політикою» більшовиків.

Дослідник махновського руху М. Кубанін вважав, що найбільшу політичну активність виявили ті області України, які протягом 1905—1907 рр., а також і у 1917 р. були найбільш революційними. Так, на півдні України селянство було більш заможніше, аніж в інших регіонах. У їх господарствах застосовували більше сільськогосподарських машин, вони вирощували хліб на продаж. Поміщицьке землеволодіння гальмувало господарську активність селян. Тому після падіння російського самодержавства вони масово долучились до «чорного переділу»².

Мемуари більшовика В. Антонова-Овсієнка, командувача Південним фронтом Червоної армії, звертають увагу на стійкість махновських загонів у боротьбі з Денікініним, на постаті самого Н. Махна, його військовий талант³.

Перекоханим захисником махновського руху виступив його активний учасник, колишній ідейний наставник Н. І. Махна П. О. Аршинов (Марін). Фактично він був першим історіографом, який симпатизував селянському повстанському рухові. Цінність такої праці Аршинова у тому, що автор, будучи активним учасником подій, зміг використати оригінальні документи органів військово-політичного керівництва махновської армії. Аршинов характеризує політичну програму махновців, виступає, по суті, першим біографом соратників Махна⁴.

Зарубіжна історіографія також надавала позитивну оцінку Махну і його рухові⁵.

² Кубанін М. *Махновщина. Крестьянское движение в степной Украине в годы гражданской войны*. — М., 1928.

³ Антонов-Овсенко В. А. *Записки о гражданской войне*. — Т. 1—4. М.; Л., 1930—1933. Волин. В. М. *Разъяснение: По поводу ответа Н. Махно*. — Париж, 1929.

⁴ Аршинов П. А. *История махновского движения (1918—1921)*. — Запорожье, 1995.

Новим етапом в історії вивчення махновського руху стали 1990-ті роки і початок ХХІ ст. як у Росії⁶, так і в Україні⁷.

Фундуєчу основу новітньої різнопланової історіографії махновського руху має скласти новий збірник документів «Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: Документы и материалы». — М.: РОССПЭН, 2006. Документи збірника руйнують усталений образ Нестора Махна, сформований радянською історіографією, кінематографом та художнім словом.

Цей збірник завершує серію документальних збірників «Селянська революція в Росії: 1902—1922 рр.». На основі різнопланового комплексу джерел, багато яких наведено вперше, показано суть повстанського руху селян Півдня України у 1918—1921 рр., його причини, масштаби, програмні документи. У центрі уваги — події на Півдні України, де у лівобережних наддніпрянських районах від Катеринослава до Олександрівська, з півночі на південь і до Кривого Рогу на захід, на території тодішніх Катеринославської, Полтавської і Таврійської губерній у 1918 році розгорнувся потужний повстанський рух, що продовжувався до 1921 року. Головну увагу збірник акцентує на самому повстанському рухові у Повстанській армії⁸.

Успіх справи значною мірою забезпечується силою впливу лідера, його особистими рисами. Саме у цей складний час до України, у рідне Гуляйполе повертається Н. І. Махно. Тут він створює «Чорну гвардію» і приступає до практичних дій щодо розв'язання

⁵ Волин В. М. Разъяснение: По поводу ответа Н. Махно. — Париж, 1929; Николаев А. Ф. Первый среди равных. — Детройт, 1947; Menzies M. Makhno. — Paris, 1972; Molet M. Nestor Makhno in the Russian Civil War. — London, 1982; Skirda A. Les Cosaques de la Liberte. — Paris, 1985; Skirda A. Nestor Makhno, Les Cosaques de la Liberte (1888—1934). — Paris, 1999.

⁶ Див.: Колин В. В. Нестор Махно: мифы и реальность. Калинин, 1990; Мосияш С. П. Одиссея батьки Махно. — М., 2002; Семанов С. Н. Махно: Подлинная история. — М., 2001; Шубин А. В. Махно и махновское движение. — М., 1998.

⁷ Верстюк В. Ф. Комбриг Нестор Махно. — К. Інститут історії (препринт), 1990; В. Ф. Верстюк. Махновщина: Селянський повстанський рух на Україні (1918—1921). — К. Наукова думка, 1992; Ермаков В. Д. Махновщина: некоторые социально-бытовые аспекты повстанческого движения крестьян Украины// Социологические исследования. — 1991. — № 3. — С. 76—86; та ін.

⁸ Т. Шанин, В. Кондрашин, Н. Тархова. Введение// Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы /Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В. Данилова, Т. Шанина/ А. Т. Капустян — ответ. сост. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 7.

аграрних проблем. У серпні 1917 року він розігнав поміщиків та колоністів і поділив землю між селянами. За це він отримав заслужений авторитет у середовищі трудового люду⁹. Селяни обирають його «батьком». Гуляйполе і вся південна Україна стали потужним осередком селянської революції, яка охопила територію з населенням у два мільйони осіб. Тут змогли протистояти як «білим», так і «червоним» і створити вільну «Махновію». Її учасники проявили ефективну політичну активність, селянську самодіяльність і воєнну винахідливість.

Махновську ідеологію, навіть за широкого використання російської мови і гасел інтернаціоналізму, жодним чином не можна вважати антиукраїнською. В середовищі повстанської армії, в умовах боїв та походів формувався «український анархізм» — національна форма вчення, заснована на взаємопроникненні ідей теоретичного анархізму, народного світогляду і запорозьких традицій. Селяни бачили в махновському русі відродження народних суспільних інститутів і форм управління козацьких часів. Географічна територія і спадковість поколінь основної маси його учасників додатково підтверджують цю тезу. Нестор Махно називав очолюваний ним рух не інакше як «Українською Революцією».

Селянський повстанський рух Махновщина відрізнявся від інших повстанських рухів того часу власною програмою, організованістю, відповідним озброєнням, обмундируванням. У Революційно-повстанській армії (РПА) ім. Батька Махна надавалось багато уваги дисципліні, порядку, моральності повстанців, культурно-просвітницькій роботі.

Звертаючись до селян Новоспасівки 18 березня 1920 року, махновці наголошували на тому, що «Капіталісти і поміщики тримали трудящих у темряві, не допускали їх у середні і вищі школи, щоб таким чином темну масу було легше експлуатувати»¹⁰.

Головна ціль повстанського руху полягала у досягненні «безвладного трудового співжиття, позбавленого дармоїдів і коміса-

⁹ Волковинський В. *Нестор Махно/ Історія в особах: ХІХ-ХХ ст.* — К., 1995 — С. 298.

¹⁰ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы /Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В. Данилова, Т. Шанина/ А. Т. Капустян — ответ. сост. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 324.*

рів-чиновників..., у запровадженні вільного радянського ладу. Без влади більшовиків, без тиску будь-якої партії». «Батько» покладав великі надії на людей «книжних»: «Ави, письменні, що навчались до ладу, звільняйте людей бідних та давайте поведу»¹¹.

Досліджуючи оригінальну документацію штабу РПА ім. Батька Махна, зокрема накази безпосередньо Н. І. Махна і його соратників, звертає на себе увагу їхнє бажання залишити після себе добру пам'ять. Зміст документів свідчить про те, що повстанці вірили в успіх «великої третьої соціальної революції» — про це у резолюції, прийнятій з'їздом селян, робітників та повстанців (28 жовтня — 2 листопада 1919 року)¹².

З'їзд визнавав, що суттю цієї революції є протест широких селянських і робітничих мас проти диктатури насилля і гніту будь-якої політичної партії і політичної влади. З'їзд вважав, що шляхом всенародної збройної боротьби селяни та робітники повинні повсюдно створити вільні суспільно-економічні організації, об'єднати їх і побудувати життя на «началах вільної суспільно-політичної організації; через внутрішню організацію і внутрішнє будівництво власного дійсно вільного і дійсно нового життя»¹³.

Командири вимагали від повстанців дотримуватись високої моральності. Про це свідчили їх накази: «зобов'язую усіх повстанців до складу групи негайно припинити гру в карти на гроші чи речі», — наказував командир Петренко ударної групи військ ім. Батька Махна в наказі № 1 від 14 листопада 1919 року, — «і строго-настрою стежити за тим, щоб партизани-повстанці не вживали спиртних напоїв... Товариші повстанці мають усвідомити, що услякий протизаконний виступ запламує нас назавжди і підштовхне до загибелі. Якщо доведеться реквізувати і конфісковувати, то не окремим особам, а заявляти своїм командирам і особам, уповноваженим для цього, щоб попередити бандитизм».

Наказ закінчувався закликком: «Товариші повстанці! Стежте за цією підлотою, бийте і виганяйте їх з нашої братньої родини ... на-

¹¹ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы /Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В. Данилова, Т. Шанина/ А. Т. Капустян — ответ. сост. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 338.*

¹² *Там само.* — С. 231.

¹³ *Там само.* — С. 231.

магайтесь заслужити симпатію у середовищі народу своєю поведінкою, не вживайте грубих слів і висловів, не сваріться, поведіть себе як громадяни вільної країни»¹⁴.

Жорстокі умови воєнного часу безцеремонно втручалися в особисте життя мирних громадян. Перед повстанцями ставилась задача нівелювати вплив воєнного лихоліття для мешканців територій, можливих дислокацій махновців. Про це свідчить бюлетень № 118 від 6 липня 1921 року таємно-інформаційного відділу РНК УСРР про махновський рух: «Кінним складом банда постачається за рахунок обміну з селянами, до речі махновці за одного свіжого коня віддають двох своїх зморених... Розраховуються махновці з селянами грошима і цукром ... Махновці дотримуються надзвичайно мирної політики стосовно селянства. Махно в наказі від 2-го червня забороняє грабувати села (в наказі — «не підлягає конфіскації») і, навіть, вилучати з вітряних млинів зерно і комбікорм, погрожує розстрілом при невиконанні. Селяни відповідали махновцям співчуттям та доброзичливістю. — ... сільські мешканці захоплено зустрічають махновців (наприклад, в Охтирському повіті Харківської губ.), села постачають їх продовольством, дуже часто селянство надає їм суттєву допомогу, інформує про дислокації червоноармійських частин і усіляко опікується раненими бійцями, які залишаються в селах»¹⁵.

Заходячи до того чи іншого населеного пункту, повстанцям по РПА ім. Батька Махна наказувалось: «Усіх командирів і начальників команд зобов'язую строго стежити за повстанцями, щоб не виїздили з лав і щоб не роз'їжджали по городам і баштанам ... на це є дороги... В селах «не проводити конфіскацій в хатах комнезаможних селян, якщо на це не отримано дозволу із Штабу і не були здійснені слідчі дії стосовно їх злочину»¹⁶.

Ідея відновлення порядку розповсюджувалась повсюдно. Так, повстанський комендант міста Бердянська у наказі від 14 жовтня 1919 р. попереджував повстанців і мешканців міста: «усім товаришам повстанцям платити за вхід до театру...

¹⁴ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: док-ты и материалы /Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В. Данилова, Т. Шанина/ А. Т. Капустян — ответ. сост. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 256–257.*

¹⁵ *Там само.* — С. 645.

¹⁶ *ЦДАГО України.* — Ф. 1. — Оп. 20. — С. 658. — Л. 8.

Наказую усім власникам будинків ... привести в триденний термін будинки і прилеглі території до відповідного санітарного стану»¹⁷.

Наказ № 1 від 12 серпня 1919 року по 1-му Катеринославському повстанському полку націлював на жорсткі заходи стосовно тих, хто виробляв і споживав спиртне: «Товариші повстанці! Наказом командуючого армії Батька Махна наказується протягом двох днів з моменту проголошення цього наказу ліквідувати усі самогонні апарати. Усіх п'яних повстанців затримувати, роззброювати і відправляти в розпорядження Батька»¹⁸.

Дотримання порядку, дисципліни, шанобливого ставлення до простих трудівників підпорядковувалось великій меті повстанського руху. Цьому була підпорядкована і система покарань за порушення норм і правил, які визначали боєздатність і мобільність РПА ім. Батька Махна. Про це свідчили і опоненти Н. І. Махна: «Дисципліна надзвичайно строга: за невиконання бойового наказу, за боягузтво — розстріл, за дрібні провини — б'ють. Власного комскладу повстанці бояться, накази виконують беззастережно. Комсклад — переважно унтер-офіцери і підпрапорщики старої армії, колишніх офіцерів всього три. Комсклад має добру бойову підготовку і великі практичні навички партизанської війни. До командирів полків призначення виборне, але зустрічається і призначення»¹⁹.

Принципи порядності і справедливості — важливі складові майбутнього суспільства, до якого прагнули повстанці: «Заперечуючи державу і владу, махновці висувають нові форми державного і суспільного життя, а саме безвладні федерації економічних організацій ..., які регулюють економіку, опікуються виробництвом, товарообміном, розподілом і транспортом для усієї держави... Усі фабрики, заводи, землі передаються в руки виробничих професійних союзів, які не виконують вузьких професійних зобов'язань — захист труда робітників, розпоряджаються усім народним добром.

¹⁷ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы /Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В. Данилова, Т. Шанина/ А. Т. Капустян — ответ. сост. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 866.*

¹⁸ *Там само. — С. 866.*

¹⁹ *Там само. — С. 489.*

Повстанці-махновці борються за повну самостійність і свободу України. Їх найближчою метою є знищення Денікінської армії і установлення Української Безвладної Трудової Федерації», — гласив зміст листівки «За що борються махновці»²⁰.

Нестор Іванович Махно власним способом життя підтверджував на практиці ідеали справедливості: «Махно і його штаб живуть надзвичайно скромно, бандитизм не помітний», — зазначав Антонов-Овсієнко, командуючий Українським фронтом (2.05.1919 р.)²¹.

Екстремальні умови селянського повстанського повсякдення, обумовлені подіями воєнного часу, вимагали відповіді на питання щодо внутрішньої самоорганізації і управління суспільством. Глибока переконаність всенародно обраного селянського лідера Батька Махна у необхідності створення Селянської республіки знаходила щире підтримку у селянському середовищі.

Вічні загальнолюдські цінності «земля», «правда» і «воля» склали основу Гуляйпільської «єдиної братньої сім'ї робітників і селян», управління якою могли б здійснювати трудові ради, «котрі б перебували поза тиском будь-якої партії», вільно обирались на безпартійній основі²².

Програма махновського руху передбачала створення радянського ладу, основу якого складали принципи народного самоуправління²³. Вільні виборні безпартійні ради мали б забезпечувати функціонування як господарського, так і громадського життя, захищати інтереси народу, а «не різних вузько партійних комісарів, які нав'язували зверху свій партійний гніт»²⁴.

Майбутнє облаштування народного самоуправління обговорювалось на представницьких форумах Гуляйпільського району і особистої участі Батька Махна. У дискусіях 2-го Гуляйпільського районного з'їзду фронтовиків, Рад і підвідділів (2—16 лютого 1919 року) зазначалось різке несприйняття диктату будь-якої політич-

²⁰ Нестор Махно. *Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы* /Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В. Данилова, Т. Шанина/ А. Т. Капустян — ответ. сост. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 290—291.

²¹ Там само. — С. 129.

²² Там само. — С. 74.

²³ Там само. — С. 12.

²⁴ Там само. — С. 84.

ної партії в роботі Рад як органів місцевого самоуправління. Так селянин Чорнокнижний говорив з цього приводу: «Ми, безпартійні повстанці, піднялись на повстання проти усіх наших гнобителів, не допустимо нового закріпачення, від будь-якої б партії воно не виходило. Скажемо усім нашим ворогам: «Геть з дороги!» Ми самі в змозі побудувати власне вільне життя...»²⁵. Селянин Серафимов говорив так: «Ще не закінчена боротьба з контрреволюцією, що наступає звідусіль, як перед нами виростає нова загроза — загроза партійна, більшовицька, яка створює для нас нові ланцюги державно-більшовицькі. Більшовицький уряд намагається переконати, що служить інтересам робітників і селян, що воно несе звільнення трудящим. Воно називає себе «соціалістичним», яке працює під гаслом «соціальної революції». Але навіщо воно прагне владарювати над нами зверху зі своїх кабінетів? Товариші, ми знаємо від наших братів із Великої Росії яку там більшовики творять революцію... Ми знаємо, що там народ немає свободи, що там владарює партійна наруга, більшовицький хаос, насилля комісародержавія. І коли така партія намагається надати і нам на Україні такі «свободи», то ми не потребуємо таких учителів та опікунів, ми не потребуємо диктаторів, ми самі собі в змозі влаштувати нове життя»²⁶.

Учасники форуму закликають селян влаштовувати дієві Ради, делегуючи до їх складу ініціативних і відповідальних товаришів. Повстанець-анархіст Бойко закликав створювати «Ради, які б перебували поза усілякими партіями»²⁷.

Головуючий Веретельніков, звертаючись до делегатів у своїй полум'яній промові, націлював селян створювати селянські, економічні, безпартійні, вільно обрані Ради, «направляти до них чесних товаришів, які розуміють ваші інтереси... гуртуватись міцно навколо цих селянських економічних організацій, не дозволяти нікому ззовні заважати будівництву вашого життя»²⁸.

²⁵ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В. Данилова, Т. Шанина/ А. Т. Капустян — ответ. сост. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 73—74.*

²⁶ Там само. — С. 74.

²⁷ Там само. — С. 74.

²⁸ Там само. — С. 79.

Ідея народного самоуправління втілювалась у практику повсякденного життя. Делегат Гончаренко від Покровської Ради говорив: «Облаштування нового життя іде у нас швидкими кроками. Хліб увесь взято на облік, шкіряний завод перейшов у відання Ради і працює успішно. Організовані зброярська і чоботарські майстерні, які працюють для потреб трудящих, які борються на фронті для звільнення трудового люду від гніту і закабалення. Організована допомога для родин товаришів, які загинули на фронті»²⁹. Делегат Жовнер від Успенської ради повідомляв, що Рада взяла весь хліб на облік і по можливості допомагає матеріально незабезпеченим селянам³⁰.

З метою формування і розподілу бойових сил на місцях організовувались воєнно-революційні ради, де питанням самодисципліни, внутрішнього порядку серед повстанців приділялась достатньо велика увага. У виступі Батька Махна підкреслювалось, що після відходу авантюриста Керенського (і кампанії) «управління державою перейшло в руки трудового народу у формі вільно обраних Рад», однак, пізніше монополію на них оголосила партія більшовиків: «Хто не був запатентований як більшовик, той не міг уже більше бути в Радах, сприймали його як ворога народу»³¹.

Перші місяці правління більшовиків засвідчили про їх справжні цілі і методи, подібні до правління царського уряду, а саме: «більшовицькі «надзвичайки» і царська охрнка, продовольчі загони і комітети бідноти, куди обирається хто завгодно, тільки не трудящі». Форми і методи правління царського самодержавства і радянських більшовиків аналізувалися делегатами, які приходили до висновку: «Влада Радам! Геть комісародержав'я!»³².

Делегати з'їзду фронтовиків Рад і політвідділів надали принципову оцінку діяльності радянського уряду: «Радянський уряд Росії і України своїми наказами і декретами прагне будь-що забрати у місцевих Рад робітничих і селянських депутатів їх свободу

²⁹ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918–1921: док-ты и материалы /Серия: Крестьянская революция в России. 1902–1922 гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В. Данилова, Т. Шанина/А. Т. Капустян — ответ. сост. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 76.*

³⁰ *Там само.* — С. 76.

³¹ *Там само.* — С. 80.

³² *Там само.* — С. 82.

самодіяльності. Нами не обрані, але урядом призначені політичні і різні інші комісари спостерігають за кожним кроком місцевих Рад і безпощадно розправляються з тими товаришами із селян і робітників, які виступають на захист народної свободи проти представників центральної влади. Вони називають себе робітничо-селянським урядом Росії та України, сліпо ідуть на поводу у партії комуністів-більшовиків, які у вузьких інтересах своєї партії, проводять ганебне непримириме цькування усіх інших організацій. Прикриваючись гаслом «диктатури пролетаріату», комуністи-більшовики оголосили монополію для своєї партії, вважаючи усіх інакомислячих контрреволюціонерами»³³.

Заперечуючи державу і владу, «махновці висувають нові форми громадського життя, а саме: безвладні федерації економічних організацій. Ці федерації... є лише економічними регулюючими органами, у віданні яких виробництво, товарообмін, розподіл і транспорт усєї країни». Замість регулярної армії — створена міцна Повстанська армія з виборним командним складом³⁴.

Ідея народного самоуправління, яку проповідували махновці, і спроби втілити її на практиці, захопила чималу народну аудиторію. Про це змушені заявляти представники місцевих компартійних органів: «В день святкування третьої річниці Жовтневої революції відрядженими агентами було організовано ряд мітингів у селах, водночас вони ж організували волревкоми і комнезами. Однак, підйому революційного духу у дні торжества, на жаль, не помічено. Пояснюється це різко вираженою підтримкою з боку селян Батька Махна». (Із телеграми завідувача інформаційно-інструкторським підвідділом Бердянського повіткому КП(б)У Сафронова 18.XI.1920 р.)³⁵.

Зародження, розвиток ідеї народного самоуправління у формі вільно обраних безпартійних Рад знаходило живильне підґрунтя широкої народної підтримки. Незнищенна життєдайність захоплюючого суспільного феномена, махновщина зайняла пристойну нішу в історичній пам'яті українського народу.

³³ *Нестор Махно. Крестьянское движение на Украине. 1918—1921: док-ты и материалы / Серия: Крестьянская революция в России. 1902—1922 гг./Док-ты и мат-лы/ Под ред. В. Данилова, Т. Шанина/ А. Т. Капустян — ответ. сост. — М.: РОССПЭН, 2006. — С. 86—87.*

³⁴ *Там само. — С. 291.*

³⁵ *Там само. — С. 529.*

Аліна Понипаляк

*Аспірантка історичного факультету
Київського національного
університету імені Тараса Шевченка*

Стаття розповідає про дитинство та юність останнього Головного командира УПА Василя Кука. Простежено склад батьківської родини Кука та її матеріальний стан, умови, в яких Василь зростав та здобував освіту, чинники, які впливали на формування його особистості та націоналістичних поглядів, обставини вступу в ОУН та початки підпільної діяльності.

Ключові слова: Василь Кук, УВО, ОУН, Юнацтво ОУН, юність.

Alina Poniapaliak

Adolescent Years and Making Up of Personality of the Last UPA Commander-in-Chief Vasyl Kuk

The article explores the childhood and teen ages of the last UPA Commander-in-Chief Vasyl Kuk. The author traced the composition of Kuk's parental family, its welfare standards, conditions in which Vasyl grew up and got education, factors that influenced making up of his personality and nationalistic outlook, circumstances of joining the OUN and onsets of his underground work.

Key words: Vasyl Kuk, UVO, OUN, OUN Youth, adolescent years.

ЮНАЦЬКІ РОКИ ТА СТАНОВЛЕННЯ ОСОБИСТОСТІ ОСТАНЬОГО ГОЛОВНОКОМАНДУВАЧА УПА ВАСИЛЯ КУКА (1913–1934 рр.)

У світлі останніх політичних подій у нашій державі, ми вкотре приходимо до висновку, що однією з найголовніших рушійних сил у світовій історії й нашого сьогодення є особистість. Саме окрема постать, наділена відповідними людськими рисами, здатна творити історію й вести за собою маси, а не навпаки. Оскільки історію багато в чому творять постаті, то без вивчення окремих персоналій з такого феномену української історії як Українська повстанська армія, ми не зможемо повноцінно осягнути й дослідити історію повстанського війська. А без повного розуміння явища ОУН і УПА нам годі зрозуміти історичні процеси, що відбувалися в нашій історії в один із найтрагічніших і складних періодів — 1930-х — першої половини 1950-х рр. Однією з таких яскравих постатей є особа Василя Кука — останнього головнокомандувача УПА.

Майбутній підпільник й командир УПА Василь Кук народився незадовго перед Першою світовою війною 11 січня 1913 року в селі Красне, що на Львівщині, в родині залізничника Степана Матвійовича й Парасковії Федорівни¹. Батько Василя Кука був кваліфікованим залізничником². Коли він працював на залізниці, під час Першої світової війни, то був евакуйований углиб Австро-Угорської імперії до міста Граца, а його молода дружина з двома малими дітьми залишилась сама в рідному селі. У 1914—1916 роках поблизу села проходила лінія фронту, і Парасковія з дітьми пішки добралася до села Задвір'я. Після витіснення австро-угорськими та німецькими військами царської армії із Галичини, родина знову об'єдналася в рідному селі Красне. А далі їм довелося пережити польсько-українську (1918—1919 рр.) та більшовицько-польську (1920-го року) війни³.

¹ Архів центру дослідження визвольного руху (далі — АЦДВР) — Ф. 1. Свідectво про народження та хрещення Василя Кука від 17.02.1931 року [Електронний ресурс] Режим доступу — <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11119/> — Дата звернення: 26.01.2016

² Веденєв Д. *Одиссея Василя Кука / Український інститут військової історії.* — К.: «К.І.С.», 2007. — С. 22.

³ Кук. В. Шухевич С. *Українська скорбна мати.* — Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2009. — С. 20—24.

Держава: Рівня Число: 99/192 Воєводство: Львівське
 Episcopus: Львівський Diocesis: Львівський Деканат: Львівський
 Parochia: Красне Districtus: Львівський Parochia: Красне

Свідоцтво уродин і хрещення
 Testimonium ortus et baptismi

Уряд парахіальний обр. гр.-лат. Красне Церква st. Elias
 Ex parte officii parochialis r. gr. cath. Ecclesiae

заявляє, що в книгах метричних той парахи, том III стор. 4 знаходиться наступне:
 notum testatumque fuit, in libris metricalibus hujus Ecclesiae tomus III pag. 4 reperiri sequentia:

Рік, місяць і день уродин і хрещення і народження	Місце, де народився	Ім'я	Родичі і зв'язки	Родичі хрестин і зв'язки
Annus, mensis et dies natiuitatis, baptismi et confirm.	Locus domus	Nomen	Patres et conditio	Patres et conditio
1882 11/1 1913 16/1 1913 baptizatus et confirmatus est. Anni Domini millesimo		<u>Vasilius Kuka</u>	<u>Stephanus Kuka</u> <u>Maria Kuka</u> <u>Anna Kuka</u> <u>Stephanus Kuka</u> <u>Maria Kuka</u> <u>Anna Kuka</u> <u>Stephanus Kuka</u> <u>Maria Kuka</u> <u>Anna Kuka</u>	<u>Oscipatio Kuka</u> <u>Maria Kuka</u> <u>Anna Kuka</u> <u>Stephanus Kuka</u> <u>Maria Kuka</u> <u>Anna Kuka</u> <u>Stephanus Kuka</u> <u>Maria Kuka</u> <u>Anna Kuka</u>
		<u>gratia-catholica</u> <u>mascul.</u> <u>legitimi</u>		
		<u>Obi. S. Mariae Magd.</u> <u>Baptizatus et confirmatus est. Elias Kuka, parochianus.</u>		

Це свідоцтво власною рукою підписано і печаткою церковною stwierdzono
 Quae testimoniales manus propriae subscriptio sigilloque Ecclesiae parochialis corroboro

Красне dnia 17/II P. B. A. D. 1981.

Свідоцтво про народження та хрещення
 Василя Кука

ні вогонь не знищить!». У такому дусі були виховані всі діти родини Куків; як згадував у своїх споминах В. Кук — велику роль у формуванні його особистості відіграла родина⁴.

Неможливо оминати і те, що в своєму протоколі допиту НКВД від 26 травня 1954 року В. Кук зазначає: «Я народився в родині робітника залізничника, навчався в сільській школі чотири класи, після вступив до Золочівської гімназії». Саме у цей період зароджується зацікавленість Василя Кука діяльністю українського визвольного руху, адже в Золочівській приватній класичній гімна-

Родина Куків була дуже побожна, батьки ретельно зберігали релігійні традиції й навчали того своїх дітей. Обов'язково в неділю та свята вся родина ходила до церкви. Аввечері сім'ю об'єднувала вечірня молитва. Сім'я у Куків була велика — шестеро дітей, старшим з яких був Василь. Землі родина посідала мало, і забезпечити достатнім земельним паєм усіх дітей батьки не могли, тож в пріоритеті стояло навчання. Степан Кук високо цінував знання, сам навчався і спонукав своїх дітей до науки, часто повторюючи: «Усе, що збудеш навчанням — маєш у голові, і воно завжди твоє і завжди з тобою; того ні злодій не вкраде,

⁴ Кук. В. Шухевич С. Українська скорбна мати. — Львів: Центр дослідження визвольного руху, 2009. — С. 20—24.

зії він знайомиться і починає товаришувати з гімназистом Лехом Ярославом, який давав йому літературу націоналістичного характеру. В цей час Василь знайомиться з публікаціями газети «Сурма», яка видавалась завдяки Українській Військовій Організації (УВО). У той же період Василь Кук вирішив вступити до УВО, а згодом, в 1929 році, став до лав ОУН⁵.

Важливу роль у формування особистості Василя Кука відіграли його вчителі. Директором Золочівської гімназії був український патріот о. Микола Хмельовський, колишній капелан УГА, а вчителями — учасники українських визвольних змагань: старшини УСС, УГА, Армії УНР. У 1923 році В. Кук вступив до «Пласту». Саме «Пласт» загартував його волю, як згадував Василь Степанович: «У Пласті ми читали такі речі, як Кіплінг, як Джек Лондон — отакі англійські переклади, де якраз показували отаких людей сильної волі. І ми звідти набиралися характеру: що ти здобудеш собі сам то будеш знати. Тому мусили мати ті значки, що ти вже є коваль, слюсар, швець і так далі, щоб ти міг щось собі... Ти повинен сам собі все зробити, зварити, спекти і це все. А потому ще прийшло — то пізнати свою країну. І тоді пішло вивчати топографічні карти, всякі, і військові карти і в зв'язку з тим як найбільше подорожувати, як найбільше знати. Ці подорожі знову страшно розвинули любов до свого народу»⁶. Ці всі фактори поступово далися взнаки, адже ми розуміємо, що в юні роки формується характер і світоглядні орієнтири. Василь Кук став справжнім патріотом. Важливу роль відіграло у формуванні особистості останнього командира і те, що всі брати і сестри Василя Степановича входили до ОУН, це і є тим основним доказом, що родина Куків виховала своїх дітей відданими справі людьми, які не забували власного самовизначення. Так пише Василь Кук у своїй «Автобіографії»: «У 1928/29 шкільному році, я став членом Юнацтва ОУН, наступного року — провідником Юнацтва ОУН у Золочівській гімназії та у повіті. З 1930 року був членом Золо-

⁵ *Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі — ГДА СБУ) — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 54. Арк. 1—2. Протокол допроса Кука Василя Стефановича о конфликте в украинской эмиграции и собственной националистической деятельности от 26 мая 1954 года.*

⁶ *Кук В. УПА в запитаннях та відповідях Головного Командира. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. — С. 10—11.*

чівської повітової ексекутиви (Проводу) ОУН. Я був референтом юнацтва і одночасно організаційним референтом. В 1931/32 рр. я мав прямий зв'язок у м. Львові з членами Крайової ексекутиви (КЕ) ОУН Дмитром Мироном, Ярославом Стецьком, Ярославом Старухом. За дорученнями КЕ ОУН я часто виконував кур'єрські завдання: перевозив зброю та вибухові матеріали з Кракова до Львова (з краківської лабораторії Ярослава Карпинця та Миколи Климишина). Доставляв нелегальну літературу на Волинь. У тому часі, мене, ще гімназиста, декілька разів затримувала польська поліція, але після двох днів арешту за браком доказів відпускали. У 1933 р. мене було ув'язнено на півроку в тюрму в Золочеві за поширювання листівок ОУН»⁷.

Доручення побратимів з ОУН В. Кук виконував з великою відповідальністю, адже справа організації для нього була першочерговою; відданість — те, чого навчали його в родині з малих літ. «Пласт» ці якості загартував у ньому. Найпершим завданням від старших побратимів з ОУН для Василя було створити Юнацтво ОУН в своїй власній гімназії, він з цим завданням чудово впорався, адже був за своєю натурою добрим організатором. Спочатку цей гурток налічував трьох осіб, не рахуючи самого Василя, це були хлопці, яких добре він знав і довіряв їм. Одним із учасників молодіжного гуртка став хлопець з Городенки — Василь Бартків, який жив у районі Котоківка, другий з Чорткова — Володимир Дідич, з району Вигнанка. Саме через цих хлопців Кук створив такі ж націоналістичні гуртки в тих місцях, розширивши таким чином молодіжну мережу ОУН далі. Ці всі факти яскраво свідчать про те, що Василь Степанович був гарним організатором, за ним ішли люди, вони йому вірили, а він, у свою чергу, намагався виправдати їх довіру. Так, завдяки відданим товаришам і з легкої руки В. Кука, створюється юнацька організація ОУН. Допомогу надавали і старші побратими з «Пласту», серед яких був син генерала М. І. Тарнавського — головнокомандувача УГА, також побратим Гошовський, в якого тато працював на залізниці: «То як треба було щось перевезти до Львова — вибухівку, чи зброю то

⁷ Кук В. Василь Кук — полковник УПА // Сурмач. Лондон — 1997. — № 65. — С. 47—48.

⁸ Там само.

я вже мав ким передати, або і сам міг перевезти»⁸. Про те, що юнацька організація була доволі активною й революційно налаштованою, ми можемо простежити з того, що гімназисти вчилися робити вибухові пристрої і були фактично готові до збройної боротьби проти польської окупаційної влади. «Був такий студент Чемеринський — він вчив нас як робити вибухівку, запальні матеріали, користуватись зброєю». З цього періоду В. Кук стає референтом юнацтва в школі, потім у Золочівському повіті, а згодом перейшов до повітового проводу ОУН.

Після гімназії Василь вступає до приватного університету у Любліні, це був Католицький університет, і, що найбільше приваблювало хлопця, — так це те, що цей заклад «стояв на платформі нешовіністичній»⁹. В університеті адміністрація намагалася рівно ставитись до всього студентства. Навчався В. Кук на юридичному факультеті. Навчання йому подобалось, і з великою зацікавленістю він отримував нові знання. Але революційну бо-

Katolicki Uniwersytet w Lublinie
Przyjęty dnia 5 / 7 / 1932
jako student z wydziału Prawo

Sędziowie: Stanisławski

KURATORJUM OKRĘGU SZKOLNEGO Łwowskiego we Lwowie
PAŃSTWOWA KOMISJA EGZAMINACYJNA

ŚWIADECTWO DOJRZAŁOŚCI
Kuk Wazyli

urodzony dnia 11 miesiąca stycznia roku 1913 w Krasnem Łwowskim, województwa Łwowskiego, wyznania grecko-Katolickiego, po ukończeniu nauki w latach 1924-1932 w klasach I-VIII w prywatnym gimnazjum Poddukajnym U.T.P. w Złoczowie,

do którego był — przysięty do klasy przysięzcy w końcu roku 1923, zdawał — w Złoczowie w końcu roku 1932 gimnazjalny rozszerzony egzamin dojrzałości dawnego typu klasycznego wobec Państwowej Komisji Egzaminacyjnej, powołanej przez Kuratorium Okręgu Szkolnego Łwowskiego dla prywatnym klas. U.T.P. z dniem 28 kwietnia 1932 r. Nr. 11287/32 i otrzymał — następujące oceny ostateczne z przedmiotów egzaminacyjnych:

z religii	dobrze
z języka polskiego	dosłownie
z języka ruskiego	dobrze
z języka łacinekiego	dosłownie
z języka greckiego	dosłownie
z języka niemieckiego	dosłownie
z historii wraz z nauką o Polacie współczesnej	dosłownie
z fizyki	dosłownie
z matematyki	dosłownie

G. 16. P.
Drukarnia Państwowa. 50. 2000. 2. 1932. 188

ЦЕНТР ДОСЛІДЖЕНЬ ВИСЬКОЛЬНОГО ПІВНІ
WWW.CDVR.ORG.UA

Особова картка Василя Кука в Люблінському католицькому університеті

⁹ АЦДВР — Ф. 1. Особова картка Василя Кука в Люблінському католицькому університеті від 05.10.1932 року. [Електронний ресурс] Режим доступу — <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/11120/> — Дата звернення: 26.01.2016.

Фото Василя Кука в хаті в підпіллі на Підгаєччині

ротьбу він не лишав осторонь, у цей період Василь Кук веде активну діяльність в ОУН.

У 1932 році польська влада бере під арешт Василя Кука, але поліція не знайшла доказів його вини. Після тримісячного тюремного утримання його звільнили. В 1933 році знову арешт з приводу розповсюдження у повіті революційних листівок (прокламацій), і знову влада не знаходить «доказів» вини, й після шестимісячного слідчого арешту, у вересні, його

випустили на волю. Але вільним Василь Кук лишився ненадовго.

У 1933 році, як згадує В. Кук, поляки дуже бучно відзначали 250-річчя перемоги польської армії під проводом короля Яна Собеського над турками під Віднем в 1683 році. Зокрема польська влада вирішила дуже парадно святкувати цю річницю у Золочеві, де були родові замки Собеського, в тому числі і Золочівський замок. ОУН, у свою чергу, відповіло на ці паради масовим підпалом польських фільварків і збіжжя. В. Кук згадував: «Було так, поляки, з нагоди якоїсь річниці Собеського збирались святкувати щось у Золочеві під гаслом, що то “земе польське”. А ми їхнім великим землевласникам підпалили скирти, така була акція протестаційна». Доказів участі Василя у цій акції не було. На той час він перебував у Львові, але ревізію в домі Куків провели, й під час обшуку підкинули пляшечку з сірчаною кислотою. Це і послугувало «доказом» для арешту і причетності братів Куків — Василя та Ларія — до цих антипольських «саботажних акцій»¹⁰.

¹⁰ Кук-Леміш В. Життя, віддане визволенню нації // Шлях перемоги. — 2000. — № 15. — С. 21

26 вересня 1933 року було арештовано Іларія, Василь на той час був у Любліні на навчанні і його арештували 18 жовтня (вже втретє). Обох братів суд засудив до 18 місяців тюрми, кожного на підставі сфальшованих, як згодом стало зрозуміло, свідчень поліції¹¹. «Дали мені два роки, і так я вилетів з науки». Адвокатом братів виступив Степан Шухевич, який був добрим другом В. Кука. Своє покарання Кук відбував у тюрмі Золочівського замку та м. Радомі (Польща)¹². Після звільнення він стає перед новими викликами свого часу вже як зрілий, досвідчений підпільник, не дивлячись на свої молоді роки.

Підсумовуючи, слід зазначити, що основними віхами життя, коли починає формуватися особистість головного командира УПА, можна вважати період його юнацтва та навчання (в гімназії та університеті). Саме в цей час Василь Кук поринає в ідеї національно-визвольної боротьби й стає її активним провідником.

¹¹ Веденєєв Д. *Одиссея Василя Кука / Український інститут військової історії*. — К.: «К.І.С.», 2007. — С. 22—23

¹² Кук В. *УПА в запитаннях та відповідях Головного Командира*. — Львів: Галицька видавнича спілка, 2007. — С. 68.

Галина Стародубець

---

*Доктор історичних наук, професор,
завкафедри всесвітньої історії
Житомирського державного
університету імені Івана Франка*

У статті проаналізовано роботи ідеологів ОУН і УПА М. Сціборського, С. Ленкавського, П. Федун-‘Полтави’, Я. Старуха-‘Ярлана’ і О. Дяківа-‘Горнового’ з погляду теоретичного осмислення соціально-економічного та суспільно-політичного устрою радянського режиму.

Ключові слова: політичний режим, ідеологія, політична думка, М. Сціборський, С. Ленкавський, П. Федун, Я. Старух, О. Дяків.

Galyna Starodubets

Soviet Political Regime in the Theoretical Thought of the Ukrainian Liberation Movement 1930—1940s

The article analyzes works by OUN and UPA ideologists M. Stsiborskyi, S. Lenkavskyi, P. Fedun, alias ‘Poltava’, Y. Starukh, alias ‘Yarlan’ and O. Diakiv, alias ‘Gornovyi’ from the point of view of theoretical comprehension of social and economic and political structure of the Soviet regime.

Key words: political regime, ideology, political thought, M. Stsiborskyi, S. Lenkavskyi, P. Fedun, Y. Starukh, and O. Diakiv.

РАДЯНСЬКИЙ ПОЛІТИЧНИЙ РЕЖИМ У ТЕОРЕТИЧНІЙ ДУМЦІ УКРАЇНСЬКОГО ВИЗВОЛЬНОГО РУХУ 1930–1940-х рр.

У загальній спадщині українського визвольного руху помітне місце займає значний пласт його теоретичної складової у вигляді численних праць провідних ідеологів українського самостійницького руху другої чверті ХХ століття — Й. Позичанюка-‘Д. Шахая’, П. Федуна-‘Полтави’, П. Дужого-‘Арсена Панасенка’, О. Дяківа-‘Горнового’, Я. Старуха-‘Ярлана’ та ін. Аналіз цих праць дає підстави вважати, що тогочасна політична думка українського визвольного руху, значно випереджаючи свій час, досить точно й аргументовано сформулювала основні риси тоталітарного режиму загалом, і його сталінського варіанту зокрема.

У той час, коли західні інтелектуали (у переважній своїй більшості), за влучним висловом американського професора Норма М. Наймарка, «демонстрували ходіння навшипиньки» навколо питань, які вимагали оціночних суджень політики СРСР (нехай, навіть, очевидно злочинного характеру), практично в усіх підпільних працях українських авторів радянська політична система відверто характеризується як диктаторський, тоталітарний режим, «російська імперіалістична держава»¹, «безоглядна тиранічна диктатура, доведена до максимальних границь, система всевладного, всеохоплюючого тоталітаризму і державного централізму»², що базується на «необмеженій політичній владі однієї партії»³. Підставою для таких висновків слугували не декларовані в офіційних пропагандистських гаслах та партійних документах «величезні здобутки та досягнення» більшовицької влади, а реальна картина її практичної діяльності в усіх сферах життя: від економічної (насамперед, політика колективізації з усіма демогра-

¹ Дума П. *Большевицька демократизація Європи* / П. Дума // *Літопис УПА. Том 24. — Торонто; Львів, 1995—1996. — С. 371.*

² Старух Я. *Опір фашизму* // *Літопис УПА. Нова серія. Том 21. / упор. В. Мороз. — Київ; Торонто, 2012. — С. 691.*

³ Дяків-Горновий О. *СРСР — країна найжорстокішого гноблення і визиску працюючих* // Дяків-Горновий. *Ідея і Чин. Повна збірка творів. — Нью-Йорк; Торонто; Мюнхен, 1968. — С. 192.*

фічними наслідками двох голодоморів) до національної (репресії та відвертий геноцид окремих етносів та націй СРСР).

На відміну від своїх зарубіжних колег, українські публіцисти мали нагоду зіткнутися з практикою сталінського буття, що дозволило їм ще задовго до появи «загальної моделі тоталітаризму» Карла Фрідріха й Збігнева Бжезінського⁴, визначити основні ознаки сталінізму — найбільш яскраво вираженого різновиду тоталітарного політичного режиму. Відтак, виписані, так би мовити, «з природи», вони досить виразно і доказово характеризують радянську політичну систему сталінського зразка.

Одним із перших творів української політичної думки, в якому аналізується державний устрій СРСР — «система совєтів, оперта на режимі т. зв. «пролетарської диктатури»», стала праця М. Сціборського «Сталінізм»⁵. Характерною особливістю роботи є те, що вона, по-перше, написана не у постсталінський період, «з середини», в період його розквіту (1939 р.); по-друге, критика сталінізму здійснюється на підставі демонстрації засадничих відмінностей марксистської теорії «наукового соціалізму» від результату, отриманого внаслідок втілення її в життя більшовицькою партією в Росії. М. Сціборський наголошує, що на відміну від європейської соціал-демократії, «яка послугоувалася супроти капіталізму опортуністичною тактикою еволюції» російський варіант соціалістичних перетворень цілковито базувався на революційних методах терору.

Незважаючи на жорстокість ленінської практики завоювання та закладення основ радянської держави, комунізм зразка кінця 1930-х років ним трактується як такий, що «пройшов складну еволюцію власної дегенерації, самодеградуючися до сталінізму»⁶. Однією з чи не найважливіших ознак сталінського режиму автор називає наявність партійної монополії на формування суспільної думки, його прагнення знищити «мислячу особистість», перетворення її в механізовану роботу комуністичної системи — без власної душі, волі, розуму, бажань і прагнень⁷. Упродовж 1930-х

⁴ Friedrich Carl J., Brzezinski Zb. *Totalitarian Dictatorship and Autocracy*. — Cambridge (mass.): Harvard university press, 1965.

⁵ Сціборський М. *Сталінізм / М. Сціборський*. — (Б. м.): Ви-тво ім. Хвильового, 1947. — С. 14.

⁶ Там само.

⁷ Там само.

років більшовицька влада методично і цілеспрямовано узурпувала суспільно-політичний простір, у різний спосіб витісняючи за його рамки будь-які прояви ідеологічної опозиційності. Суспільству нав'язувалася нова інформаційна картина світу, яка (як у «кривому дзеркалі») спотворювала традиційно усталені маркери історичної пам'яті окремо взятих народів і націй з метою створення нової ілюзорної реальності, несучою конструкцією якої виступала більшовицька ідеологічна доктрина перманентної класової боротьби в ім'я побудови «світлого комуністичного майбутнього».

«Так, приписуючи то агентурність, то зрадництво, то обстоювання класових інтересів, то просто замовчуючи історичні факти, большевики намагаються скомпрометувати в очах українських мас все те, що було в історії українського народу дійсно патріотичне, героїчне, намагаються скомпрометувати ідею самостійної України, знищити почуття національної гордості»⁸, — пише П. Федун-«Полтава». З метою реалізації поставлених завдань сталінська влада, прямо чи опосередковано, визначала вектор та тематичні рамки наукових досліджень суспільних наук, зокрема, історії. В цинічний та грубий спосіб з історичної спадщини українського народу були викреслені цілі сторінки її минулого, поширеною стала практика «брехливого, тенденційного їх висвітлення»⁹. Головним завданням радянських ідеологів стало прищеплення українцям більшовицької версії української історичної пам'яті. Упродовж 1930-х років відбувався процес формування безальтернативної концепції історії українського народу, русійною силою якої, з одного боку, виступає класова боротьба пригноблених (селян і робітників) проти гнобителів (поміщиків та буржуазії), а з іншого — одвічне прагнення українців до возз'єднання з «братнім російським народом».

Абсолютно алогічним видається звеличення більшовицькими ідеологами таких одіозних історичних постатей як Іван Грозний чи Петро Перший, діяльність котрих, здавалося б, не вписується в рамки теорії «класової боротьби». Метаморфоза радянської істо-

⁸ Федун П. Ганьба ХХ сторіччя / П. Федун // Федун Петро — «Полтава». Концепція Самостійної України. Том 2. Документи і матеріали / упоряд. і відпов. ред. М. Романюк. — Львів, 2013. — С. 335.

⁹ Там само. — С. 333.

ричної науки 30-х років полягала в тому, що гостро критиковані донедавна старі імперські міфи (на кшталт глорифікації російських царів, православ'я, перемог царської армії тощо), набувають нового звучання. «Повернено саме до традиціоналізму, до вибілювання і обожування цілої минулої російської історії, — наголошує Я. Старух. — Забуто нагло про реакційність і імперіалізм царів, про загарбницьку політику і про утиски та гноблення інших народів, забуто про все, про що дотепер самі вчили, як про непопушну святість марксистської науки, і завернули до того всього, що було до того часу викляте клеймом фашизму і реакції»¹⁰. Зусилля радянської історичної науки були спрямовані на розробку нової концепції вітчизняної (у тому числі — й української) історії, в основу якої покладено компроміс «між традиційним марксистським засудженням російського імперського колоніалізму та новим підкресленням тягlosti державних традицій між Російською імперією і Радянським Союзом»¹¹, однак з наголосом на те, що їх носієм та охоронцем виступає саме російський народ. Експлуатація офіційною більшовицькою пропагандою сталінської теорії про обраність та керівну роль російського народу в процесі державотворення теж стає предметом гострої критики з боку української підпільної думки.

За фактичної відсутності якісних підручників з історії України українські публіцисти в підпіллі, зокрема, Я. Старух розробляли комплекси навчально-методичних матеріалів для вишкільних курсів УПА та оунівського підпілля, складовою яких були розділи з соціально-економічного, політичного, культурно-освітнього життя українського народу, починаючи з найдавніших часів і до сучасності. Важливо зауважити, що (окрім фактологічного матеріалу) значна увага авторами праць зверталася на аргументовану критику сталінської політики щодо історичної науки загалом, та української зокрема. Наголошувалося на імперській сутності радянської держави, яка, по-суті, залишається спадкоємицею Російської імперії, що особливо чітко виявлялося у сфері національної політики. П. Федун-‘Полтава’ підкреслював, що більшовицька

¹⁰ Старух Я. *Опір фашизму...* — С. 696.

¹¹ Єкельчик С. *Імперія пам'яті. Російсько-українські стосунки в радянській історичній уяві.* — Київ, 2008. — С. 46

історіографія, «послуговуючись, нібито класово «марксівською» точкою зору в оцінці політичних явищ і подій, продовжує стояти на становищі старих шовіністично-імперіалістичних «теорій» російської історичної науки»¹². Традиційно присутнім в офіційній політиці Москви щодо України було прагнення розколоти українське суспільство за такими маркерами як: мова, релігія, побутова культура тощо; нав'язуючи натомість ідею безальтернативності тісного союзу з Росією. За таких умов вкрай важливим завданням української еліти було збереження національного гуманітарного простору та захист його від агресивного тиску з боку імперсько-російських впливів, на що звертається особлива увага в працях українських публіцистів самостійницького руху.

Окремим предметом аналізу суспільно-політичної думки по-встанського підпілля виступала одна з ключових ознак сталінського тоталітарного режиму — диктатура правлячої (більшовицької) партії. Зауважимо, що українські публіцисти ще наприкінці 1930-х років зуміли розгледіти специфіку радянської політичної системи, яка, на відміну від інших держав тоталітарного типу, впродовж 1930-х років трансформувалася в напрямку від «диктатури компартії до нічим не обмеженої автократичної деспотії людини, ... персоналістичний режим сталінізму, що став самоціллю»¹³. М. Сціборський у своїй праці звертає увагу на очевидні ознаки зародження культу особи Сталіна від середини 1930-х років. Саме від того часу образ вождя стає присутнім у всіх, без винятку, сферах суспільного життя: мільйонними накладами тиражуються його портрети, плакати з фото і художніми зображеннями; цитування його промов у наукових текстах, художній літературі, публіцистичних статтях стає нормою, обов'язковою для виконання. Більше того, правлячий режим вимагає від суспільства публічного визнання Сталіна беззаперечним лідером. «Нігде в світі, в жодній релігії не звеличують і не зобожаять люди своїх богів стільки, скільки в большевицькому раю його примусові мешканці і разом засланці мусять кланятися, звеличувати і головно обожати кривавого кремлівського молоха, а себе упіднювати»¹⁴, — пише Я. Старух.

¹² Федун П. Ганьба ХХ сторіччя ... — С. 333.

¹³ Сціборський М. Сталінізм ... — С. 22.

¹⁴ Старух Я. Опір фашизму // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 21. — Київ; Торонто, 2012. — С. 691.

Своєрідними майданчиками для здійснення «ритуальних заходів» зі звеличення образу радянського вождя виступали демонстрації і паради з нагоди різноманітних більшовицьких свят, виступи з доповідями на численних з'їздах, нарадах, зборах і мітингах тощо. Характерною особливістю тоталітарних режимів автор називає партійний монополізм, що виявляється в пануванні однієї політичної сили, яка, водночас виступає знаряддям диктатора. На думку Я. Старуха, вона однаково виразно виявляється в рамках фашистської й більшовицької систем, де «всі інші політичні партії, угруповання, чи хоч би лише найбільш невинні прояви власної незалежної політичної думки, оголошені виклятими, окрилені як «ворожа» контрреволюційна діяльність і криваво винищені»¹⁵.

Окремим предметом детального аналізу української публіцистичної думки повстанського підпілля виступала соціальна структура радянського суспільства. М. Сціборський наголошує, що в основу соціальної стратифікації населення СРСР покладено не традиційний соціальний розподіл на «трудові і нетрудові верстви», а політичний — «певна чи непевна дана людина, дана група людей пануючій класі»¹⁶. Праця автора була написана в період, коли в Радянському Союзі проводилися масові «політичні чистки», тількино спала хвиля Великого терору, і на тлі саме цих подій відбувалася структуризація радянського соціуму. Під прес сталінських репресій потрапляли люди з різних соціальних прошарків та політичних переконань, у тому числі й члени ВКП(б). Це дало підстави М. Сціборському класифікувати радянське суспільство не стільки за партійно-політичною ознакою, скільки за ознакою лояльності до пануючого режиму.

У повоєнний період процес становлення партійно-бюрократичної системи (у тому числі — й у західних областях України) набув завершеного вигляду. Остаточо утвердилася номенклатурна організація управління державою, провідну роль у якій відігравала керівна верхівка більшовицької партії. Тому в публіцистичних працях повоєнного періоду знайшли відображення дещо інші підходи щодо характеристики страт радянського соціуму. Зокрема, заперечуючи більшовицьке пропагандистське гасло про загальну

¹⁵ Старух Я. *Опир фашизму ...* — С. 692.

¹⁶ Сціборський М. *Сталінізм ...* — С. 23.

рівність та безкласовість радянського суспільства, С. Ленкавський виокремлює в СРСР два антагоністичні класи — «упривілейований клас партії й бюрократично-адміністративного державного апарату та експлуатованими тим класом і підкореними ним мільйонові маси працюючого населення»¹⁷. О. Дяків-‘Горновий’ пише про «большевицьку партію — нову клясу визискувачів», наголошуючи, що цей клас утворився «не на основі приватної власності на знаряддя і засоби виробництва, а на ґрунті необмеженої політичної влади однієї партії»¹⁸.

Схожої точки зору притримується П. Федун-‘Полтава’, який вважає, що «компартія використала монополію на політичну владу в країні для забезпечення за собою економічних умов для розкішного життя за рахунок нещадної експлуатації працюючих». Він виокремлює в СРСР два антагоністичні класи — «клясу експлуататорів, що її становлять большевицькі верховоди партії, адміністрації, армії і клясу експлуатованих, що її становлять мільйонові маси працюючих — селян, робітників і інтелігенції»¹⁹. Загалом в українській публіцистиці 1940-х років проблема соціальної стратифікації радянського суспільства розкрита досить широко. Теоретики самостійницького руху піддавали серйозній критиці офіційну більшовицьку тезу про існування в радянській державі двох пануючих класів (робітників та селян) і соціального прошарку — інтелігенції. Натомість вони аргументовано доводили, що більшовицька політична система в основі своїй є тоталітарною, тому її соціальна структура є засадничо різнорівневою. Не вдаючись у більш детальну стратифікацію основної маси радянського населення, автори виокремлюють два основних класи — керівна партійно-радянська номенклатура (бюрократичний апарат), яка володіє абсолютною та необмеженою владою в державі і решта громадян, які, будучи позбавлені (фактично, а не формально) гро-

¹⁷ Ленкавський С. Три протиріччя суспільної системи большевизму / Степан Ленкавський. Український націоналізм. Твори. Том 2. / За редакцією О. Сича. — Івано-Франківськ, 2003. — С. 106.

¹⁸ Дяків-Горновий О. СРСР — країна найжорстокішого гноблення... — С. 194.

¹⁹ Петро Федун — «Полтава». Концепція Самостійної України. Том 1. Твори / упоряд. і відп. ред. М. В. Романюк; НАН України. Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича; Центр незалежних історичних студій. — Львів, 2008. — С. 206.

мадянських прав, складали експлуатовану більшість. Варто підкреслити, що українська підпільна публіцистика майже за півстоліття до появи відомої праці М. Восленського («Номенклатура. Господствующий класс Советского Союза») фактично виокремила більшовицьку партноменклатуру в окрему соціальну страту, виділивши її основні характеристики.

Переважаюча більшість публіцистів особливу увагу звертає на ідеократичний характер більшовицької влади в СРСР. «Світом навиворіт» називає цю систему американський дослідник М. Маля. «Світом, де (всупереч соціології самого К. Маркса) ідеологія і політика виявлялися швидше «базисом», аніж «надбудовою» системи, і де соціоекономічні рішення не прямо виходили з того партійного базису»²⁰. Усі без винятку сфери державного та суспільного життя в СРСР були втиснуті у вузькі рамки більшовицької ідеології, яка була не чим іншим як реалізацією потреб та інтересів партократів на чолі зі Сталіним.

Роль своєрідних «promote» цієї ідеології виконувала численна армія партійних пропагандистів, як в особі штатних працівників парткомітетів, так і наукової й творчої інтелігенції. Щодо останніх, то влада свідомо протегувала тій її частині, котра виявляла готовність обслуговувати потреби більшовицько-радянської номенклатури, що, насамперед, виявлялися в прагненні «легітимізувати свої інституції і владу та укорінити потрібні їй переконання й норми поведінки»²¹. З огляду на це, українські публіцисти визнають, що радянська Україна далеко не завжди здійснювалася руками чужинців. Серед палких апологетів сталінського режиму було чимало одягнутих у вишиванку українців.

Опосередкованим пропагандистським рупором більшовицької влади виступало літературно-мистецьке середовище. Обмежене жорсткими рамками загальної політичної цензури, воно постійно перебувало у зоні її політико-ідеологічного контролю. «Всі сили мистецтва і літератури запряжено разом з пресою, кіном, радіо на услуги пропаганди. Навіть релігійну організацію, довгий час гноблену і переслідувану, відновлено, обсажено провідні стано-

²⁰ *Маля М. Радянська трагедія: історія соціалізму в Росії. 1917–1991 — Київ, 2000. — С. 14.*

²¹ *Томпсон Ева М. Трубадури імперії: Російська література і колоніалізм / Ева М. Томпсон / Пер. з англ. М. Корчинської. — К., 2008. — С. 258.*

вища довіреними членами партії та поліції та впряжено до воза урядової пропаганди»,²² — пише Я. Старух. Він виокремлює дві її основні функції: місіонерського характеру на зовнішньополітичній арені — популяризація більшовицької ідеології, радянського способу тощо; і мобілізаційного — всередині країни, де вона доповнює «поліційний терор», слугує своєрідним нагаєм, застосованим владою для змушування своїх громадян до непосильної, понаднормової праці, інструментом позаекономічного примусу. Адже саме завдяки використанню різноманітних пропагандистських прийомів і засобів, більшовики організовували різного роду «соціалістичні змагання», «трудові вахти», «змагання ударників праці» і т. п., що було нічим іншим, як погано прихованою експлуатацією праці робітників та селян.

На тлі сьогоденішньої так званої «гібридної» чи «нелінійної» війни, яку Росія веде проти України, особливо чітко увиразнюються методи її ведення, ніби запозичені з арсеналу сталінського правління. Йдеться, насамперед, не стільки про використання найсучасніших видів воєнного озброєння, скільки інформаційних технологій із застосуванням відверто агресивної пропаганди. Ще в 1946 році П. Федун-‘Полтава’ більшовицькі методи пропагандистської роботи назвав «підлими і злочинними», а її зміст — «брехнею, призначеною для отруювання душ українського народу».²³ Медійний простір сучасної Росії, починаючи з основних центральних каналів державного телебачення і завершуючи сумнозвісним «RussiaToday», наповнений репортажами, що нагадують класичні зразки дезінформації КГБ або НКГБ часів сталінського режиму. Абсолютно сучасно звучить сформульоване близько 70-років тому О. Дяківим-‘Горновим’ професійне правило радянських журналістів — «докорінно вивертати і перекручувати дійсність, дослівно, робити з чорного біле, а з білого чорне. Ніде в світі ця метода не розвинена так, як в ССРСР. Тут вона досягнула своїх вершин. Наймерзенніша брехня, найпідліший наклеп, найрафінованіше крутіїство — ось елементи, що роблять цю методу такою досконалою».²⁴

²² Старух Я. *Опир фашизму ...* — С. 699

²³ Федун П. *Ганьба ХХ сторіччя ...* — С. 341.

²⁴ Дяків («Горновий») Осип. *Про свободу преси в ССРСР [Електронний ресурс] // О. Дяків. — Режим доступу: <http://www.kavkazcenter.com/ukr/content/2009/12/04/11941.shtml>*

Основною причиною, яка зумовила можливість панування такого стану в інформаційному просторі радянської держави, була відсутність вільної преси, панування партійної монополії на усі без винятку засоби масової інформації, силове придушення будь-якої спроби запиту на альтернативні джерела інформації, що, власне, спостерігаємо і в умовах сучасної путінської Росії.

Традиційність більшовицької практики використання пропаганди як інструменту, методу і засобу боротьби з опонентами стала окремим предметом критики багатьох українських підпільних публіцистів. Як уже зазначалося, тема «ідеологічного фронту» боротьби зі сталінським режимом піднімається П. Федунем-‘Полтавою’. Публіцист виокремлює найбільш поширені прийоми сталінської пропаганди: «а) перекручування, всупереч науці, історичних фактів, ненаукове, тенденційне їх висвітлювання; б) ліквідація всіх осередків вільної української науки; в) знищення всіх її творів; г) моральний терор супроти діячів цієї науки і, в разі опору з боку останніх, їх фізичне знищування». З метою дискредитації повстанського руху як всередині країни, так і за її межами влада практикувала «поширювання найпідліших наклепів на український самостійницький рух; очорнювання різними брудними вигадками керівників українського національно-визвольного руху».²⁵ Радянська пропагандистська машина намагалася насаджувати негативне сприйняття українського національного руху не тільки серед радянських громадян, але й світової громадськості, нав’язуючи міфи і негативні стереотипи щодо ОУН і УПА — «українсько-німецькі націоналісти», «фашистські прислужники, запроданці» тощо. Як бачимо, більшовицька пропаганда сталінського зразка нічим принципово не відрізняється від її сьогоденішнього аналогу в Російській Федерації, продовжуючи виступати основним видом конфліктного інструментарію в руках російської державної еліти.

Чи не найважливішою сутнісною ознакою сталінського тоталітарного режиму публіцисти називають «більшовицький терор, розміри якого нічим не поступають перед кривавими практиками гітлеризму»²⁶, цілковите панування диктатури та беззаконня²⁷. Теза про терористичний, насильницький характер радянської по-

²⁵ Федун П. *Ганьба ХХ сторіччя...* — С. 333.

²⁶ Старух Я. *Опір фашизму...* — С. 691.

літичної системи є ключовою практично в усій підпільній українській публіцистиці.

Зважаючи на актуалізацію в повосенний період теми про боротьбу з нацизмом та фашизмом, переважна більшість авторів намагається провести паралелі між сталінізмом та гітлеризмом, акцентуючи при цьому увагу на «тероризмі» як спільній точці дотику між ними. Фокусування уваги на цій темі було викликане необхідністю українського самостійницького руху знаходити контраргументи на масовані атаки більшовицької пропаганди, спрямовані на звинувачення націоналістів у співпраці з гітлерівською Німеччиною. Важливо підкреслити, що свій інформаційний посил українські публіцисти спрямовували не тільки на українську аудиторію, але й «західний світ», сподіваючись таким чином «розбудити Європу», привернути увагу на безпекові загрози, які містить у собі злочинний сталінський режим. «Московський большевизм — це, даліше, одна велетенська система концентраційних таборів, сибірських заслань, примусової невільничої праці, багатомільйонних лав політв'язнів, а також екзекуцій смерті», — пише Я. Старух. — «Табори грози, упадку і людського звиродніння, оці славні освенціми і майданеки, фабрики смерти, були не лише в західного тоталітарного варвара, але були і до сьогоднішнього дня є в неменшій кількості, в його немов би рідного східного братчика. Одинока різниця полягає в тому, що про мільйони нещасних жертв тих таборів ніхто не говорить, за виїмком хіба випадку Катина; а тих східних освенцімів, майданеків, вінниць і катинів напевно не менше, як в гітлерівській Німеччині»²⁸.

Про вражаючі масштаби державного терору в СРСР і відсутність адекватної реакції на це з боку цивілізованого Заходу йдеться у статті П. Федун-«Полтави» «Ганьба ХХ сторіччя». Автор вважає ганебним і неприпустимим існування в центрі Європи «тюрми народів», влада якої цинічно і безкарно збройно-терористичними методами придушує будь-які прояви національного спротиву, караючи при цьому не тільки активних учасників повстанського

²⁷ Федун П. *Шлях активної, збройної боротьби проти окупантів — єдино правильний шлях до національного визволення (в н'яті роковини існування і боротьби УПА) // Петро Федун — «Полтава». Концепція Самостійної України. Том 1.... — С. 231—232.*

²⁸ Старух Я. *Опір фашизму ... — С. 691.*

руху, але й пасивно співчуваючих їм громадян. Як і його колеги, П. Федун вважає, «що більшовизм від самого початку свого виникнення і до сьогодні — це ще грізніший, небезпечніший рецидив реакції в історії людства як фашизм»²⁹. Відтак надзвичайно важливим і водночас неймовірно складним завданням для тогочасного українського політикуму було донести до світової громадськості правду про справжню антигуманну суть більшовицького режиму, жертвою якого стали десятки тисяч українців, які зі зброєю в руках виборювали своє право на державну незалежність в лавах національного руху Опору.

Отже, український повстанський рух 1930—1940-х років варто розглядати з огляду на важливість вивчення не тільки досвіду збройної боротьби за незалежність, але і його теоретичного спадку. Потужний пласт підпільної публіцистики свідчить про високий рівень теоретичного осмислення в українській суспільно-політичній думці соціально-економічного та суспільно-політичного устрою радянської держави. Окремі висновки теоретиків українського самостійницького руху, наприклад, щодо сталінізму як політичної системи, значно випередили дослідження зарубіжних політологів повоєнного періоду. З іншого боку, мусимо визнати, що оціночні судження українських публіцистів щодо сутності більшовицько-радянського тоталітарного режиму ще й досі піддаються критиці мало не як екстремістські. Свого часу Є. Сверстюк з цього приводу зазначив: «На жаль, нічого не застаріло. Половинчастість почуттів, брак волі до самоствердження, інертне обслуговування чужих святинь і занедбання своїх, звичка бігання за чужим возом — усе законне і закріплене рабським життям»³⁰. Однак події останніх двох років засвідчили, що в українському суспільстві, нехай і повільно, але відбуваються тектонічні зрушення на рівні світоглядно-ціннісних орієнтацій.

²⁹ Федун П. *Ганьба ХХ сторіччя ...* — С. 329.

³⁰ *Сверстюк Є. Світлі голоси життя.* — Київ, 2015. — С. 286.

Ярослав Антонюк

---

*Кандидат історичних наук, Галузевий
державний архів Служби безпеки
України*

Стаття аналізує діяльність ОУН(б) в 1941—1942 рр. на теренах, які входять до сучасної Брестської обл. Республіки Білорусь. Розглянуто утворення мережі бандерівської ОУН на Берестейщині, з'ясовано структуру місцевого підпілля, основні напрямки його роботи, а також ставлення місцевого населення до Організації та ідеї боротьби за незалежну Україну в цілому.

Ключові слова: Берестейщина, Брест, Полісся, Білорусь, підпілля ОУН(б).

Yaroslav Antoniuk

State Building Activities of the OUN(B) in Brest Region (Summer 1941 to Autumn 1942)

The article analyses the OUN(B) activities during 1941—1942 in the lands which are currently a part of Brest Oblast of the Republic of Belarus. The author examined the creation of the Banderite OUN network in Brest region, ascertained the local underground's structure, main directions of its activity and also local residents' attitude to the OUN(B) and ideas of the independent Ukraine struggle in general.

Key words: Brest Region, Brest, Belarus, Polesye, OUN(B) underground.

ДЕРЖАВОТВОРЧА ДІЯЛЬНІСТЬ ОУН(б) НА БЕРЕСТЕЙЩИНІ (ЛІТО 1941 – ОСІНЬ 1942 рр.)

Сучасні події в Україні показують, що визвольна боротьба за власну свободу ще не закінчилася, а кожен здобуток доводиться відстоювати збройно. Намагаючись окупувати цілі регіони суверенної держави, ворожі нам засоби масової інформації доволіно трактують міжнародні договори. Нахабно заявляють про своє право взяти під опіку території, де населення розмовляє тією ж, що й вони, мовою. При цьому вони забувають, що внаслідок історичних подій частина споконвічних українських земель відійшла сусідам. Опираючись на авторитет міжнародної системи безпеки, питання про їх повернення жодного разу на офіційному рівні не ставилось. Зважаючи на це, виникає необхідність дослідити розвиток українського визвольного руху на цих прикордонних територіях.

Однієї з таких є Берестейщина, яка нині належить Білорусі. Місцеве русифіковане автохтонне населення — «поліщуки», яке досі населяє ці терени, є частиною українського народу. Їхня національна свідомість та участь у визвольній боротьбі не поступалися іншим регіонам України. Прикладом цього є державотворча діяльність підпілля Організації Українських Націоналістів (бандерівців) (далі — ОУН) на Берестейщині впродовж літа 1941 — осені 1942 рр.

Дана історична проблема досі залишається малодослідженою. Частково українські державотворчі процеси на Берестейщині у період німецької окупації висвітлювали Іван Хміль, Іван Пушук та Володимир Сергійчук. Свою увагу вони зосередили, передовсім, на культурному відродженні Полісся. Натомість діяльність місцевої мережі ОУН менш досліджена. Саме тому метою статті є з'ясування цієї історичної проблеми.

Прикордонне розташування Брестської обл. Білоруської Радянської Соціалістичної Республіки спричинило до того, що її територія була захоплена у перші ж дні радянсько-німецької війни¹. Разом з частинами вермахту прибули й групи оунівців, які розпо-

¹ Хміль І. Українське Полісся / Іван Хміль (Василь Лагодюк-Бойтік). — Чикаго: Видавництво Товариств колишніх вояків УПА в ЗСА і Канаді, 1976. — С. 176.

Архієпископ Поліський і Пінський
Олександр (в миру Микола
Іноземцев).

чали відновлювати українську державність на цих окупованих землях.

Першочерговим їх завданням було звільнення з тюрем українських політ'язнів, яких радянська влада не встигли знищити або вивезти. Так, 30 червня 1941 р. керівник оперативної групи військ «Центр» віддав наказ: «Цивільні особи, які знаходяться в одній з в'язниць Бреста, повинні бути звільнені військами. Мова йде, напевне, хоча б частково про політичних ув'язнених, арештованих радянською владою. В'язні іншої тюрми, переважно кримінальні злочинці, звільнять себе самі. Просимо дати вказівки військам, що не повинно відбуватися звільнення в'язниць як

таких. Навпаки, вони повинні охоронятися військами до тих пір, доки не зможуть перейти у відання органів поліції безпеки»². Завдяки цим заходам врятувалися чимало прихильників ОУН. Наприклад, після розгрому німцями Брестської в'язниці звідти втекли двоє керівників українського націоналістичного підпілля. За кілька тижнів до цього їх арештували співробітники транспортно-го відділу НКВД Білоруської залізниці. Після звільнення оунівці виїхали до м. Томашів (Люблінщина), де зайняли керівні посади у міській адміністрації³.

² Українские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1.: 1939–1943 / под ред. А. Н. Артизова. — М.: Российская политическая энциклопедия (РОССПЭН), 2012. — С. 350.

³ ОУН-УПА в Беларуси. 1939–1953 гг. : Документы и материалы / Сост. В. И. Адамушко [и др.]; Редкол.: В.И. Адамушко [и др.]. — Минск: Выш. Шк., 2011. — С. 35.

Крім того, Берестейщина не залишилася осторонь проголошення 30 червня 1941 р. Українськими Національними Зборами Акту відновлення Української держави. Двох представників, яких для цього надіслав до Пінська окружний провідник ОУН Григорій Рибак-‘Триць’, арештувала поліція з поляків. З великими труднощами їх вдалося звільнити завдяки допомозі архієпископа Олександра та письменника Федора Дудки⁴.

Підпілля ОУН у цей час ставило перед собою важливе завдання: здобути вплив на органи місцевої влади. У донесені відділу А 1 референта ІV начальника поліції безпеки і СД про становище на окупованій території України за 12 серпня 1941 р. повідомляється: «Військовослужбовці вермахту — члени групи Бандери використовують своє становище для національних та партійних цілей: призначення членів групи Бандери бургомістрами. Відзначається їх сильний вплив на всю українську міліцію. Ті ж явища і в Брест-Литовську, де українці, не дивлячись на їх незначну чисельність, вкрай активні»⁵. Українцям вдалося взяти під свій контроль частину поліційних формувань Берестейщини, Кобринщини, Пінщини та Столинщини. Наприклад, до складу 104-го (Кобринського) «штурмбатальйону» з літа 1941 р. входили українці: Кирило Бокун з с. Деревок Любешівського р-ну Волинської обл., Григорій Кисилевич з с. Заневичі Кобринського р-ну Брестської обл., Олексій Прокочук з с. Ткач Пружнянського р-ну Брестської обл. та Петро Веремей з с. Пісчанка Березівського р-ну Брестської обл.⁶. В поліції м. Столин служили жителі с. Городище Зарічненського р-ну Рівненської обл. — Іван Беленко, Володимир Беленко, Микола Савицький та Іван Мазонович⁷. Уродженець с. Ветли Камінь-Каширського р-ну Волинської обл. Устим Зуський, впродовж 1942—1943 рр., спільно з іншими українськими поліцейськими Дивинського р-ну, їздив на операції в села: Замостя, Повіть, Радостав Кобринського р-ну⁸.

⁴ Петренко Р. *За Україну, за її волю; спогади* / Роман Петренко. — Торонто; Львів: Видавництво Літопису УПА, 1997. — Т. 27. — С. 33.

⁵ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. *Документы: в 2 т. Т. 1.: 1939—1943.* — М., 2012. — С. 404—405.

⁶ *Державний архів Рівненської обл. (ДАРО) — Ф. Р-2771. — Спр. 1799. — Арк. 142—144.*

⁷ *Там само.* — Спр. 1455. — Арк. 3.

⁸ *Архів Управління Міністерства внутрішніх справ України у Волинській обл. — Ф. ОС. — Спр. 51979 — Т. 1. — Арк. 27.*

Берестейщина була одним з небагатьох регіонів України, де адміністративна політика Рейху збігалася з інтересами ОУН⁹. 20 серпня 1941 р. населені українцями землі Білорусії увійшли до складу рейхскомісаріату «Україна» з центром в Рівному¹⁰. Зокрема, у його складі 1 вересня 1941 р. було створено генеральну округу Брест-Литовський (з 1 січня 1942 р. перейменована у «Волинь-Поділля»), яка в свою чергу адміністративно-територіально поділялася на гебіти та р-ни. Терени Берестейщини охоплювали: Брестський гебіт (Брест-Литовський міський, Брест-Литовський сільський, Домачевський, Малоритський, Мотикальський, Жабинківський р-ни); Кобринський гебіт (Антопільський, Березокартузький, Дорогичинський, Дивинський, Кобринський р-ни); Пінський гебіт (Іванівський, Лунинецький, Пінський східний, Пінський західний р-ни); Столинський гебіт (Давидгородоцький, Столинський, Березнівський, Висоцький р-ни)¹¹.

Входження Берестейщини до рейхскомісаріату «Україна» викликало обурення серед поляків, які розраховували на приєднання до Генерал-губернаторства. Натомість українці сприйняли цю подію радісно. У інформаційному донесенні СД за 10 вересня 1941 р. повідомлялося: «Рейхскомісаріат розглядається як підготовчий щабель до самостійної України. Напевне, тепер управління повністю перейде до українців. Українці вітають один одного з кращим майбутнім... Посилилася пропаганда незалежності. Створено молодіжний клуб при Комітеті. Українська інтелігенція під сильним впливом групи Бандери. Почала діяти група гетьманців, але без помітного успіху. Були спроби створення національної церкви...»¹².

Незважаючи на сприятливість обставин для українського державотворення на Берестейщині, національна свідомість серед місцевих поліщуків була доволі низькою¹³. У звіті Миколи Мостовича

⁹ ОУН-УПА в Белоруси. 1939–1953 гг. : Документы и материалы. — Минск, 2011. — С. 7.

¹⁰ Родня. Полиция и партизаны, 1941–1944. На примере Украины. — К.: Украинский издательский союз, 2011. — С. 50.

¹¹ Себта Т. Адміністративно-територіальний устрій Райхскомісаріату Україна у термінах і назвах: походження та сучасне бачення / Т. Себта // Наукові записки. Збірник праць молодих вчених та аспірантів. — Т. 19 (2). — К., 2009. — С. 124.

¹² Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1.: 1939–1943. — М., 2012. — С. 425, 427.

¹³ Петренко Р. За Україну, за її волю; спогади. — Торонто; Львів, 1997. — Т. 27. — С. 34.

за 31 серпня 1941 р. зазначається: «Цікавим виявляється Полісся, яке совіти насильно приєднали до Білорусії. Населення розмовляє інколи українською, а коли звертається до якогось «пана», змішує з російською мовою, на білоруській взагалі не розмовляє. Коли запитати такого поліщука, хто він за національністю, то чужій людині боїться признатися, поки не вияснить, що ви українець, а на те, що він українець, майже молиться, щоб українці не забули про них, не залишили їх на поталу. Якби був плебісцит, то всі одногосно виступили б за приєднання до України. Оскільки навіть за більшовицької дійсності поліщуки писали самому Сталіну, що вони хочуть української школи і навіть десь відвоювали. Найбільш свідомі Кобринщина і Дорогиччина. На цих землях німецька місцева влада чомусь створює труднощі при утвердженні Українських Допомогових Комітетів, які виникають за ініціативою місцевих українців¹⁴. Згадані органи самоврядування здійснили велику роботу з відродження української національної освіти, добившись відкриття 159 шкіл та двох технікумів¹⁴, у яких рідною мовою викладали історію та географію¹⁶. Так, на зборах громади с. Доропівичі Малоритського повіту місцеві жителі заявили: «Нех і судиться нашим дітюм важка доля при плузи, але складімося і одчинімо хоч початкову школу»¹⁷. Крім того, Комітети допомагали українським театрам. Влітку 1941 р. у Дивині театральний гурток поставив оперу «Наталка Полтавка»¹⁸. У Жабинці, Кобрині, Дивині та Дорогиччині драматичний гурток із с. Хмелів показував п'єсу «Сватання на Гончарівці», підготовлену ще у 1927 р. Український художній колектив м. Брест під керівництвом оунівки Тамари Яців відзначав «Шевченкові дні», а також дні «Пам'яті Крут» та «Пам'яті Базару»¹⁹.

¹⁴ Українские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1.: 1939–1943. — М., 2012. — С. 422–423.

¹⁵ Марусик Т. Минуле Берестейщини — драматичне, нинішнє — сумне, майбутнє — безперспективне / Тарас Марусик // Шлях Перемоги. — 2004. — 14 січня. — С. 12.

¹⁶ Сергійчук В. Етнічні межі і державний кордон України / Володимир Сергійчук. — К.: ПП Сергійчук М. І., 2008. — С. 381.

¹⁷ Сергійчук В. Український здви: Волинь. 1939–1955 / Володимир Сергійчук. — К.: Українська Видавнича Спілка, 2005. — С. 65.

¹⁸ Хміль І. Українське Полісся. — Чикаго, 1976. — С. 177.

¹⁹ Пуцук І. Українська Повстанська Армія на Берестейщині. — Луцьк, 2008. — С. 27.

Також велику увагу Комітети звертали на допомогу українцям, особливо оунівцям, при влаштуванні на роботу у господарські установи²⁰. Зокрема, завдяки допомозі Комітету, підпільникам Ользі Маковській та Вірі Дякович вдалося влаштуватися друкарками до редакції української газети в Бресті «Наше слово»²¹.

До складу Українського комітету в Бресті входили: 1) голова — д-р Олександр Гнатів; 2) заступник — Іван Микита; 3) секретар — Володимир Криницький; 4) члени: інженер Іван Кобилко, Борис Олексюк, Василь Яців, інженер Петро Шалупчук.

Склад Комітету в Кобрині: 1) голова — Йосип Сацевич; 2) заступник — Петро Рафалович; 3) секретар — Ярослав Жилавий; 4) Василь Пархотік, Левко Кватерук (очолив кооператив), д-р Володимир Магер, Дмитро Рафалович.

Йосип Сацевич (ліворуч), Василь Пархотік (праворуч).

Окрім того, завдяки прибулим з Волині оуніцям Українські комітети були створені у Іваново, Дорогочині, Пінську та Столині. В останньому посаду бургомістра зайняв «прибічник Бандери з Волині», якому доручили створити адміністрацію. Утім, процес створення Комітетів на Берестейщині не завжди йшов бездо-

ганно. Зокрема, невдалою була спроба українців підпорядкувати собі управління в Давид-Городку²². Головною причиною невдач українців була гостра конкуренція за посади в окупаційній адміні-

²⁰ Українские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1.: 1939–1943. — М., 2012. — С. 427.

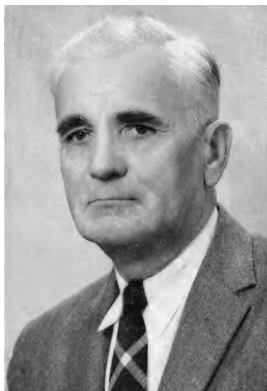
²¹ Пуцук І. Українська Повстанська Армія на Берестейщині / Іван Пуцук. — Луцьк: ВАТ «Волинська обласна друкарня», 2008. — С. 22.

²² Українские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1.: 1939–1943. — М., 2012. — С. 422, 425.

страції з поляками. Учасник УПА Іван Хміль задував: «Багато поляків знало німецьку мову, живучи в сусідстві з німцями, тому й повпихалися в адміністрацію, як референти, перекладачі, коменданти поліційних станиць по наших містах і великих селах. Скільки зла, скільки нещастя, скільки трагедій вони спровокували своїми доносами, нашептами, тільки одному Богові відомо»²³.

Особливо сильного удару по мережі ОУН Берестейщини німці завдали у жовтні 1941 р. коли були арештовані чимало підпільників. Наприклад, у Пінську схопили головного редактора української газети 'Чорта', який забезпечував друк підпільних листівок. Згодом йому вдалося вбити тюремного наглядача та разом з іншими в'язнями-оунівцями втекти²⁴. Співробітник «Української волосної управи» с. Черняни Малоритського р-ну Дмитро Лівай, остерегаючись арешту, змушений був ховатися у священника с. Доропівичі — Радзівєвського. Невдовзі, на запрошення голови районної управи Анатолія Мойсеєнка, він виїхав до Дивина Кобринського р-ну. Однак, це не врятувало Дмитра від арешту німцями²⁵.

Зважаючи на посилення німецьких репресій, поряд із роботою в легальних установах, у цей час підпілля ОУН проводило власну нелегальну діяльність. Так, у серпні 1941 р. в селах Кобринського р-ну українськими націоналістами були розклеєні листівки з підписом Степана Бандери. У них населення закликали «не складати зброї, доки Україна не стане самостійною»²⁶. Цього ж місяця нові осередки ОУН розгорнули організаційну роботу на Кобринщині та Дорогочині²⁷.

Учасник підпілля
ОУН на Берестейщині
Іван Хміль.

²³ Хміль І. Українське Полісся. — Чикаго, 1976. — С. 178.

²⁴ Кондрат Ф. Ми стали волі на сторожі / Федір Кондрат. — Івано-Франківськ: Лілея НВ, 2002. — С. 7.

²⁵ Пушук І. Українська Повстанська Армія на Берестейщині. — Луцьк, 2008. — С. 23.

²⁶ ОУН-УПА в Беларусі. 1939—1953 гг. : Документи и материалы. — Минск, 2011. — С. 31.

²⁷ Украинские националистические организации в годы Второй мировой войны. Документы: в 2 т. Т. 1.: 1939—1943. — М., 2012. — С. 422.

Щодо структури та керівництва підпілля ОУН на Берестейщині

Микола Свистун — провідник
Брестської округи ОУН.

у цей період, відомо небагато. Разом із північними районами Рівненської та Волинської обл. вона входила до складу Поліського обласного проводу ОУН на чолі з Іваном Литвинчуком 'Дубовим'. Брестська округа «Лиман» на чолі з провідником Миколою Свистуном-«Яр-Беєм» та референтом пропаганди «Хвилею» охоплювала Брестський, Кобринський, Дивинський, Ратнівський, Камінь-Каширський та Любешівський р-ни²⁸. Столинська округа ОУН «Зелень» (з жовтня 1942 р. «Гало») містила чотири р-ни Висоцький (№ 1, «Нива»), Столинський (№ 2, «Пуща»), Давидгородоцький (№ 3, «Смерть»), Березівський (№ 4, «Багно»)²⁹. Місцева мере-

жа підпілля складалася переважно з селянства, далі були учителі, поліцаї, працівники окупаційної адміністрації та кілька симпатиків серед священиків³⁰. Хоча інколи під вплив підпілля ОУН потрапляли й нечисленні промислові підприємства. Так, восени 1942 р. на Столинщині «симпатики» ОУН очолювали два торфові заводи (один — 400 робітників, інший — 260)³¹.

²⁸ Антонюк Я. *Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області. 1930–1955* / Ярослав Антонюк. — Торонто; Львів: «Літопис УПА», 2014. — Т. 13. — С. 817.

²⁹ Ковальчук В. *Діяльність ОУН(б) та запілля УПА на Волині та Південному Поліссі (1941–1944)* / Володимир Ковальчук // «Літопис УПА» — Бібліотека. — Т. 7. — Львів, 2006. — С. 20.

³⁰ *Літопис УПА. Нова серія.* / ред. рада П. Сохань, П. Потічний [та ін.] — К.; Торонто. — Т. 11: *Мережа ОУН(б) та запілля УПА та території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.)* Документи і матеріали. — 2007. — С. 223.

³¹ *Центральний державний архів вищих органів влади та управління (ЦДАВО) України.* — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 10.

Вплив інших, не бандерівських, українських організацій на теренах Берестейщини та Пінщини був незначним. У звіті мережі ОУН зі Столинщини за листопад 1942 р. повідомлялося, що в терені мешкають колишні учасники армії УНР, які утримуються від жодної організаційної роботи³². Натомість свої осередки почали розбудовувати мельниківці³³.

Багатий матеріал для аналізу роботи мережі ОУН упродовж 1942 р. на Столинщині дають інформаційні звіти з округи «Зелень». Згідно з ними, підпілля уважно стежило за настроями суспільства, намагалося виявити національно свідомих українців. У звіті за серпень подається розмова оунівця з місцевим селянином, який зазначив: «Коли нас за совітів називали білорусами, то ми були білоруси, а сьогодні кажуть, що ми українці, то ми українці»³⁴. Особливо важкий стан з національною свідомістю спостерігався у північних районах Берестейщини. Звіт за вересень повідомляв, що в Давидгородоцькому та Березнівському р-нах проводити організаційну роботу надзвичайно важко. У першому районі населення дуже русифіковане, а в другому, внаслідок терору німців та радянських партизан, перебуває у важкому стані, панує голод. Тому, як зазначено в документі, підпільну літературу роздають «несвідомі несвідомим»³⁵.

Окремим напрямком зацікавленості мережі ОУН було релігійне життя Берестейщини. Згідно зі звітом за вересень, великим потрясінням для місцевого українського населення були масові розстріли нацистами євреїв, які за трагічністю порівнювали з Біблійними подіями: «Після цієї картини, а населення тут дуже релігійне, почала розвиватись секта “штунди”. Один кущовий ОУН пишучи керівнику звіт наприкінці додав: “Дай Боже нам і нашій Україні визволитись з-під ярма. Раджу Вам, друже, взятись до читання Святого письма”³⁶. Головним осередком євангелістів Берестейщини було с. Федори Столинського р-ну. Організаційно він підпорядковувався осередку у Ковелі, той відповідно — Варшаві, а далі — Берліну. Надрайонний провідник ОУН ‘Крук’ намагався

³² *Літопис УПА. Нова серія.* — К.; Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 225.

³³ *ЦДАВО України.* — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 9.

³⁴ *Літопис УПА. Нова серія.* — К.; Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 214.

³⁵ *ЦДАВО України.* — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 10.

³⁶ *Літопис УПА. Нова серія.* — К.; Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 218.

зустрітися з їхнім пастирем (українцем), але не застав його вдома. У звіті за листопад він писав: «Вони являються великими фанатиками. Коли я з одним адвентистом говорив особисто, то він мене відразу спитав, як наша держава буде ставитись до них в розумінні щодо релігії. Дуже заінтересувалися “Постановами ВЗ ОУН” і просив, щоб йому більше дістали літератури»³⁷.

Не менш важливим для підпілля ОУН було здобуття інформації про настрої православного духовенства. Відповідно до звітів за серпень майже усе воно (понад 30 священників) мало московські погляди³⁸. Частина з них припускала можливість українізації церкви. У розмові оунівця з місцевим священником останній заявив: «Нащо українці так вороже сьогодні відносяться до москалів, нехай буде столиця Київ, хай буде знак Тризуб, аби тільки (були разом) два братні народи». Коли одному священнику запропонували вести службу українською мовою, він відповів: «Якщо мені дасть наказ архієпископ Поліський і Пінський Олександр, то буду служити і по-польськи, для мене все одно»³⁹. Навіть ця незначна частина священників, не наважувалися проводити службу українською, пояснюючи свою позицією відсутністю відповідних церковних книг⁴⁰.

Об'єктом стеження інформаторів ОУН був стан освіти населення. Як повідомлялося у звіті, з дозволу німців 1 вересня відкрилися початкові українські школи. Учасників ОУН непокоїла якість їх вчителів, адже раніше вони навчали учнів білоруською й не підтримували українізацію⁴¹. Крім того, окружний інспектор освіти Березовський заявляв у вересні на педагогічній нараді, що особисто ладний застрелити націоналіста⁴². Зрештою, робота українських шкіл тривала недовго. 23 листопада 1942 р. німці їх закрили, залишивши лише невелику школу кравців у Столині⁴³.

Звіти фіксують пожвавлення в окрузі української видавничої справи. У «інформації» за серпень повідомлялося, що селяни по-

³⁷ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 17.

³⁸ Марчук І. Командир УПА-Північ Дмитро Клячківський — «Клим Савур» / Ігор Марчук. — Рівне: видавець Олег Зень, 2009. — С. 31.

³⁹ Літопис УПА. Нова серія. — К., Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 216.

⁴⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 16.

⁴¹ Літопис УПА. Нова серія. — К., Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 233.

⁴² ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 10.

⁴³ Літопис УПА. Нова серія. — К., Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 233.

чали цікавитися газетами «не тільки, щоб купити її до куріння на цигарки, але щоб і прочитати». В Столинському р-ні усі села, по 20—30 примірників, передплатили до нового року українську газету з Пінська⁴⁴. У листопаді в Столині вдалося відкрити легальну українську книгарню, яка одразу здобула популярність: «населення купує українську книжку, питає про «Історію України» і кожний старається собі набути. Інтересується українською піснею, а головне революційною, і кожний старається, як де почує, собі навчитись»⁴⁵.

Опираючись на певні зрушення в українізації мережа ОУН розгорнула пропагандистську роботу. Зокрема, великий успіх серед населення мало розповсюдження 30 червня листівок про голод: «Селянин це показує і наказує під секретом, мовляв, “нікому не кажи”, а це хоронить як “святая святих”, і цьому вірить без міри, бо це так написано. Все одно як в Біблії: що написано — вірить, так і цьому вірить, бо це може написано, а головне так як йому хтілось»⁴⁶. У серпні було створено цілу «пропагандистську групу». Однак, її одразу довелося розформувати. Німці арештували секретаря поліції (члена ОУН), який перевозив з півдня підпільну націоналістичну літературу⁴⁷. З огляду на це, виникли проблеми з її доставкою. Так, уже наступного місяця провідник ‘Крук’ просив надіслати йому агітаційну літературу для протидії більшовицькій пропаганді⁴⁸.

Певних успіхів досягла «Безпека» мережі ОУН Берестейщини. Так, в жовтні інформатори підпілля дізналися, що німецьким «сексотом» в м. Городня працює галичанин-фольксдойч Іван Телюк, який займався збором у населення поставок⁴⁹. Свою агентуру оунівці мали й серед місцевого комуністичного підпілля. У звіті за листопад повідомлялося про присутність законспірованого члена ОУН на одному з таємних зібрань колишніх радянських активістів⁵⁰. Через подібних агентів у грудні «Безпека» дізналася, що червоні партизани для провокації німців підірвали залізничний міст через р. Горинь, вбили голову (фольксдойча), секретаря (члена

⁴⁴ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 5.

⁴⁵ Літопис УПА. Нова серія. — К.; Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 223—224.

⁴⁶ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 6.

⁴⁷ Літопис УПА. Нова серія. — К.; Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 216.

⁴⁸ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 20.

⁴⁹ Літопис УПА. Нова серія. — К.; Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 220.

⁵⁰ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 19.

ОУН) та надлісничого (поляка) управи Березнівського р-ну. Після цього німці розігнали місцеву українську поліцію⁵¹.

Крім того інформатори ОУН ретельно стежили за діями окупаційної влади⁵². У звіті за вересень повідомлялося: «Контингенти населення здає майже в 100%, дуже боїться лагерів і т.д. Обставини дуже жахливі, остається населення голе без одягу, а головне скоро голод сильний і страшний буде заглядати в кожну хату. В теренах населення хворіє на червинку, є багато випадків смерті. За нездачу контингента молока забирають останню корову»⁵³. У жовтні німці вперше розпочали примусово вивозити зі Столинщини українську молодь. Для цього влаштовували облави та заманювали людей на збори⁵⁴. Це непокоїло підпілля ОУН, адже серед вивезених були їхні симпатички та резерви для поповнення. Перешкодити вивезенням намагалися за допомогою агітації. Зокрема, паніку на пересильному пункті в Столині, яка виникла після загибелі від червінки двох осіб, використали для звільнення уже зібраних для відправлення до Німеччини українців⁵⁵. В с. Тереміж Столинського р-ну попереджена підпіллям молодь не з'явилася на скликані німцями збори. Прийшли лише близько 100 селян похилого віку, яких зрештою відпустили додому⁵⁶.

Нестерпний терор, який упроводили німці на Берестейщині, призвів до втечі багатьох місцевих жителів у ліси, де вони шукали порятунку. Підпілля ОУН про це знало та намагалося залучити нелегалів на свій бік. В «Інформаційних Вістях з ОСУЗ і ПЗУЗ за останній квартал 1942 року» про Берестейщину зазначається: «Сьогодні поліщук не дуже то вже і вагається, хоч і без жодної перспективи на майбутнє, взяти до рук рушницю та піти в ліс. Очевидно, від нього трудно вимагати, щоб свідомо поступив згідно з нашими національними інтересами. Та просто, в відповідній хвилині, коли б він побачив дійсну нашу силу — він себе віднайде, включиться до боротьби за свої автохтонні права...Ми не сміємо залишити на радість ворогам, а нам на шкоду, тих що по своїй волі, чи неволі,

⁵¹ Літопис УПА. Нова серія. — К.; Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 228.

⁵² Пушук І. Українська Повстанська Армія на Берестейщині. — Луцьк, 2008. — С. 29.

⁵³ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 10.

⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. — К.; Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 220.

⁵⁵ ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 58. — Арк. 14.

⁵⁶ Літопис УПА. Нова серія. — К.; Торонто. — Т. 11. — 2007. — С. 226.

знайшлися в лісах. Вони ж не «бандіти», як їх часто називають. Між ними є багато доброго елемента. Тому що з лісу їм вороття поки що немає, нашим обов'язком є простягнути до них помічну руку в ліс. Безперечно, це завдання до легких не належить, але трудність збільшує тільки його можливість»⁵⁷. Проте, кількість нелегалів була настільки значною, що нечисленна місцева мережа ОУН, повністю виконати поставлені завдання не змогла. Згодом, більша частина згаданих осіб вступила до загонів червоних партизанів, а менша — до Української Повстанської Армії.

Отже, аналізуючи діяльність підпілля ОУН(б) на Берестейщині впродовж літа 1941 — осені 1942 рр., можна стверджувати, що вона зосереджувалася на залученні населення цієї території до української визвольної боротьби. На відміну від багатьох інших регіонів, адміністративні кордони райхскомісаріату «Україна» на Берестейщині співпадали з державотворчими намірами ОУН. З огляду на це, а також слабкість власних позицій, у даний період українські націоналісти зосередилися на легальних методах роботи. Створювали Українські Комітети, намагалися залучити своїх симпатиків на керівні посади у місцеві органи самоврядування, поліцію, заклади освіти та культури. Серйозний опір та конкуренцію у цій роботі їм створювали поляки, які вважали українських націоналістів своїми ворогами. Водночас ОУН розбудовувала на Берестейщині за територіальним підходом власну нелегальну підпільну мережу. Вона поділялася на дві округи — Брестську «Лиман» та Столинську «Гало», а ті у свою чергу на райони. У цей час головні зусилля підпільна мережа зосередила на організаційній, розвідувальній та пропагандистській роботі. Інформатори ОУН збирали дані про хід українізації в освіті, видавничій справі, релігійному житті. Цікавилися змінами у настроях місцевого населення. Фіксували випадки терору щодо українців німецької окупаційної адміністрації, особливо вивезення молоді на примусові роботи, а також намагалися їм запобігти. Крім того, розвідники ОУН уважно стежили за діями поляків та червоних партизан. Пропагандисти підпілля розповсюджували серед населення листівки з закликком боротися за Самостійну Україну та готували підґрунтя для розбудови на Поліссі підрозділів Української Повстанської Армії.

⁵⁷ ГДА СБУ — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 30. — Арк. 13.

Володимир Іванченко

Історик, радник голови громадської організації «Ідейна варта»

У статті подано огляд діяльності членів похідних груп та підпілля ОУН на території Кримського півострова в період радянсько-німецької війни. З'ясовано особи керівників мережі ОУН(б) в Криму, розглянуто діяльність осередків Організації в Сімферополі, Джанкої, Алушті, Євпаторії та контакти з місцевим українським і кримськотатарським населенням.

Ключові слова: Крим, ПівдСУЗ, Степан Тесля, Катерина Мешко, Леонід Ларжавський.

Volodymyr Ivanchenko

Ukrainian Liberation Movement in Crimea during the Soviet-German War 1941—1945

The article provides an overview of the activities of the OUN march teams and underground on the Crimean peninsula territory during the Soviet-German War. Identities of the OUN network leaders in Crimea were identified, OUN cells' activities in Simferopol, Jankoy, Alushta, Yevpatoriya and contacts with the local Ukrainian and Crimean Tartar population were examined.

Key words: Crimea, South Eastern Ukrainian Lands, Stepan Teslia, Kateryna Meshko, Leonid Larzhevskiy.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ У КРИМУ ПІД ЧАС РАДЯНСЬКО-НІМЕЦЬКОЇ ВІЙНИ 1941—1945 рр.

Однією із маловідомих проблем історії українського визвольного руху є діяльність його структур на території Кримського півострова під час радянсько-німецької війни 1941—1945 років. Викликано це, найперше, закритістю до останнього часу наявного комплексу архівних матеріалів, які висвітлюють проблему, а також тим, що масштаби руху були значно меншими від інших південних регіонів України. Наявні джерела представлені документами архіву Головного управління Служби безпеки України у Автономній республіці Крим, Галузевого державного архіву СБ України (м. Київ). Серед цих матеріалів наявні як власне документи радянської карально-репресивної системи, так і захоплені (трофейні) документи формацій українського визвольного руху. Також наявні документи з цієї тематики в архіві Центру досліджень визвольного руху. Історіографія проблеми представлена дослідженнями Я. Антонюка та С. Громенка¹, О. Музичка², В. Деревінського³ та інших авторів. У еміграційній українській історіографії питання розглядав Л. Шанковський⁴. Отже об'єктом нашого дослідження є діяльність українського визвольного руху в Криму під час радянсько-німецької війни 1941—1945 років. Предметом дослідження стали власне соціальні та політичні аспекти цієї діяльності. Новизна дослідження полягає насамперед у введенні до наукового обігу раніше маловідомих архівних джерел. Актуальність, враховуючи широкий суспільний резонанс навколо історії Криму загалом та подій у ньому під час радянсько-німецької війни 1941—1945 років, стає очевидною.

¹ Громенко С. *Тризуб над півостровом: ОУН у Криму [Електронний ресурс] / С. Громенко, Я. Антонюк. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: <http://gazeta.dt.ua/history/trizub-nad-pivostrovom-oun-u-krimu-.html>*

² Музичко О. *Південний фронт війни ОУН за Україну: 1941—1944 роки / Олександр Музичко [Електронний ресурс] / О. Музичко. — 2012. — Режим доступу до ресурсу: <http://www.ukrnationalism.org.ua/publications/?n=2565>*

³ Деревінський В. *Кримські татари в національних підрозділах УПА [Електронний ресурс] / В. Деревінський — Режим доступу до ресурсу: http://oun-upa.org.ua/articles/kr_tatary.html*

⁴ Шанковський Л. *Похідні групи ОУН (причинок до історії похідних груп ОУН на центральних і східних землях України в 1941—1943 рр.) / Л. Шанковський. — Мюнхен: «Український самостійник», 1958. — 369 с.*

На початок війни соціальна та політична ситуація у Криму відзначалася практичною відсутністю організованого українського політичного руху. Через панування російської мови кримськотатарське населення не ідентифікувало українців, і, відповідно не було політичної співпраці. Організація українських націоналістів ще у 1930-ті роки звертала увагу на питання Криму. Видана у 1936 році брошура «За українське море» містила наступні твердження, зокрема про приналежність Криму — «З питанням Чорного моря в'яжеться нерозривно для України й справа Криму. Крим — це великий півострів на півдні України, глибоко висунений в море»⁵. Також аналізувалося його населення — «Північна частина Криму — степова — це якби продовження чорноморських степів; південна — гориста. Степову замешкують у великому відсоткові українці, гористу — татари, українці, москалі, жиди, німці і греки. Під оглядом свого народонаселення Крим є мішаною територією»⁶. Початок власне практичної діяльності структур українського визвольного руху поклали похідні групи Організації українських націоналістів, як бандерівського так і мельниківського спрямування, які влітку 1941 року рушили, серед іншого, і на південь України. Будь-яких архівних відомостей про те, що підпілля ОУН у тій чи іншій формі діяло до початку радянсько-німецької війни не виявлено. Південна похідна група ОУН(м) практично повністю загинула у Миколаєві в результаті дій німецьких військ⁷. Лише провіднику Борису Суховерському вдалося на початку 1942 року провести кілька конспіративних зустрічей із мешканцями Сімферополя, втім організованого діючого осередку ОУН(м) так і не виникло. Діяльність похідних груп бандерівського спрямування була значно успішнішою. Основними завданнями учасників цих похідних груп були такі: вивчення соціально-політичного та економічного становища на території Криму; налагодження зв'язків із місцевим українським населенням; встановлення дружніх, по можливості — союзницьких, стосунків з кримськотатарським населенням, представниками інших національностей, які населяли

⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 48. — Арк. 420.

⁶ Там само.

⁷ Променко С. Тризуб над півостровом: ОУН у Криму [Електронний ресурс] / С. Променко, Я. Антонюк. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: http://gazeta.dt.ua/history/trizub-nad-pivostrovom-oun-u-krimu-_html

терени півострова. Власне Криму вдалося дістатися похідній групі ОУН (б) під керівництвом Івана Осадчука, якого пізніше замінив Степан Тесля. Однак у грудні 1941 року гестапо заарештовує Івана Осадчука, якого відправили у Львів, де пізніше розстріляли у відомій тюрмі на Лонцького⁸. Власне діяльність підпілля на початковому етапі мала скоріше ознайомчий характер. Це були знайомства і розмови з людьми, обережна агітація за ідею незалежної України, пошук квартир, які могли бути використані як конспіративні. Фактично групи по кілька людей існували у Сімферополі, Джанкої та Євпаторії. Однак через низку обставин більшість їх учасників на початку 1942 року загинули. У Джанкої 14 прихильників ОУН заарештувало і розстріляло гестапо. У Євпаторії вони були затримані гестапо під час бойових дій німецьких військ з радянським десантом⁹. Таким чином станом на весну 1942 року підпілля у нелегальному вигляді існувало епізодично. Однією із причин цього була тотальна русифікація місцевого українського населення, відповідно ідея боротьби за вільну незалежну Україну масової підтримки не отримала. Однак успіх прийшов у інший спосіб. Потреба у взаємодопомозі у суворих умовах війни та голоду, терору німецької окупаційної адміністрації, покликкала до існування легальні структури. Так виникла капела бандуристів, яка у червні 1942 року перетворилася на Український музично-драматичний театр імені Шевченка та Український національний комітет, який виконував допомогіві функції соціального та господарського характеру. Директором театру був Іван Петренко, адміністратором — член ОУН (б) Іван Мор'як. У театрі працювало 50 людей¹⁰. Він давав вистави у різних містах Криму. Власне через відновлення українського культурного життя відбувалося відновлення політичної діяльності. Виник Український національний комітет, очолюваний Миколою Шапаром та Володимиром Шарафаном. Його діяльність сприяла формуванню української ідентичності простими, але потрібними засобами — економічною та господарською допомогою. Втім нова хвиля репресій німців перекреслила ці успіхи. У лютому

⁸ Громенко С. Тризуб над півостровом: ОУН у Криму [Електронний ресурс] / С. Громенко, Я. Антонюк. — 2014. — Режим доступу до ресурсу: http://gazeta.dt.ua/history/trizub-nad-pivostrovom-oun-u-krimu-_.html

⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 21. Арк. 22.

¹⁰ Там само.

1943 року було заарештовано Степана Теслю у Джанкої, пішла низка арештів. Власне після цього керівник проводу ОУН на півдні України ‘Леміш’ (Василь Кук) призначає провідником ОУН у Криму Катерину Яківну Мешко¹¹. До речі, вона була сестрою відомої пізніше правозахисниці, учасниці дисидентського руху в Україні Оксани Мешко. Народилася у 1910 році на Полтавщині, закінчила Московський електромеханічний інститут, працювала у місті Дніпропетровську, у 1941 році вступила до ОУН, пізніше була провідником підпілля Луганщини та Криму. Залучення її до структур ОУН було здійснено професором Василем Рееєм (псевдонім ‘Кіт’), першим керівником Дніпропетровського обласного проводу ОУН, організатором Дніпропетровської міської управи у 1941 році. Однак основна її діяльність пов’язана із Луганщиною.

У серпні 1943 року провідником ОУН у Криму став Леонід Федосійович Ларжевський. Відомий під псевдонімами ‘Явір’ та ‘Грабович’, а також прізвиськом Дубенко. Архівна кримінальна справа, заведена НКВД на нього, зберігалася станом на початок 2014 року в архіві тимчасового зберігання справ Головного управління СБУ у Автономній республіці Крим. З діяльністю цієї людини пов’язані певні успіхи підпілля ОУН. Ким він був? Виходець із Нового Миргорода Кіровоградської області, 1918 року народження; на початок радянсько-німецької війни — студент Дніпропетровського гірничого інституту¹². З 1942 року — представник Південного крайового проводу ОУН. У середині та другій половині 1943 року за його участю діяло кілька підпільних осередків, зокрема у Сімферополі та Джанкої. Маючи підробні документи працівника Київської міської кримінальної поліції Івана Дубенка у відпустці, які, очевидно, були високої якості, він мав можливість вільно пересуватися територією окупованої України, зокрема і Кримом¹³. З матеріалів радянської АКС на нього стає очевидним, чим займався підпілля під його керівництвом. Це виготовлення та розповсюдження агітаційних матеріалів, налагодження зв’язків з місцевим українським та російським населенням, вивчення поточної суспільно-політичної та економічної ситуації. Одночасно вивчалися настрої

¹¹ Архів ГУ СБУ у АР Крим. — Ф. 4. — Спр. 22581. — Т. 1. — Арк. 56.

¹² Там само. — Арк. 5–6.

¹³ Там само. — Арк. 35.

кримськотатарського населення. «Відношення татар до українців назагал приємне»,¹⁴ — так зазначається у звіті ОУН. Але тісної співпраці як такої не було. Цікавим фактом, який зазначається у справі, є приїзд двох турецьких офіцерів до Криму влітку 1943 року, вони проводили переговори із кримськотатарськими громадськими діячами¹⁵. Представники ОУН знали про цей факт, але самі участі у цих переговорах не брали. Очевидно, що ця поїздка відбувалася з дозволу німецької адміністрації, але до подальших політичних наслідків не призвела. Ще одним показовим фактом є те, що за документами архівних кримінальних справ на представників підпілля, зокрема Л. Ларжевського, можна стверджувати, що значна частина підпільників були за походженням мешканцями Криму. Це, насамперед, Семен Темний¹⁶. Також мешканцем міста Сімферополя був Єрофій Колісниченко¹⁷. На початку 1944 року, із наближенням радянських військ до Криму, репресивна політика нацистів значно пом'якшилась, припинилися арешти прихильників ОУН, місцеві органи самоврядування отримали значні повноваження. Та повернути прихильність населення цим не вдалося. Як вагома причина зміни ситуації у звітних документах ОУН зазначається факт зайняття радянськими військами Криму у травні 1944 року¹⁸. Що характерно, на відміну від інших регіонів півдня і сходу України місцеве організоване підпілля ОУН в умовах радянської влади не зберіглося. Леоніда Ларжевського у вересні 1944 року заарештував НКВД. Як видно з матеріалів архівної кримінальної справи, він розпочав оперативну гру із радянськими чекістами, надавши згоду на співробітництво, через що був звільнений¹⁹. Утім, при нагоді, ухилився від такої співпраці, зокрема спробував ліквідувати оперативного працівника НКВД УРСР, який утримував зв'язок із ним. Знову був затриманий влітку 1945 року. Засуджений 13 липня 1946 року до 10 років позбав-

¹⁴ *Електронний архів українського визвольного руху. Огляд ситуації на ОСУЗ та ПдСУЗ [Електронний ресурс] — Режим доступу до ресурсу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/2597/>.*

¹⁵ *Архів ГУ СБУ у АР Крим. — Ф. 4. — Спр. 22581. — Т. 1. — Арк. 81.*

¹⁶ *Там само. — Арк. 53.*

¹⁷ *Там само. — Арк. 12.*

¹⁸ *ГДА СБУ. — Ф. 13. Спр. 376. — Т. 24. — Арк. 139.*

¹⁹ *Архів ГУ СБУ у АР Крим. — Ф. 4. — Спр. 22581. — Т. 1. — Арк. 13.*

лення волі. Звільнений 12 липня 1953 року із виправно-трудової колонії міста Магадан.

Таким чином можна стверджувати, що протягом 1941—1945 років на території Криму діяла низка осередків підпілля ОУН, переважно бандерівського спрямування. У 1941 році це були насамперед похідні групи, а станом на 1942—1944 роки — місцеві осередки у Сімферополі, Джанкої, Алушті, Євпаторії. Виконували вони насамперед пропагандистську роботу та окремі розвідувально-інформаційні завдання. З поверненням на Крим радянської влади організоване підпілля ОУН було ліквідовано.

Сергій Волянюк

---

*Кандидат історичних наук, дослідник
діяльності ОУН, УНС, УПА, УГВР*

У статті на основі комплексного аналізу досліджено участь військових команд ОУН різного рівня та командування УНС у процесі розбудови Української народної самооборони в Тернопільській області ОУН.

Ключові слова: УНС, Тернопільщина, ВО «Лисоня», мілітаризація.

Sergiy Volianiuk

The Ukrainian People's Self-Defence Development in Ternopil Oblast (1943–1944)

In the article the contribution of the OUN military crews of different levels and Ukrainian People's Self-Defence Command to the process of the Ukrainian People's Self-Defence development in OUN Ternopil Oblast is studied on the basis of complex analysis.

Key words: Ukrainian People's Self-Defence, Ternopil Oblast, "Lysonia" Military District, militarization.

РОЗБУДОВА УКРАЇНСЬКОЇ НАРОДНОЇ САМООБОРОНИ НА ТЕРНОПІЛЬЩИНІ (1943–1944 рр.)

Про діяльність Української народної самооборони (далі — УНС) у Галичині на цей час написано чимало досліджень, однак детальної розвідки, присвяченого їй розбудові на території Тернопільщини, немає. Актуальність даної теми ґрунтується й на тому, що участь окружних проводів Організації українських націоналістів (ОУН) у формуванні військових підрозділів стала важливим чинником у створенні відділів Української повстанської армії, і на території Тернопільщини зокрема. Дослідження етапу розбудови УНС на Тернопільщині має цінне наукове значення, тому що надає можливість розкрити один із найважливіших напрямів військової діяльності ОУН — участі військових референтур та команд різних рівнів у організації збройних підрозділів повстанської армії.

Мета статті полягає в тому, щоб на основі комплексного аналізу дослідити участь військових команд ОУН різного рівня та командування УНС у процесі розбудови Української народної самооборони в Тернопільській області ОУН.

Означену тему у свої роботах частково порушували історики та краєзнавці, серед яких слід відзначити праці Федора Полянського¹, Володимира Старки², Ігора Дрогобицького³ та ін. Цієї проблематики торкався і автор даної статті⁴.

Основу джерельної бази для написання цієї розвідки становлять матеріали українського підпілля, спогади і протоколи до-

¹ Полянський Ф. Німецькі протиповстанські акції у 1942–1943 рр. (за матеріалами Тернопілля) / Федір Полянський // Мандрівець. — Тернопіль, 2009. — № 6. — С. 39–43; Його ж. Українська Народна Самооборона у другій половині 1943 р.: на шляху творення війська / Федір Полянський // Мандрівець. — Тернопіль, 2011. — № 2. — С. 42–45.

² Старка В. Антинацистський напрям боротьби відділів українського національного Руху Опору на території Східної Галичини (1941–1944) / Володимир Старка // Українська Повстанська Армія: формування національної ідеї та боротьба за українську державу. Матеріали Міжнародної наукової конференції, м. Бережани, 16 квітня 2015 року. — Бережани—Тернопіль: Астон, 2015. — С. 6–15.

³ Дрогобицький І. Формування Української Народної Самооборони як першооснови УПА-«Захід» у матеріалах радянських органів держбезпеки / Ігор Дрогобицький // Галичина. Всеукраїнський науковий і культурно-просвітний краєзнавчий часопис. До 70-річчя створення Української повстанської армії. — 2013. — Ч. 24. — С. 112–118.

питів заарештованих учасників боротьби, які походять з фондів Галузевого державного архіву Служби безпеки України (ГДА СБУ), Управління Служби безпеки України у Тернопільській та Львівській областях, Центрального державного архіву вищих органів влади та управління України (ЦДАВОУ), Державного архіву Тернопільської області (ДАТО) і Центру досліджень визвольного руху (ЦДВР).

З другої половини 1942 р. на охоплених мережею ОУН територіях розпочався процес мілітаризації організації, зокрема такий процес був започаткований і в Тернопільській області ОУН⁴. Так, військовий референт Заліщицького повіту Володимир Балацко-‘Вудвуд’, ‘Люшня’ свідчив, що влітку 1942 р. військовий референт ОУН Чортківської округи ‘Пацюк’ скликав збори й призначав повітових військових референтів, ставив перед ними завдання для організації майбутньої воєнної діяльності серед мережі підпілля. Основними серед них були: а) створити військову сітку з метою організації збройного спротиву німецькій, а згодом радянській арміям, б) взяти на облік все військове майно (зброя, обмундирування, харчі), що є на території повіту, в) розбудувати окремі зв’язкові лінії, взяти на облік всі засоби зв’язку (телефонні апарати, радіоприймачі тощо), г) укласти мобілізаційні реєстри чоловічого населення повіту від 1893-го до 1923 рр. народження. Також на цьому засіданні призначеним повітовим військовим референтам дано розпорядження — створити «повітові воєнні комендатури» ОУН. Виконуючи дані завдання, ‘Люшня’ створив повітову військову команду (ПВК), у яку входили заступник коменданта Богдан Оробчук-Полтава’, квартирмейстер (начальник господарчого відділу) Григорій Дзюба-‘Крук’ та мобілізаційний Павло Полегнюк-‘Орел’, який виконував обов’язки керівника зв’язку. Ді-

⁴ Воляннюк С. Нарис про діяльність ВО УПА «Лисоня» / Сергій Воляннюк // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 20: Воєнна Округа УПА «Лисоня». Документи і матеріали. 1943—1952 / упоряд. Сергій Воляннюк. — Київ—Торонто, 2012. — С. 43—69; Його ж. Формування сотні УПА «Буйні» (1943—1944 рр.) / Сергій Воляннюк // Мандрівець. — Тернопіль, 2014. — № 5 (113). — вересень — жовтень. — С. 29—33.

⁵ Патрляк І. Початок антигітлерівського повстання ОУН(б). Проблема датування / Іван Патрляк // Україна у Другій світовій війні: джерела та інтерпретації (до 65-річчя Великої Перемоги): Матеріали міжнародної наукової конференції / Відповід. ред. Л. Легасова. — К., 2011. — С. 632.

яльність ПВК на межі 1942—1943 рр. перевіряли військові референти окружного проводу — ‘Марко’ та обласного — ‘Яр’⁶.

У 1943 р. під керівництвом військового референта обласного проводу ОУН Дмитра Росоловського-‘Чугайстра’, ‘Чубенка’ у Бережанській, Тернопільській і Чортківській округах почали створювати ПВК, які діяли як військові референтури повітових проводів ОУН та керувалися військовими референтами⁷.

Військовий інструктор Тернопільської ПВК Володимир Качунь-‘Бульба’, ‘Сич’ свідчив, що ОУН з початком протинімецького спротиву розпочала готувати військові кадри. У ПВК залучали людей з військовою освітою, проводили спеціалізовані військові вишколи з членами і симпатиками підпілля. У Тернопільську ПВК, яку очолював Ярослав Курилас-‘Кармазин’, ‘Чорнота’, входили його заступник Петро Герій-‘Крук’), мобілізаційний Лев Макогін-‘Богданко’), зброяр Степан Маркіза-‘Гордій’, ‘Тур’ і керівник зв’язку Антон Андрусишин-‘Вихор’. До вишколу членів військових команд на Тернопільщині залучили інструктора ‘Шума’ (ймовірно, з окружної військової референтури), який провів восьмиденний вишкіл на хут. Доли біля с. Купчинці Козівського р-ну. На вишколі для інструкторів ПВК Тернопільщини викладали такі дисципліни як зброезнавство, топографію, теренознавство, діяльності родів військ, побудова армії та виклад військових вправ. Після закінчення вишколу інструкторам доручено проводити такі ж вишколи з районними та підрайонними військовиками. Володимир Качунь провів за тією програмою вишколи на хуторах с. Драгоманівка Козівського р-ну, у с. Кип’ячка Тернопільського р-ну та селах Людвиківка (сучасне с. Дворіччя) і Кривки Теребовлянського р-ну⁸.

Наприкінці лютого 1943 р. військова референтура Підгаєцького повіту організувала двотижневий воєнний вишкіл, який про-

⁶ Управління Служби безпеки України в Тернопільській області (далі — Управління СБУ в ТО). — Ф. 5. — Спр. 6980 Кримінальна справа Володимира Балацка. — Арк. 89—94.

⁷ Волянюк С. Омелян Польовий — «Остан» / Сергій Волянюк. — Торонто—Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2013. — Літопис УПА. Серія «Події і люди». — Кн. 24. — С. 27—28.

⁸ Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 44: Боротьба з агентурою: Протоколи допитів Служби Безпеки ОУН в Тернопільщині 1946—1948. Книга друга / уряд. Петро Потічний. — Торонто—Львів, 2006. — С. 269, 277.

ходив у Мужилівському лісі. Кращих курсантів було відібрано для праці у військовій сітці. Так, Микола Кліщ-‘Яр’ після проходження цього вишколу був призначений підрайонним військовиком, в обов’язки якого входило проводити военний теоретичний вишкіл по станицях та практичний вишкіл у лісах та полях⁹.

Перехід українського визвольного руху на ЗУЗ до збройної боротьби проти німецьких окупантів розпочався навесні 1943 р. Відповідно до рішень ІІІ Конференції ОУН її мережа активізувала військову роботу¹⁰. У травні ОУН ЗУЗ розпочала створення у Галичині військових формувань, які в червні—липні 1943 р. отримали назву Українська Народна Самооборона. Новоутворені збройні відділи на доручення Голови Бюро провладу ОУН Романа Шухевича очолив Олександр Луцький-‘Андрієнко’, ‘Беркут’. У липні 1943 р. на нараді обласних провідників ОУН ЗУЗ ‘Беркут’ доручив Тернопільському обласному провіднику Івану Шанайді-‘Данилу’, ‘Нестору’, ‘Степановичу’ провести мобілізацію членів ОУН, які можуть служити у війську, а також сформувати курінь чисельністю до 400 осіб. При цьому необхідно було забезпечити новобранцям достатню кількість уніформи, харчування, озброєння, і направити їх у місця вишколу та формування підрозділів¹¹.

Шанайда Іван-‘Данило’.

⁹ Кліщ М. Спогади повстанця / Микола Кліщ. — Тернопіль: ТДМУ, 2005. — С. 14.

¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та заплія 1943—1944 / упоряд. Олександр Вовк. — Київ—Торонто, 1999. — С. X.

¹¹ Документи з архівної кримінальної справи Луцького О. // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9: Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1944—1945 / упоряд. О. Ішук, С. Кокін. — Київ—Торонто, 2007. — С. 335—336.

Член військового штабу ОУН на ЗУЗ Лука Павлишин 'Наборовський' подавав, що військова референтура на середину 1943 р. оперувала даними, за якими у Тернопільській області ОУН нараховувалося 6 550 членів ОУН, серед яких 2 785 військових. Розглядаючи ситуацію у повітах, слід зазначити, що кадри не були розміщені рівномірно. Приміром, у Тернопільському повіті названо 200 членів ОУН і 20 військовиків, у Рогатинському повіті — 1,5 тис. членів ОУН і 150 військовиків. Найбільш чисельним був Бережанський — у ньому нараховувалось 5 тис. оунівців і 2,5 тис. військових. Найменша кількість, 50 членів ОУН і 5 військовиків, перебували у Збаразькому повіті. Для повноти картини слід подати чисельність і в інших повітах, про які є дані: Борщівський — 250 і 20, Заліщицький — 150 і 15, Зборівський — 100 і 15, Скалатський — 250 і 20, Терехівський — 200 і 20 та Чортківський — 200 і 20¹².

Поряд із рішеннями, які були прийняті на III Конференції ОУН, значним поштовхом до розгортання збройних дій на території ЗУЗ стало оголошення 28 квітня 1943 р. німецькою адміністрацією в генерал-губернаторстві початку агіткампанії з набору добровольців у дивізію «Галичина». Частина членів ОУН, незважаючи на рішення Проводу ОУН про засудження та бойкот цієї акції, цілком відкрито проявляли своє позитивне ставлення до створення дивізії. Проведення мобілізації серед населення і до інших військово-господарчих та допоміжних частин вермахту могло значно зменшити кадровий потенціал повстанського руху на цих територіях. Також одним із каталізаторів утворення військових підрозділів УНС став початок військового рейду загону радянських партизанів під командуванням Сидора Ковпака, які отримали завдання закріпитися у Карпатах. Ці події прискорили організацію у Галичині регулярних військових. Щоб не привертати увагу і дезорієнтувати німецький режим у генерал-губернаторстві, ці відділи, створені з членів ОУН, виступали під назвою Українська народна самооборона¹³. Існування та діяльність польського підпіл-

¹² Галузевий державний архів Служби Безпеки України (далі — ГДА СБУ). — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 5 Документи, які характеризують організаційну побудову, функції, завдання, сферу діяльності та інші питання антирадянської діяльності ОУН-УПА в період 1943—1946 рр. — Арк. 445—446.

¹³ Содоль П. Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник / Петро Содоль. — Нью-Йорк: Пролог, 1994. — С. 19—20.

ля з його збройними формуваннями на території Галичини, зокрема і Тернопільщини, було також однією з важливих причин розбудови груп УНС.

Територія діяльності УНС Тернопільської області співпадала з тереном, що охоплювала організаційно-територіальна одиниця — Тернопільська область ОУН, яку в складі ЗУЗ сформували у 1940 р. внаслідок перебудови мережі підпілля відповідно до адміністративно-територіального поділу УРСР. Мережа ОУН Тернопільської області станом на 1943 р. була пристосована до німецького адміністративно-територіального устрою і складалася з трьох округ — Бережанської, Тернопільської та Чортківської¹⁴. Адміністративний поділ повітів ОУН, які входили у Тернопільську область ОУН, був не скрізь однаковий. На зламі 1943—1944 рр., за звітами підпілля, до Чортківської округи входили Борщівський, Бучацький, Заліщицький, Копичинецький та Чортківський повіти¹⁵. Збаразький, Скалатський, Теребовлянський та Тернопільський належали до Тернопільської округи. У Бережанську округу входили повіти Бережани, Зборів, Перемишляни, Підгайці та Рогатин¹⁶.

На відміну від прилеглих лісових територій Волині та регіону Карпатських гір, значна частина Тернопільської області ОУН була менш придатна до повстансько-вишкільних дій. Тому протягом кінця літа — осені 1943 р. підрозділи, які створювалися та діяли в області, за чисельністю не перевищували чот (як правило, 15—40 осіб). Основна ж маса мобілізованого контингенту відходила до виценазованих регіонів на вишкіл¹⁷.

Перша у Галичині вишкільна сотня УНС «Трембіта» була організована у травні 1943 р. у Стратинських лісах Бережанської округи ОУН. Очолив сотню к-р «Чмелик», який згідно з наказом керів-

¹⁴ Содоць П. *Українська Повстанча Армія, 1943—49. Довідник II* / Петро Содоць. — Нью-Йорк: Пролог, 1995. — С. 189.

¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 1. *Документи, які характеризують організаційну побудову, функції, завдання, сферу діяльності ОУН-УПА в період 1943—1946 рр.* — Арк. 371.

¹⁶ *Літопис Української Повстанської Армії.* — Т. 49: *Тернопільщина. «Вісті з Терену» та «Вістки з Тернопільщини» 1943—1950. Книга перша* / ред. Ігор Гомзяк та Микола Посівнич. — Торонто—Львів, 2010. — С. 71—79.

¹⁷ Волянюк С. *Нарис про діяльність ВО УПА «Лисоня»* / Сергій Волянюк // *Літопис УПА. Нова серія.* — Т. 20: *Воєнна Округа УПА «Лисоня». Документи і матеріали. 1943—1952* / упоряд. Сергій Волянюк. — Київ—Торонто, 2012. — С. 45.

ництва у червні 1943 р. вивів сотню в Долинщину¹⁸. Добровольці з Рогатинщини 12 червня 1943 р. вирушили на вишкіл у Карпати, де ввійшли до групи УНС, на основі якої 30 червня сформували сотню «Сіроманці»¹⁹. Протягом червня — серпня 1943 р. повітовий провід Підгаєччини організовував новобранців для куреня УНС «Гайдамаки»²⁰. Станичний с. Квіткове Бережанського р-ну Андрій Галайбіда 'Бір' згадував: «Упродовж року кілька разів приходили згори накази, щоб відрядити певну кількість добровольців до УПА на Волині чи до УНС в Карпати. Треба було їх підшукати й належно озброїти та забезпечити всім конечним»²¹. Сотенний Олексій Шніцер-'Богун', 'Меч' на допиті свідчив, що у червні 1943 р. його і ще трьох українських поліцаїв захопила в полон боївка ОУН та відправила у Підгаєччину. Таким чином він став членом ОУН, а у вересні 1943 р. із 35—40 добровольцями відправився для проходження військового навчання у Карпати²².

Із Тернопільської округи ОУН для проходження вишколу в Карпатах Юліаном Кручовим (ймовірно, працівником військової референтури) з початком літа 1943 р. готувалися із числа членів та прихильників ОУН добровольці в УНС. Так, Лука Жабич-'Чорноморець' згадував, що у с. Багатківці Тереховлянського р-ну з 37 добровольців із Тернопільської та Бережанської округ було сформовано чоту та відправлено на вишкіл УНС в Карпати. Туди ж скеровано чоту під керівництвом к-ра 'Оріха' ('Горіха') з Чортківської округи²³. Петро Кульчицький-'Гринок' згадував,

¹⁸ В[ишитий] В. Хронологія Української Повстанчої Армія, частина I: (X.1942—XII.1943) / [Василь Сидор]. — [б. м.: б. в.], 1949. — С. 12.

¹⁹ Хроніка сотні «Сіроманці» // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12: Воєнна Округа «Буг» 1943—1952. Документи і матеріали. Книга 1 / уряд. Володимир Мороз. — Київ—Торонто, 2008. — С. 475.

²⁰ Ремесло повстанця. Збірник праць підполковника УПА Степана Фрасуляка — «Хмеля» / уряд. Руслан Забілий. — Львів: ЦДВР, 2007. — С. 48—50.

²¹ Галайбіда А. Спогади станичного села Сільце Божиківське / Андрій Галайбіда // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 12: Третя Подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / уряд. Євген Штендера. — Торонто, 1989. — С. 244.

²² Управління Служби безпеки України у Львівській області (Далі — Управління СБУ в ЛЮ). — Ф. 5. — Спр. 20537. Кримінальна справа Олексія Шніцера. — Арк. 3—4, 29.

²³ «Чорноморець» [— Жабич Л.]. Сотня «Трембіта» / Лука Жабич // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 12: Третя Подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / уряд. Євген Штендера. — Торонто, 1989. — С. 212, 216.

що 17 червня 1943 р. з Теребовлянського повіту він вирушив на вишкіл УНС в Карпати²⁴. Ці добровольці з Тернопільщини у Долинщині сформували сотню «Трембіта [2]» під командування «Чорнобривого»²⁵.

Поряд з цим, упродовж 1943 р. багато членів підпілля в організованому порядку відійшли до УПА на Волинь. Зокрема, у липні 1943 р. провідниками ОУН Копичинецького повіту біля м. Хоростків Гусятинського р-ну комплектувалася група з 50 добровольців, які відправлялися на Волинь у діючі підрозділи УПА²⁶. У жовтні 1943 р. працівник КП ЗУЗ ОУН Павло Басараб-«Бом», «Шугай» організував добровольців біля с. Вербів на Підгаєччині та почав проводити з ними військовий вишкіл. Група у цей час складалася з трьох роїв і творила самостійну соту. Згодом провідники із Золотниківського р-ну Антон Кушнірина «Воробко» та Петро Шкафаровський-«Чорнота» набрали до цієї групи ще добровольців, і станом на 1 листопада 1943 р. було створено із трьох чот військову сотню, яка на чолі із Дмитром Гоєм-«Шумом» була відправлена в УПА на Волинь—Полісся²⁷. За свідченнями Андрія Голубовича-«Долони», «Хижака», приблизно в січні 1944 р. біля с. Загір'я та ближніх хуторів Зборівського р-ну на Волинь була переведена сотня повстанців з Галичини — біля 130 стрільців, яку передано районному провіднику в Кременецькому надрайоні «Зимному»²⁸.

У Тернопільській області ОУН формувалися і місцеві відділи, які в майбутньому стали основою регулярних відділів третьої

²⁴ Державний архів Тернопільської області (Далі — ДАТО). — Ф. Документи, передані Володимиром Мармусом (не описаний, перебуває на реставрації). — Арк. Життєпис [Кульчицького Петра].

²⁵ [Вишитий] В. Хронологія Української Повстанчої Армія... — С. 12.

²⁶ Савка Б. Забути не маємо права... / Богдан Савка. — Тернопіль: «Збруч», 1998. — С. 58.

²⁷ Сорока С. Підгаєцька сотня УПА на Волині / Степан Сорока // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 5: Волинь і Полісся: Німецька окупація; книга третя; спомини учасників / уряд. Є. Штендера. — Торонто, 1983. — С. 139—140.

²⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 54. Документи і матеріали ОУН про організацію СБ ОУН, її завдання і практичну діяльність. Організаційний суд і судочинство в ОУН, картотека СБ. Протоколи допитів СБ громадян и членів ОУН-УПА, запідозрені у зв'язках з органами влади на місцях. Звіти про працю СБ та ін. матеріали. — Арк. 10.

Бійці сотні «Орли» на початках її творення.

воєнної округи УПА «Лисоня». Проте, командування УНС, усвідомлюючи слабкість старшинського, підстаршинського та лінійного складу новоутворених підрозділів, малу охопленість територій, поставило за мету підняти рівень їх військової підготовки. Орієнтовно, у жовтні 1943 р. видано наказ, за яким ставилось завдання розширити територіальну діяльність та збільшити кількісний склад стрілецьтва і старшин. З цією метою на Тернопілля передислоковано сотню УНС «Сіроманці» к-ра Дмитра Карпенка-‘Лютого’, ‘Яструба’. Обласному провіднику ОУН дано доручення створити два курені загальною чисельністю до тисячі осіб. Командиром УНС в Тернопільській області ОУН призначено Омеляна Польового-‘Остапа’²⁹. Ймовірно, тоді ж відбувся поділ на військову та організаційно-мобілізаційну референтури в обласному провіді. Слід зазначити, що обласна військова команда ОУН упродовж

²⁹ Документи з архівної кримінальної справи Луцького О. // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9... — С. 338—339.

другої половини 1943 р. була одночасно й командуванням УНС в Тернопільщині.

Відповідно до цих рішень в округах почався процес формування груп УНС, а подекуди й реорганізації мережі ОУН. Для прикладу, у Бережанській окрузі впродовж вересня-жовтня 1943 р. проходив процес організації і формування сотні УНС «Орли», яку очолив, імовірно, Василь Галушак-«Клич». Сотня квартирувала у лісовому таборі біля с. Луковище Рогатинського р-ну Івано-Франківської обл.³⁰. Орієнтовно, наприкінці 1943 р. на Бережанщині формувалася сотня «Бурлаки» під командуванням Василя Шепети-«Чорного»³¹. У листопаді на окружній конференції ОУН прийняли рішення: перетворити територіальні організаційні проводи в окружний і повітові штаби; розформувати існуючу військову мережу від повітів до станиць; передати всі організаційні зв'язки різних референтур комендантам зв'язку при військовій сітці; господарчу референтуру ОУН та інтендантуру при військовій сітці об'єднати у одну інтендантську службу. В результаті реорганізації здібніших районних військовиків залучено до праці у ПВК, а всіх інших призначено інструкторами із перевишколу членів підпілля³². Командир сотні УНС «Сіроманці» «Яструб» 6 листопада у с. Слов'ятин Бережанського р-ну підпорядкувався окружному військовому референту Володимирі Якубовському-«Бондаренку», «Стрийському». «Бондаренко» наказав військовому референту Рогатинського повіту Михайлу Вовку-«Нечаю» розбудувати у лісовому масиві біля с.с. Яглуш і Дички Рогатинського р-ну табір. Туди 17 листопада передислокувалася сотня для проходження подаль-

³⁰ *Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 49... — С. 683; Підгайчани в боротьбі за волю України: історико-мемуарний збірник / гол. ред. Василь Ліщинський. — Тернопіль: «Горлиця», 2000. — С. 18, 283–284, 430, 432; Ханас В. Хто пожав «Бурю?» Армія Крайова на Тернопіллі 1941–1945 рр. / Олег Гайдай, Богдан Хаварівський, Володимир Ханас. — Тернопіль: Бережанська районна друкарня, 1996. — С. 174.*

³¹ *Небола М. Лісами та ярами західного Поділля / Михайло Небола // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 12: Третя Подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / упоряд. Євген Штендера. — Торонто, 1989. — С. 144–145.*

³² *Центральний державний архів вищих органів влади та управління України (Далі — ЦДАВОУ). — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 1. Організаційні, надзвичайні, політичні, фінансові, пропагандистські звіти надрайону «Скоб» і підлеглих йому районів. — Арк. 73–74.*

шого вишколу та отримання від ПВК озброєння. Перебуваючи на Рогатинщині, сотня «Сіроманці» зазнала реорганізації, згідно з якою 20 листопада 1943 р. спільно з сотнею «Орли» утворили курінь УНС, який очолив 'Яструб'. Командування над сотнею «Сіроманці» прийняв Григорій Ковальчук-‘Ворон’. У командний склад сотні входили бунчужний ‘Красний’, інтендант ‘Чубатий’ та троє чотових — Степан Коцкович-‘Льонський’, ‘Явір’, Іван Матвіїв-‘Жулик’, ‘Левко’ і ‘Окунь’. Командиром сотні «Орли» замість ‘Клича’ призначено Кота-‘Коца’, а вишкільником — Степана Ковалю-‘Косача’, яких перевели із «Сіроманців»³³. У грудні 1943 — січні 1944 рр. «Сіроманці» та «Орли» квартирували у лісових таборах та проводили військовий вишкіл. На Різдвяні свята до сотні ‘Ворона’ прибув командир УНС «Беркут» в супроводі провідників Рогатинського та Перемишлянського повітів. 7 січня він оглянув повстанський табір та виступив перед стрільцями. Варто зазначити, що жителі довколишніх сіл, не без сприяння мережі ОУН, яка проводила святкові збірки, повстанцям прислали чимало подарунків³⁴.

Подібно процес формування УНС розгортався в інших округах ОУН. Тернопільський окружний провідник ОУН Мотиль-‘Мороз’, ‘Січовик’ (за іншими даними ‘Січовик’ — це Семен Український) влітку 1943 р. поставив завдання — створити групу УНС. На нараді повітовим провідникам було доручено організувати добровольців, а основний масив роботи зі створення групи перейшов на військову референтуру, яку в Тернопільській окрузі очолював Ілярій Лютий-‘Дяченко’, ‘Роман’. Військовий інтендант та паралельно господарчий референт округи Єфрем Бойко-‘Буря’) забезпечував добровольців військовою екіпіровкою та постачанням харчів, а ‘Роман’ — зайнявся військовим вишколом. Відповідальним за організацію відділу було призначено організаційного референта округи Ярослава Бабія-‘Богдана’, ‘Шаха’³⁵. Після проведеної

³³ *Хроніка сотні «Сіроманці» // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12... — С. 480—481.*

³⁴ *ЦДАВОУ. — Ф. 3836. — Оп. 1. — Спр. 1... — Арк. 91; Хроніка сотні «Сіроманці» // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 12... — С. 481.*

³⁵ *ДАТО. — Ф. Р-3432. — Оп. 1. — Спр. 204. Хроніка сотні «Буйних». — Арк. 5; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 11: Тернопільщина: список упавших героїв української революції в боротьбі з московсько-більшовицьким окупантом за час від 13 березня 1944 р. до 31 грудня 1948 р. / упоряд. Євген Штендера. — Торонто, 1985. — С. 55.*

підготовки на збірний пункт до с. Велика Лука Тернопільського р-ну 7 листопада прибули перші добровольці з повітів Скалат, Тернопіль та Збараж. Загальна чисельність групи нараховувала близько 40 стрільців. У с. Кобиловолоки Тереховлянського р-ну до групи приєдналися добровольці з Тереховлянського повіту. Уночі з 10 на 11 листопада 'Роман' вивів добровольців (більше 50 стр.) у ліс, де з них було організовано групу УНС, яку очолив к-р 'Гроза' — 'Сад', 'Охрим'). Бунчужним було призначено 'Максима', а всіх стрільців звели у одну чоту, яку очолив 'Жук'. Ця група УНС складалася із 4 роїв, які очолювали к-ри 'Орленко', 'Боженко', 'Хмара' та 'Кардинюк'. Командир чоти та ройові 'Боженко' і 'Хмара' походили із СУЗ³⁶. Припускаємо, що ройовий 'Орленко' — це Володимир Шевчук, 'Хмара' — Дмитро Удовенко, а 'Боженко' — Анатолій Рак³⁷. Теоретичні заняття проводив інструктор 'Залізник'. Побудовою таборових жител-колиб керував 'Крук'. Зв'язковим між командиром групи та окружною військовою командою було призначено Володимира-'Рекса'³⁸.

Група УНС протягом листопада 1943 р. поділялася на 2 частини, щоб проводити вишкіл та одночасно розбудовувати табір. Згодом 'Грозу' було знято з командування. Групою тимчасово керував 'Крук', який у грудні 1943 р. перевів стрільців через сс. Лозівка (хутір), Глещавка, Ілавче, Сороцьке Тереховлянського р-ну в с. Козівка Тернопільського р-ну, де командиром призначили Степана Маркізу-'Гордія', 'Тура'³⁹. У цьому селі підрозділ провів першу половину січня 1944 р., зокрема Різдвяні свята, під час яких була присутня делегація від окружного проводу Тернопільщини. У відділ прибули 'Роман', Емілія Дудар-'Лискавка', референт жіночої сітки ОУН в Тернопільській окрузі, Іван Комар-'Олесь', повітовий провідник і Василь Білоган-'Зелений', 'Зот', господарчий або організаційний референт повіту. 'Лискавка' привезла із собою

³⁶ *Хроніка сотні «Сіроманці» // Літопис УПА. Нова серія. — Т. 20... — С. 393—395.*

³⁷ *Управління СБУ в ТО. — Ф. 5. — Спр. 2774. Кримінальна справа Дмитра Удовенка. — Арк. 9.*

³⁸ *ДАТО. — Ф. Р-3432. — Оп. 1. — Спр. 204. Хроніка сотні «Буйних». — Арк. 7—8; Там само. — Ф. Документи передані Володимиром Мармусом (не описаний, перебуває на реставрації). — Арк. Життєпис [«Рекса»].*

³⁹ *ДАТО. — Ф. Р-3432. — Оп. 1. — Спр. 204. Хроніка сотні «Буйних». — Арк. 7—10; Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 11... — С. 50.*

святкові пакунки для вояків із різними дрібницями, які зібрала жіноча сітка⁴⁰.

Окружний провідник Чортківщини 'Володимир' (імовірно, Михайло Чайковський) восени 1943 р. віддав наказ про формування груп УНС⁴¹. Микола Скринчук ('Хмель' свідчив, що за дорученням 'Гната' — 'Юрія') — повітового провідника ОУН Борщівщини (за іншими даними, члена окружного проводу), на початку жовтня 1943 р. на чолі 12 добровольців відправився в ліс біля с. Росохач Чортківського р-ну для вступу у групу УНС. Прибувши на місце, 'Хмель' підпорядкувався командирові окружної боївки 'Гайдамаку' — Петру Хамчуку-'Бистрому', 'Рубай-Гаду', якому 'Володимир' доручив сформувати чоту УНС⁴². Іван Богуцький згадував, що у підрозділ П. Хамчука, який квартирував у с. Сокулівка Чортківського р-ну, вступив разом із підпільниками із с. Городок Заліщицького р-ну на Покрову — 14 жовтня 1943 р.⁴³ У Росохацькому лісі на чолі 30—35 стрільців чотовий 'Бистрий' проводив військовий вишкіл. Група була розділена на три рої, якими командували Іван Кульчицький — 'Сич', 'Соловій', та 'Хмель'. На початку грудня 1943 р. чота передислокувалася у лісовий масив між селами Яргорів, Криниця та Лазарівка Монастирського р-ну, де було збудовано табір для зимування. За час перебування у Монастирському р-ні, відповідно до розпорядження окружного провідника 'Володимира', П. Хамчуку підпорядкувалася чота к-ра 'Ясеня', яка формувалася у Чортківському повіті. Оскільки чисельний склад підрозділу зріс до 60 стрільців, 'Бистрий' передав обов'язки чотового 'Сичу' та очолив новосформовану сотню, якій присвоєно назву «Сірі Вовки». У грудні 1943 р. чотами у сотні керували 'Сич', 'Ясень' та, ймовірно 'Довбуш'⁴⁴. У другій половині грудня 1943 р. до сотні, яка рейдувала лівим берегом р. Дністер

⁴⁰ ДАТО. — Ф. Р-3432. — Оп. 1. — Спр. 204. Хроніка сотні «Буйних». — Арк. 11.

⁴¹ Клименко О., Ткачов С. Українці в поліції в дистрикті «Галичина» (Чортківський округ): німецький окупаційний режим в південних районах Тернопільщини у 1941—1944 рр. / Олег Клименко, Сергій Ткачов. — Харків: Ранок НП, 2012. — С. 79.

⁴² Управління СБУ в ТО. — Т. 5. — Спр. 19826. Кримінальна справа Миколи Скринчука. — Арк. 13, 22.

⁴³ Мизак Н. Курінний УПА «Бистрий» України герой / Нестор Мизак. — Чернівці — Торонто: «Букрек», 2007. — С. 31.

⁴⁴ Управління СБУ в ТО. — Т. 5. — Спр. 19826... — Арк. 13, 23; ДАТО. — Ф. Р-3432. — Оп. 1. — Спр. 34. Короткі описи боїв ВО «Лисоня». — Арк. 1.

у Бучацькому та Заліщицькому повітах, долучилося 15 стрільців з чоти к-ра 'Карого'. Упродовж листопада-грудня 1943 р. у сотню «Сірі Вовки» вливалися й інші невеликі групи добровольців, внаслідок чого шляхом реорганізації проведеної на початку січня 1944 р. створено три чоти. Першу чоту очолив 'Сич', другу — 'Вихор', третю — 'Ясень'. Командира 'Хмеля' призначено писарем у підрозділі. Під час перебування сотні 19 січня 1944 р. у с. Шутроминці Заліщицького р-ну, командиром «Сірих Вовків» призначено Корнафеля 'Лемка', котрий прибув у відділ зі своїм заступником Василем Ниркою 'Реном'⁴⁵.

У перші місяці 1944 р. частину Чортківської окружної Української Народної Самооборони — 35 стрільців, передислокували у Бучацький повіт, мабуть, для розбудови нової групи УНС на цьому терені⁴⁶.

Німецька адміністрація і підпорядковані їй силові структури у Галичині побачили розгортання підпільних збройних формувань й намагалися знищити організаційні структури ОУН та створені групи УНС, зокрема і на території Тернопільщини. Операції проти них активізувалися з кінцем осені 1943 р. Так, 7 листопада 1943 р. під час облави у с. Різдяне Тереховлянського р-ну знищений районний господарчий референт ОУН 'Азарт'. Разом з ним загинули районні військові референти, що приїхали у село для проведення наради⁴⁷. На хут. Миколаївка с. Лисичники Заліщицького р-ну 15 листопада 1943 р. німці несподівано атакували 9 стрільців з УНС. У бою загинуло 4 повстанців та 1 німець⁴⁸. У с. Гнильче Підгаєцького р-ну 29 жовтня 1943 р. відділ німецького війська (32 чоловік) проводив облаву на подвір'ї господаря Михайла Борсука, в якого раніше стояла група, що відходила в УНС. Господаря за-

⁴⁵ Управління СБУ в ТО. — Т. 5. — Спр. 19826... — Арк. 13, 24.

⁴⁶ ЦДАВОУ. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 157 Політичні та надзвичайні звіти військових округ Тернопільської області. — Арк. 30.

⁴⁷ Центр дослідження визвольного руху (Далі — ЦДВР). — Ф. 9. — Од. зб. Список полеглих у боротьбі проти німецького режиму. — Арк. 20; Денишук О. Боротьба УПА проти німецьких окупантів в 2 томах. Т. 2: Галичина та Східна Україна / О. Денишук. — Рівне: ППДМ, 2008, — С. 128.

⁴⁸ ЦДВР. — Ф. 9. — Од. зб. Огляд боротьби ОУН УПА проти німецького режиму. — Арк. 29; Бібліотека Українського Підпільника. Видання Закордонних частин ОУН / УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу (Бойові дії УПА). — [б. м.: б. в.], 1960. — Ч. 7. Частина друга. — С. 28.

Омельян Польовий.
Фото студентських часів.

стрелили, а майно пограбували. При цьому в селі провели обшуки та арештували 5 людей⁴⁹.

На початку жовтня 1943 р. у с. Іванків Борщівського р-ну потрапив у полон к-р групи УНС 'Степовий' (ймовірно, Сава Юцишин). 18 листопада 1943 р. у районі сс. Іванків, Гуштинка, Бережанка і Трійця Борщівського р-ну німці провели облаву з метою знищення особового складу його підрозділу⁵⁰. 23 листопада 1943 р. німецькі війська розпочали блокувати лісовий масив між с. Кобилово-локи, Папірня і Яблунів у Копичинеччині, де формувалася та перебувала на вишколі група к-ра 'Грози', а 24 листопада розпочали штурм. Підрозділ, відбивши атаку ворога, відступив⁵¹. 16 грудня 1943 р. біля

сіл Криниця та Лазарівка Монастириського р-ну німецькі частини провели облаву на табір сотні «Сірі Вовки». Чотовий к-р 'Довбуш', який прийняв командування над сотнею, розпочав бій та згодом, разом із стрільцями, відступив⁵².

⁴⁹ ЦДАВОУ. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 134 Політичні звіти з військових округ Тернопільської області. — Арк. 46

⁵⁰ ЦДАВОУ. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 134... — Арк. 42, 61—62; Там само. — Ф. 3836. — оп. 1. — Спр. 65. Політичні і військові звіти з області «Косак». — Арк. 106—107; ЦДВР. — Ф. 9. — Од. зб. Огляд боротьби ОУН УНС УПА проти німецького режиму. — Арк. 29.

⁵¹ ЦДАВОУ. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 134... — Арк. 61—62; ДАТО. — Ф. Р-3432. — Оп. 1. — Спр. 204. Хроніка сотні «Буйних». — Арк. 8—9; Бібліотека Українського Підпілля. Видання Закордонних частин ОУН / УПА в світлі документів з боротьби за Українську Самостійну Соборну Державу (Бойові дії УПА). — [б. м.: б. в.], 1960. — Ч. 7. Частина друга. — С. 28.

⁵² ЦДАВОУ. — Ф. 3833. — Оп. 1. — Спр. 134... — Арк. 84; ДАТО. — Ф. Р-3432. — Оп. 1. — Спр. 34... — Арк. 1.

Військовий референт обласного проводу ОУН та командир УНС на Тернопіллі О. Польовий згадував, що станом на початок 1944 р. було сформовано шість сотень, а ще дві перебували у стадії організації. Повстанський рух поширився з північного-заходу на усю південно-східну частину області та частину Кам'янець-Подільщини і Проскурівщини⁵³. За нашими підрахунками, в області упродовж осені — зими 1943 р. діяли, орієнтовно, вісім більших груп (чот і сотень) УНС, які стали основою для майбутніх відділів УПА.

Враховуючи успішні дії повстанської армії на території Волині та південного Полісся упродовж 1943 р., Провід ОУН 5 грудня 1943 р. розглянув питання про переведення всіх воєнних підрозділів, створених ОУН, в УПА. За пропозицією Р. Шухевича прийняли рішення — розширити дії повстанської армії на територію Галичини та сформувані на базі УНС військово-територіальну одиницю — УПА-Захід, тим самим розпочати формувані у краю відділи УПА⁵⁴. Взимку 1943—1944 рр. на основі УНС Тернопільської області було сформовано третю воєнну округу «Лисоня», військовий штаб якої формувався на основі обласної команди УНС. Перетворення підрозділів УНС на УПА в низових ланках підпілля Тернопільщини завершилося навесні 1944 р.

Таким чином, упродовж 1942—1943 рр. військова референтура заклала початки мілітаризації підпільної мережі ОУН на Тернопільщині. Внаслідок цього було започатковано утворення окружних та повітових військових команд, які зайнялися підготовкою членства та симпатиків Організації до збройного спротиву німецькому режиму. Оголошення мобілізації до дивізії СС «Галичина» і рейд радянських партизанів С. Ковпака пришвидшили про-

⁵³ Грещук Г. Як «поставала» УПА на Тернопіллі. Спогади командира Третьої ВО «Лисоня» групи повстанських військ УПА-Захід поручника «Остаса» (Омельяна Польового) / Григорій Грещук // *Тернопіль Вечірній*. — 1992. — 14 жовтня. — С. 2.

⁵⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 376. — Т. 62. Документи і матеріали УПА. Цілі і завдання УПА, накази генерального штабу, інструкції, матеріали по групах УПА — «Північ», «Захід», «Південь». Навчально-виховна робота, звернення, листівки УПА. Описи боїв і рейдів УПА. Статуту, настанови. Періодичні та ін. видання УПА. — Арк. 94; Мороз В. До початків діяльності Української Головної Визвольної Ради / Володимир Мороз // *Український визвольний рух*. — Львів: Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, Центр досліджень визвольного руху, 2007. — 36. 10. — С. 214.

цес створення перших вишкільних відділів, які в червні — липні 1943 р. отримали назву Українська народна самооборона. На Тернопіллі перші збройні вишкільні підрозділи УНС почали активно формуватися з другої половини осені 1943 р. Це ж констатував у 1945 р. військовий штаб воєнної округи «Лисоня», зазначивши: «Осінь і зима 1943 року — це час початків творення відділів УПА на терені «Лисоня». В селах творилися рої, виходили у ліс де організовувалися в чоти й сотні»⁵⁵. Реорганізація військового командування та передислокація сотні УНС «Сіроманці» прискорила процес розгортання військових вишкільних відділів, які стали основою регулярних підрозділів УПА. Виходячи з цього, період розбудови Української народної самооборони в Тернопільській області ОУН був доволі короткий та тривав упродовж кількох місяців осінньо-зимового періоду 1943—1944 рр.

⁵⁵ *Короткі описи боїв УПА «Лисоня» (від 16 грудня 1943 року до 5 серпня 1945 року) // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 12: Третя Подільська воєнна округа УПА «Лисоня». Документи й матеріали / упоряд. Євген Штендера. — Торонто, 1989. — С. 27.*

Андрій Сухих

---

*Аспірант кафедри історії
ім. М.П. Ковальського Національного
університету «Острозька академія»*

У статті досліджено протиборство між загонами УПА та радянськими партизанами («Переможці», Рівненське з'єднання № 2, ім. Берії, ім. Хрущова, Чернігівсько-Волинське та ін.) на теренах Рівненської області. Доведено, що пік протистояння припав на осінь 1943 р., причому намагання повстанців витіснити червоних за межі області виявилися невдалими.

Ключові слова: Рівненщина, Волинь, Полісся, УПА, повстанці, радянські партизани, партизанська війна.

Andriy Sukhykh

Fighting for Territorial Influence between Soviet Partisans and Ukrainian Insurgents in Rivne Oblast in Autumn 1943

In the article the confrontation between UPA and Soviet partisan units ("Pobediteli", Rivne Formation № 2; Beria, Khrushchev, Chernigiv and Volhynia formations etc) in Rivne Oblast lands is researched. The author proves that the confrontation peaked in autumn 1943 and all attempts by Ukrainian insurgents to oust the Reds off the Oblast limits failed.

Key words: Rivne Oblast, Volhynia, Polesie, UPA, insurgents, Soviet partisans, partisan warfare.

БОРОТЬБА ЗА ТЕРЕНИ ВПЛИВУ МІЖ РАДЯНСЬКИМИ ПАРТИЗАНАМИ ТА УКРАЇНСЬКИМИ ПОВСТАНЦЯМИ НА РІВНЕНЩИНІ ВОСЕНИ 1943 р.

Питання протиборства між упівцями та радянськими партизанами ставало об'єктом уваги як вітчизняних, так і закордонних дослідників. Зокрема, комплексно намагалися вивчити тло зазначеного конфлікту О. Гогун, А. Кентій, Ю. Киричук, Г. Мотика, І. Патриляк, В. Сергійчук, А. Русначенко та інші дослідники.

Радянські партизанські з'єднання та відділи українських повстанців у військовому розумінні варто віднести до збройних формацій «малої війни», яким найсприятливіше було діяти у районах, де вони мали вплив і підтримку місцевого населення. Зокрема, на Волині у роки німецької окупації розширення теренів впливу «лісовими арміями» досягалось мілітарним шляхом, оскільки на збільшення оперативного простору претендували декілька партизанських сил — Українська повстанська армія, Українська народно-революційна армія, Армія Крайова, а також радянські партизани. Принагідно зазначимо, що боротьба за терени впливу в основному розгорнулася між тими партизанськими загонами та повстанськими відділами, які вибирали ту чи іншу місцевість районом свого стаціонарного перебування.

У вересні 1943 р. українські повстанці вкотре намагалися витіснити загін спецпризначення НКГБ СРСР «Переможці» з Цуманських лісів, що на межі між Рівненською та Волинською областями. Відомо, що 22 вересня 1943 р. командир вищезгаданого загону Д. Медведєв і командир партизанського загону ім. Сталіна Чернігівсько-Волинського з'єднання Г. Балицький організували спільну операцію проти бандерівців, які дислокувалися в с. Стадинь (можливо с. Великий чи Малий Стидень), у результаті якої загинули 25 осіб. У жовтні 1943 р. медведівці провели найвдалішу операцію проти бандерівців за час свого перебування на Волині. Так, завдяки масованому нападу на с. Берестяне чекісти очистили населений пункт від «націоналістичного елементу»¹. Відомо, що наступного

¹ Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 70. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 16.

місяця бійці Д. Медведєва потрапили в упівську засідку північно-західніше с. Липне².

Втрачаючи підтримку населення півночі Рівненщини, українські повстанці здійснювали напади на села, які підтримували радянських партизанів. Наприклад, восени упівці напали на хутір Берма та с. Сварицевичі Дубровицького району, де, за словами радянських партизанів, «знущалися над мирним населенням і сім'ями [червоних] партизанів». Однак, висланий загін ім. Ворошилова (Рівненське партизанське з'єднання № 2) на чолі з В. Мисюрою, зумів відбити напад, до того ж, знищивши 10 бандерівців³.

Упівці також намагалися нівелювати підтримку червоних партизанів, знищуючи підпільний партактив. Зокрема, штаб Рівненського партизанського з'єднання № 2 повідомляв секретарю ЦК КП(б)У М. Хрущову та начальнику УШПР Т. Строкачу: «22 — 24 серпня 1943 р. сс. Хіноч, Андруга, Озеро Володимирецького району націоналісти сокирою зарубали 22 українці — радянських активістів, у т[ому] ч[ислі] вдову Шеляг Олександра і її дочку зарубали за те, що нагодували партизанів»⁴.

У той же час, напади радянських партизанів на українські села вимагали від бандерівського підпілля організації самооборон, які б мали попередити збройні акції ворога. Структуру останньої можна прослідкувати на прикладі Людвипільському району «Скеля». Зокрема, «кожний підрайоновий має своїх станичних. Станичн[і] мають під собою роевих, котр[і] вишколюють весь здібний елемент. Станичний є комендантом самооборони у своєму селі. По всіх районах є алярмов[і] дзвінк[и]. Кож[н]ий комендант відповідає за своє село. По всіх селах є обстановлена варта місцева»⁵. У районах, які були частково опановані радянськими партизанами, в українських націоналістів виникали проблеми з функціонуванням самооборон. Така ситуація була в тому ж районі «Скеля», де самооборона діяла тільки в п'яти підрайонах⁶.

Характерно, що окремі більшовицькі партизанські загони створювалися виключно для боротьби з повстанськими відділами

² Центральний державний архів громадських об'єднань України (далі — ЦДАГО України). — Ф. 70. — Оп. 1. — Спр. 11. — Арк. 18.

³ Там само. — Спр. 7. — Арк. 57—58.

⁴ Там само. — Спр. 4. — Арк. 19зв.

⁵ Державний архів Рівненської області (ДАРО). — Ф. Р-30. — Оп. 2. — Спр. 34. — Арк. 73.

та націоналістичним підпіллям. Наприклад, таким був партизанський загін В. Солгіна з Рівненського з'єднання № 1, який діяв в районі с. Велюнь Дубровицького району⁷.

Варто відзначити, що восени 1943 р. північні райони Рівненщини були підконтрольні радянським партизанам. Наприклад, в упівському описі суспільно-політичної ситуації за вересень 1943 р. зазначалося, що у Висоцькому районі діяли три партизанські заго-ни: ім. Котовського, ім. Ворошилова та місцевий. Підсумовуючи, упівці підкреслили: «У декількох селах Столинського та Висоцького району, де стоять наші відділи, по їх відході більшовики тероризували населення. Н[а]пр[иклад], в селі Бутове прив'язали людей до кінських сідел й тягли по полю, говорячи: «То за те, що кормили сікачів»⁸»⁹.

Спробу змінити ситуацію у цьому терені, яка складалася не на користь упівців, намагався командир упівського загону ім. Колодзінського 'Лайдака', який віддав наказ своїм бійцям «вночі з 22 на 23 вересня оточити с. Велюнь, котре є головним центром комуністичного зв'язку і в котрому є сталий осідок комуністичних банд. Усіх комуністів знищити. Сільський ворожий елемент в українській визвольній справі забрати з собою, будинки, в котрих знаходиться ворожий штаб і інші ворожі пункти, спалити»¹⁰. Зі звітів загону 'Лайдаки' випливає, що упівцями у Велюні було вбито понад 20 «більшовиків-активістів», спалено штаб, захоплено 125 голів великої рогатої худоби, 5 пар коней, 4 вози та ін.¹¹.

На нашу думку, перевага радянських партизанів на півночі Рівненщини була зумовлена такими чинниками: по-перше, чисельною перевагою, по-друге, перенасиченням півночі Рівненщи-

⁶ Літопис УПА. Нова серія / [ред. кол. : П. Сохань, П. Потічний та ін.]. — К.; Торонто : Літопис УПА, 2007. — Т. 11 : Мережа ОУН (б) та заплія УПА на території ВО «Заграва», «Турів», «Богун» (серпень 1942 — грудень 1943 рр.). Документи. — С. 363.

⁷ ЦДАГО України. — Ф. 70. — Оп. 1. — Спр. 6, Арк. 19зв.—20.

⁸ Під «сікачами» розуміли бандерівців, українських повстанців.

⁹ Літопис УПА. Нова серія / [ред. рада: П. Сохань, Є. Штендера та ін.]. — К.; Торонто: Літопис УПА, 1999. — Т. 2 : Волинь та Полісся: УПА та заплія 1943—1944: Документи та матеріали. — С. 248.

¹⁰ Літопис УПА. Нова серія. / [ред. рада: П. Сохань, П. Потічний та ін.]. — К.; Торонто: Літопис УПА, 2010. — Т. 14: УПА і заплія на ПЗУЗ 1943—1945. Нові документи. — С. 141.

¹¹ Там само. — С. 150.

ни радянськими партизанськими з'єднаннями, по-третє, підтримкою місцевого населення.

Останній аспект потребує більшої уваги. Загалом, північ волинського Полісся була в економічному плані депресивним районом, оскільки населення ще за Другої Речі Посполитої було мало залучене у промисловості (за виключенням деревообробної та харчової), а оскільки велика кількість земель була заболочена, тут було обмаль якісної орної землі. Тому більшість місцевих жителів проживали на межі бідності, легше сприймаючи гасла більшовицької пропаганди, яку проводили радянські партизани. Своєю чергою, терени, у яких діяли упівці, були в господарсько-економічному плані сприятливіші для ведення місцевим населенням сільського господарства.

Напруження в боротьбі між червоними партизанами й УПА не спадало. 10 вересня 1943 р. до УШПР надійшло повідомлення, що на початку місяця Рівненське партизанське з'єднання № 2 і загін Ярового провели чотири бої з УПА. Радянські партизани значно переоцінювали сили супротивників, які, на їх думку, нараховували понад тисячу вояків. У зв'язку з відсутністю патронів партизани були змушені ухилитися від сутичок¹². Окремі перестрілки продовжувалися до 10 вересня. Зокрема, неподалік с. Заморочення Дубровицького району повстанський відділ вів 4-годинний бій із партизанами В. Бегми, проте, зазнавши втрат, упівці дали можливість відступити червоним партизанам¹³.

Восени 1943 р. боротьба за терени впливу розгорнулася в Морочанському районі, де оперували партизани О. Федорова. Зокрема, 25 вересня 1943 р. у с. Тростянець Степанського району відбулася спеціальна нарада за участю командира УПА на ПЗУЗ Д. Клячківського-‘Клима Савура’ начальника вишкільного відділу штабу УПАВ. Сидора-‘Кегула’, начальника штабу Л. Ступницького-‘Гончаренка’, а також командирів ВО «Турів» Ю. Стельмашука-‘Рудого’ та ВО «Заграва» І. Литвинчука-‘Дубового’, яка мала на меті розробити план дій проти партизанів О. Федорова. Згідно з домовленістю, 3 жовтня розпочалася спільна операція упівці ВО «Турів» (1 тис. бійців) і «Заграва» (2 тис. повстанців), яка мала на

¹² ЦДАГО України. — Ф. 70. — Оп. 1. — Спр. 7. — Арк. 86.

¹³ Там само. — Арк. 92.

Іван Литвинчук-‘Дубовий’.

меті оточити та знищити фєдоровців¹⁴. Передбачалося, що ‘Рудий’ на чолі трьох куренів почне наступ із заходу Любешєва, С. Коваль-‘Рубашєнко’ із загonom «Котловина» (1 тис. бійців) вирушить на північ між річками Стир і Стохід, а І. Литвинчук мав керувати наступом чотирьох куренів зі сходу¹⁵.

Однак завдати скоординованого удару не вдалося, адже повстанці із ВО «Заграва» не змогли здійснити потужного нападу проти радянських партизанів. Упівцям вдалося лише вигнати останніх із населених пунктів Городня (зараз — Гарадня), Деревна (Дзєравня), Жовкиня (Жовкіня), Ніньковичі (Нєньковичі) і витіснити на східний бік р. Стир. Хоча на завершальній стадії операції, за оцінками бандерівців, радянські партизанські загони втратили 19 осіб убитими, а 68 бійців під час панічного відступу втонули в р. Стир¹⁶. Самотужки знищити партизанів О. Федорова ‘Рудому’ в районі Любешєва через великі втрати особового складу, попри всі намагання, також не вдалося, тому і його бійці відступили¹⁷. На початку листопада 1943 р. зустрівшись з Д. Клячківським, Ю. Стєльмащук висловив думку «про недоцільність вес-

меті оточити та знищити фєдоровців¹⁴. Передбачалося, що ‘Рудий’ на чолі трьох куренів почне наступ із заходу Любешєва, С. Коваль-‘Рубашєнко’ із загonom «Котловина» (1 тис. бійців) вирушить на північ між річками Стир і Стохід, а І. Литвинчук мав керувати наступом чотирьох куренів зі сходу¹⁵.

Однак завдати скоординованого удару не вдалося, адже повстанці із ВО «Заграва» не змогли здійснити потужного нападу проти радянських партизанів. Упівцям вдалося лише вигнати останніх із населених пунктів Городня (зараз — Гарадня), Деревна (Дзєравня), Жовкиня (Жовкіня), Ніньковичі (Нєньковичі) і витіснити на східний бік р. Стир. Хоча на завершальній стадії операції, за оцінками бандерівців, радянські партизанські загони втратили 19 осіб убитими, а 68 бійців під час панічного відступу втонули в р. Стир¹⁶. Самотужки знищити партизанів О. Федорова ‘Рудому’ в районі Любешєва через великі втрати особового складу, попри всі намагання, також не вдалося, тому і його бійці відступили¹⁷. На початку листопада 1943 р. зустрівшись з Д. Клячківським, Ю. Стєльмащук висловив думку «про недоцільність вес-

¹⁴ Літопис УПА. Нова серія / [ред. кол. : П. Сохань, П. Потічний та ін.]. — К. : Торонто : Літопис УПА, 2007. — Т. 9 : Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля : протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА 1944 — 1945. — С. 442—443.

¹⁵ Мотука Г. Українська партизанка. 1942—1960 / Г. Мотука. — Warszawa : Rytm, 2006. — S. 254—255; Патрїляк І. «Встань і борись ! Слухай і вір...» : українське націоналістичне підпілля та повстанський рух (1939—1960 рр.) : Монографія / І. Патрїляк. — Львів : Часопис, 2012. — С. 448.

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14 : УПА... — С. 160—167.

¹⁷ Кєнтїй А. «Двофронтова» боротьба УПА (1943 — перша половина 1944 рр.) / А. Кєнтїй // Організація українських націоналістів і Українська повстанська армія. Історичні нариси. — К. : Наукова думка, 2005. — С. 204.

ти дальшу боротьбу проти партизанів», з чим командир УПА погодився, давши наказ готуватися до переходу лінії фронту¹⁸.

Складною була ситуація для бандерівців у надрайоні «Болото». Спроби проведення пропагандистських акцій націоналістами викликали спротив радянських партизанів. Наприклад, 11 листопада загін ім. Б. Хмельницького із Рівненського з'єднання № 2 на чолі із С. Шматом вступив у бій із бандерівцями біля Морочного. Сутичка завершилася без жертв¹⁹.

Таким чином, втративши оперативну перевагу в терені, українські повстанці не могли впливати на ситуацію в північних районах Рівненщини, чим користувалися радянські партизани, які здійснювали диверсії на залізниці. Аби повернути терен під свій вплив, тут у грудні 1943 р. почав оперувати повстанський відділ ім. Колодзінського. Саме він 14 грудня зіткнувся із чекістами Д. Меведева та В. Карасьова у с. Золоте Дубровицького району. Повстанці відзначали, що у результаті бою отримали поранення 5 бійців УПА, а також «згоріло 2 хати, 1 клуня, 1 с[к]ирда жита, вбито одну дівчину і одну поранено. Комунари відправилися на Лютинськ [Лютинськ]»²⁰.

Криваве протиборство між упівцями та радянськими партизанами на українсько-білоруському порубіжжі розгорнулося за декілька тижнів до приходу Червоної армії (далі — ЧА). Зокрема, 15 грудня з'єднання І. Федорова рапортувало УШПР, що партизанам вдалося розгромити «штаб районної націоналістичної бандерівської організації Висоцького району (в селі Речиця) і господарську організацію в селі Бутово та в селі Деревно цього ж району»²¹.

Чи не єдина спроба припинити протистояння між упівцями та радянськими партизанами восени 1943 р. була здійснена на Рокитненщині. Зокрема, у вересні 1943 р. командир Чехословацького партизанського загону капітан Рєпкін (Житомирське партизанське з'єднання), перебуваючи у с. Карпилівка, отримав від бандерівців лист, де вони пропонували почати переговори про припинення вогню у випадку, якщо червоні, повернуть награбоване та захо-

¹⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 9: Боротьба... — С. 443.

¹⁹ ЦДАГО України. — Ф. 68. — Оп. 1. — Спр. 57. — Арк. 13.

²⁰ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 11: Мережа... — С. 307–308.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 62. — Оп. 1. — Спр. 252. — Арк. 149.

плених у полон повстанців. Крім того, упівці закликали партизанів перейти на їх сторону і спільно боротися проти «імперіалізмів». Проте, радянські партизани відмовилися від запропонованого миру, оскільки українські повстанці надалі не захотіли припинити з ними боротьби²².

Інший випадок відбувся приблизно 19 жовтня 1943 р., коли до УШПР звернувся командир партизанського з'єднання ім. Берії А. Грабчак, який просив розглумачити йому, чи буде правильно, коли він домовиться з командиром УПА 'Климом Савуром' про нейтралітет його з'єднання з націоналістами. При цьому А. Грабчак повідомив, що, за його даними, 'Клим Савур' наказав своїм загонам не вступати із ним у бій, бо це справжній партизанський загін, «який не грабує людей і завдає багато шкоди німцям. Інші партизанські загоны наказав бити, бо вони — грабіжники, не захищають села від німців»²³.

Проте, домовленості про нейтралітет стосувалися лише окремих відділів УПА та радянських партизанських загонів. На випадок появи нових підрозділів, упівці відновлювали оборону терену від ворожих сил.

Значний вплив на протиборство між радянськими партизанами та українськими повстанцями мала ситуація на німецько-радянському фронті. Зокрема, після звільнення Києва 6 листопада 1943 р. й остаточного переходу фронту з лівого берега на правий берег Дніпра, стало очевидно, що на Волинь через деякий час повернеться більшовицька влада. Аби пришвидшити це, радянські партизани докладали багато зусиль для дезорганізації тилу вермахту, щоб унеможливити швидкий підвіз боєприпасів та живої сили на фронт. Проте їхня активність зустрічала спротив упівців, які, по-перше, намагалися забезпечити місцеве населення від каральних акцій окупантів, які відбувалися після диверсій радянських партизанів, по-друге, прагнули розширити терени впливу та розбудувати повстанські осередки у місцевостях, які були підвладні червоним партизанам.

Несприятлива ситуація була для українського повстансько-підпільного руху в місцевості на схід від р. Случ, оскільки бан-

²² Там само. — Арк. 73, 211—214.

²³ Кентій А. *Війна без пощади та милосердя. Партизанський фронт у тилу Вермахту (1941—1944)* / А. Кентій, В. Лозицький. — К. : Генеза, 2005. — С. 387—388.

дерівці вже восени 1943 р. не могли тут на рівних конкурувати з радянськими партизанами. Це ж відзначав у спогадах сотенний М. Скорупський 'Макс' : «Річка Случ була кордоном та лінією "Мажіно" між зонами впливу УПА та советських партизанів. Корецький р-он та південно-західний терен Случа був закріплений за відділами УПА. На північ та схід від Случа відділи УПА робили лише недалекі випади у «ворожий терен»»²⁴.

У цьому терені основне протистояння розгорілося між упівцями ВО «Заграва» та партизанами Тернопільського з'єднання ім. Хрущова. Наростаючий конфлікт між ними вилився у масштабний бій біля с. Мочулянка Березненського р-ну, який відбувся 16 листопада 1943 р.²⁵ Як показують упівські матеріали про цей бій, повстанці наступали силами шести сотень під командуванням А. Рудика-«Шавули», проте внаслідок погано організованої операції вони потрапили в оточення й зазнали нищівної поразки, утративши 56 бійців убитими та понад 40 пораненими²⁶. Радянські партизани оцінювали втрати бандерівців, як 72 загиблих і 6 полонених²⁷.

Фактично, поразка під Мочулянкою означала, що місцевість на схід від р. Случ залишилася під впливом радянських партизанів аж до приходу Червоної армії у січні 1944 р.

Отже, боротьба за терени впливу між повстанцями та радянськими партизанами досягла свого піку восени 1943 р. Основним фактором цього стали поразки вермахту на Східному фронті, які свідчили про корінний перелом у Другій світовій війні та слугували сигналом для активізації дій «лісовим арміям». Зрештою, спро-

Максим Скорупський-
'Макс'.

²⁴ Скорупський М. У наступах і відступах (спогади) / М. Скорупський. — Чикаго : Українсько-американська видавнича спілка. — С. 172.

²⁵ ЦДАГО України. — Ф. 105. — Оп. 1. — Спр. 9. — Арк. 128.

²⁶ Марчук І. Сотник УПА Петро Гудзоватий — «Очеретенко» / І. Марчук. — Львів : [б. в.], 2011. — С. 34—35. ; Скорупський М. Указана праця. — С. 191—200, 203.

²⁷ ЦДАГО України. — Ф. 105. — Оп. 1. — Спр. 1 — Арк. 38.

би упівців витіснити червоних партизанів із зайнятих місцевостей були невдалими. Повстанці зазнавали поразок або ж не досягали поставлених завдань під час великих боїв із радянськими партизанськими з'єднаннями. Свою перевагу вони змогли продемонструвати винятково в локальних сутичках. Це призвело до того, що на терені Рівненщини упівці не змогли на рівних конкурувати із червоними партизанами на півночі, українсько-білоруському порубіжжі, а також у місцевості на схід від р. Случ, фактично, програвши тут боротьбу за терени впливу. Водночас, неприступним для радянських партизанів залишався терен між річками Случ і Горинь.

*Науковий співробітник Центру
досліджень визвольного руху*

Статтю присвячено дослідженню боїв між радянським Сумським партизанським з'єднанням і загonom УПА ім. Богуна ВО «Турів», внаслідок яких у січні 1944 р. загін і його база «Січ» зазнали важкої поразки. На основі маловідомих джерел вперше докладно відтворено передумови, хід бойових дій і їх наслідки та з'ясовано фактори перемоги партизанів.

Ключові слова: Волинь, УПА, радянські партизани, загін ім. Богуна, Сумське з'єднання, Петро Вершигора, Порфирій Антонюк-'Сосенко'.

Igor Bigun

The Defeat of the UPA Bogun Detachment by the Soviet Sumy Partisan Formation in January 1944

The article examines the series of combats between the Soviet Sumy Partisan Formation and Bogun Detachment of the "Turiv" UPA Military District, which lead to heavy defeat of the detachment and its base "Sich". On the basis of little-known documents, prerequisites, course of actions and their results are reconstructed and partisans' victory factors are elaborated for the first time.

Key words: Volhynia, UPA, Soviet partisans, Bogun Detachment, Sumy Partisan Formation, Petro Vershygora, Porfyriy Antoniuk, alias 'Sosenko'.

РОЗГРОМ ЗАГОНУ ІМ. БОГУНА РАДЯНСЬКИМ СУМСЬКИМ ПАРТИЗАНСЬКИМ З'ЄДНАННЯМ У СІЧНІ 1944 р.

Командир загону ім. Богуна
Порфирій Антонюк-‘Сосенко’.
Фото періоду служби у Війську
Польському, 1930-ті рр.

На початку 1944 р. загін УПА ім. Богуна дислокувався на теренах повстанської республіки «Січ» у межах військової округи «Турів». Ця територія на північному сході від м. Володимира-Волинського охоплювала низку сіл (Ревушки, Буди-Осовські, Домінополь, Турія, Мочулки, Свинарин тощо), оточених густими масивами Свинаринських лісів, болотами та р. Турією. Центром повстанської республіки було с. Вовчак, де розташовувався штаб загону. Влада на «Січі» цілком належала командуванню УПА — від весни 1943 р. німецьких окупантів тут не було.

Загін складався з чотирьох бойових сотень і двох невеликих національних відділів — вірмен (35 чол.) і узбеків (до 40 чол.). Також при ньому діяли три шпиталі, зброярна та слюсарна

майстерні. Командував загonom загальною чисельністю в 400—600 стрільців Порфирій Антонюк-‘Сосенко’, ‘Кліщ’¹.

¹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, НКДБ—МДБ. 1943—1959. — Кн. перша: 1943—1945. / [Упоряд. А. Кентій, В. Лозицький, І. Павленко]. — Київ; Торонто, 2002. — С. 132—133; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14. УПА і запілля на ПЗУЗ 1943—1944. Нові документи. / [Упоряд. В. Ковальчук, І. Марчук]. — Київ; Торонто, 2010. — С. 71; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15. Боротьба проти повстанського руху і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. Книга 2. 1944—1954. / [Упоряд. С. Власенко, С. Кокін, В. Лозицький]. — Київ Торонто, 2011. — С. 78; Центральний державний архів вищих органів влади і управління України (ЦДАВО України). — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 160.

Наприкінці січня 1944 р. в районі дислокації загону ім. Богуна з'явилися партизани Групи партизанських загонів Сумської обл. під командуванням підполковника Петра Вершигори². Партизанське з'єднання нещодавно розпочало черговий — Львівсько-Варшавський (5 січня — 1 квітня 1944 р.) — рейд і рухалося з північного сходу на південь Волинської обл. територіями, контрольованими УПА³. Червоні вже встигли провести кілька боїв із загonom Івана Климчака-‘Лисого’ і підпіллям ОУН на Ковельщині⁴.

Сумське з'єднання, засноване легендарним Сидором Ковпаком, було одним з найдосвідченіших та найкраще забезпечених. У рейд ковпаківці вирушили, маючи у своїх лавах 1311 партизанів, половина з яких була озброєна автоматичною зброєю — 613 автоматів і 93 кулемети. Артилерія з'єднання налічувала п'ять гармат⁵.

20 січня 1944 р. партизани досягли с. Мосур нині Мосир Любомльського р-ну, яке лежало на північний захід від повстанської бази «Січ» у Свинаринських лісах, і розташувалися там на відпочинок. Цікаво, що серед причин, які зумовили потребу довшого постою в Мосурі (передішка, реорганізація, розвідка тощо), Вер-

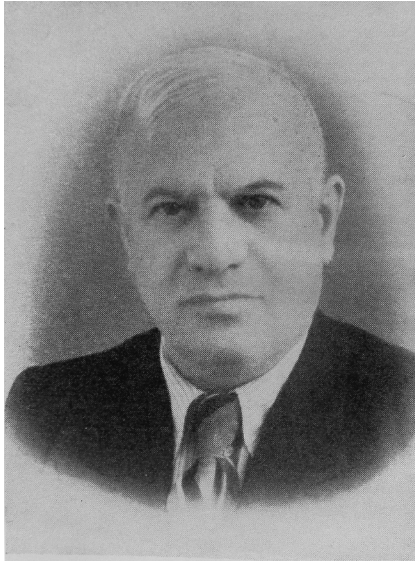
Командир Сумського партизанського з'єднання Петро Вершигора.

² Від 22—25 лютого 1944 р. — Перша Українська партизанська дивізія ім. Дівчі Героя Радянського Союзу С. А. Ковпака (Вершигора П., Зеболов В. Партизанские рейды (из истории партизанского движения в годы Великой Отечественной Войны Советского Союза 1941—1945 гг.). — Кишинев: Штиинца, 1962. — С. 90; Центральный державный архив громадських об'єднань України (ЦДАГО України). — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 120, 127—128).

³ Там само. — Спр. 39. — Арк. 145.

⁴ Там само. — Спр. 52. — Арк. 44зв, 68; Спр. 5. — Арк. 32.

⁵ Там само. — Спр. 5. — Арк. 269.

Командир вірменського відділу
в загоні ім. Богуна Серго
Арутюнянц-‘Ашот’.

шигора називав і таку: «...назріла потреба організації диверсії під виглядом УПА, чим наносилася шкода і німцям, і “бульбашам”, оскільки після диверсії ми йшли далі, а німці ганятимуть націоналістів»⁶.

Наступного дня на місце постою партизанів таємно від командування загону ім. Богуна прибули командири його вірменського відділу на чолі зі Серго Арутюняном-‘Ашотом’⁷. Вірмени висловили бажання перейти на бік партизанів, а тому розповіли детально про розташування «Січі» та її об’єктів, шляхи підступу, чисельність загону ім. Богуна й видали паролі та відгуки на найближчий час. Серед спільників на «Січі» вірме-

ни мали колишнього курінного, а нині начальника школи «Лісові чорти» Миколу Семенюка-‘Орла’⁸, лейтенанта-червоноармійця,

⁶ Там само. — Арк. 27.

⁷ Арутюнянц Серго Аркадійович, він же Арутюнов Сергій (1904 — після 1956). Псевдо: ‘Ашот’. Капітан Червоної армії, воював на Кримському фронті в лавах 784-го полку 390-ї дивізії. У червні 1942 р. потрапив у полон. Утримувався в таборах для військовополонених в м. Демблін (Польща) і с. Сілець-Завоне Львівської обл. Вступив на службу в німецький підрозділ, звідки в 1943 р. дезертирував. Із 27 липня 1943 р. — в УПА, командир вірменського національного відділу в загоні ім. Богуна ВО «Турів». 21—23 січня 1944 р. відділ перейшов на бік радянських партизанів П. Вершигори як загін «Перемога» у склад 3-го батальйону Сумського з’єднання. Командував цим загonom, згодом ротою. Під час Львівсько-Варшавського рейду дістав тяжке поранення. Звільнений з армії в 1944 р., працював у Вірменському державному театрі, учителював. 6.08.1946 р. нагороджений орденом Червоної зірки. Автор спогадів. (Стецишин О. Бандерівський інтернаціонал: грузини, росіяни, євреї... — Львів: Часопис, 2015. — С. 255; ЦАМО. — Ф. 33. — Оп. 744807. — Спр. 177. — Арк. 244. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: URL: <http://podvignaroda.mil.ru/?#id=83245221&tab=navDetailDocument>; (Там само. — Спр. 24. — [Електронний ресурс] — Режим доступу: URL: https://pamyatnaroda.ru/heroes/podvig-chelovek_nagrazhdenie80144260/).

який і передав згодом чинні паролі на 26 січня 1944 р. Саме отримавши ці дані, Вершигора вирішив атакувати загін «Кліща»⁹.

26 січня о 16.00 партизани вийшли зі с. Мосур в напрямку залізниці Володимир-Волинський — Ковель, яку вночі з боєм перейшли біля с. Чорний Ліс. Далі 2-й стрілецький батальйон (СБ) майора Петра Кульбаки спрямував свій удар на с. Осу й Буди-Осо-

Місцевість у районі Свинаринського лісового масиву, де розташовувалася «Січ». Фрагмент радянської топографічної мапи 1931 р.

⁸ Семенюк Микола Пилипович (1917, с. Великий Черевач Черніобільського (нині — Черевач Іванківського) р-ну Київської обл. — ?). Псевдо: «Орел». У Чевоній армії з 1939 р. Як лейтенант 791-го стрілецького полку 135-ї стрілецької дивізії 15.08.1941 р. потрапив до німецького полону. З полону перейшов в УПА. У листопаді — грудні 1943 р. — заступник командира 032 куреня ім. Сагайдачного загону ім. Богуна. У січні 1944 р. — курінний, начальник і викладач старшинської школи «Лісові чорти». 30.01.1944 р. перейшов на бік Сумського партизанського з'єднання. На 2.11.1944 р. перебував у лавах 1-ї УПД ім. С. Ковпака. Подальша доля невідома. Історик Я. Антонюк помилково ототожив М. Семенюка з колишнім сотенним УПА «Терасименком». (ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 9, 12зв-13; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4... — С. 144; Сайт ОБД Меморіал — [Електронний ресурс] — Режим доступу: URL: <https://www.obd-memorial.ru/html/info.htm?id=85391541>).

⁹ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 3. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: директивні документи ЦК Компартії України 1943—1959. / [Упоряд. О. Вовк, І. Павленко, Ю. Черченко]. — Київ; Торонто, 2001. — С. 132—133; Стецишин О. Бандерівський інтернаціонал: грузини, росіяни, євреї... — Львів: Часопис, 2015. — С. 167—168; Начальник штабу Сумського з'єднання Василь Войцехович твердив, що остаточні розвіддані про загін ім. Богуна партизанам приніс якийсь «бандерівець К.» (Войцехович В. Партизани ідуть на захід. — К.: Політвидав України, 1982. — С. 125—126).

вські, 3-й СБ капітана Петра Брайка — із заходу повз с. Турія по правому березі р. Турії на с. Домінополь (виставивши з півдня на хут. Пінський Міст заслін біля мосту через річку), а 1-й СБ молодшого сержанта Давида Бакрадзе і кавескадрон (85 вершників) молодшого лейтенанта Олександра Ленкіна пішли в лобову атаку через с.с. Загатка — Турія на с.с. Ревушки та Вовчак¹⁰.

Однак, «у селі Турія розвідка кавдивізіону зіткнулася з розвідкою націоналістів, декілька бандитів було вбито, двоє взято в полон», — доповідав згодом ватажок партизанів¹¹. Річ у тім, що повстанці почули звуки бою партизанів із німецьким ДЗОТом на залізниці й вислали дозори¹². Партизани ж вигукнули відомий їм пароль, чим спричинили розгубленість у передових відділах УПА, що дало змогу червоним підійти впритул¹³. «Полонені свідчили, що в Ревушках перебуває сам Сосенко з одною лінійною сотнею, кінною сотнею, [відділом — І. Б.] узбеків Ташкента і офіцерська школа ОФ «Лісові чорти»¹⁴.

Партизани вважали, що їм протистоїть старшинська школа УПА «Лісові чорти». Однак, відомо, що «Лісові чорти», які коротко перебували біля «Січі», вирушили в напрямку Карпат ще 19 січня 1944 р., до того, як прийшли партизани¹⁵. За даними Вершигори, які він здобув від полоненого курсанта школи Любомира Валецького, із с. Мочулок три групи випускників «Лісових чортів» відбули до бойових підрозділів, але одна група залишилася в с. Ревушках¹⁶. Згаданий М. Семенюк-‘Орел’ по всіх партизанських документах проходить саме як начальник і викладач «Лісових чортів». Не варто теж забувати, що на «Січі» в той час ще перебувала

¹⁰ Вершигора П. Рейд на Сан и Вислу. — М.: Воениздат, 1960 — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/vershigora_pp2/05.html; ЦДАГО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 43—45.

¹¹ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 45.

¹² Там само.

¹³ Вершигора П. Рейд на Сан и Вислу. — М.: Воениздат, 1960 — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/vershigora_pp2/05.html

¹⁴ Там само.

¹⁵ Ступницький Ю. Спогади про пережите. — Львів; Торонто, 2004. — С. 67.

¹⁶ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 4. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: інформаційні документи ЦК КП(б)У, обкомів партії, НКВС—МВС, НКДБ—МДБ. 1943—1959. — Кн. перша: 1943—1945. — Київ; Торонто, 2002. — С. 144—145.

підстаршинська школа «Світлана». Отже, або ковпаківцям спершу поставили опір саме ці вишкільні відділи, або якийсь інший підрозділ загону ім. Богуна. Можливо, сотня 'Рубаша', якій ще 20 січня було наказано тримати застави із західної частини Свинаринських лісів.

До ранку 27 січня ковпаківські батальйони досягли лісових сіл, де були залоги УПА. *«Найперше почався завзятий бій у північнозахідній частині лісу, де було дві чи три сотні УПА. Згодом розгорівся бій теж на північ від Вовчка»*, — згадував учасник оборони «Січі» Степан Новицький-‘Сербин’¹⁷. 1-й СБ під команду Бакрадзе вибив 30 упівців із с. Ревушок, знищивши повстанську пекарню, за частини до двох автомобілів і будівлі повстанського табору¹⁸.

Описуючи наступ на Ревушки, підполковник Вершигора твердив, що *«під’їжджаючи до села Ревушки, кіннотники побачили, що націоналісти, зігнавши з хуторів, що оточували Ревушки, жінок, дітей і старих, і змішавшись із ними, тікали в село. Відкривати вогонь було не можна, і тоді, не спішуючись, не зменшуючи темпу й обганяючи натовп, кіннотники вдерлися в село»*¹⁹. Утім, твердження про те, що повстанці прикривалися цивільними, не витримує критики. Свідки партизанської атаки з-поміж місцевих жителів згадували, що самі тікали від партизанів, які безладно

Командир 1-го батальйону Сумського з'єднання Давид Бакрадзе.

¹⁷ Новицький С. У змаганнях за волю волинської землі // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 5: Волинь і Полісся. Німецька окупація. — Кн. 3. Спомини учасників. — Торонто: Літопис УПА, 1984. — С. 186.

¹⁸ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 198. — Арк 7; Спр. 52. — Арк. 28зв.; Спр. 199. — Арк 1.

¹⁹ Там само. — Спр. 5. — Арк. 46.

Командир 2-го батальйону сумських партизанів Петро Кульбака.

стріляли по хатах і мародер-
ствували.

«У січні 1944 року на наше село була вчинена облава червоними партизанами. Тут проходило дві тисячі їх. Ми сховалися в землянку. А вони йшли і строчили по дверях, вікнах будинків. Три дні стояли у нашому селі. Позабирали коней, покололи наших свиней, позабирали чоботи, теплі хустки, рядна під сідла, познімали з образів рушники і подерли на ганучі», — таке враження від зустрічі з партизанами залишилося в мешканця Ревушок Михайла Тимошука²⁰. 1-й батальйон дійшов до околиць Вовчака, де теж наскочив на опір УПА²¹.

Водночас, 2-й СБ на чолі з Кульбакою з боєм зайняв с. Осу, яке обороняла сотня УПА (110 вояків)²². Втративши 10 бійців убитими і двох полоненими, повстанці залишили село²³.

«Наприкінці січня, — числа 27-го... Ми з хат помітили: від нас за метрів вісімсот, — там був магістральний канал, рів, прокопаний до річки Турії, — поза тим ровом йшло спочатку двоє чоловіків, потім ще чотири, тягли за собою станковий кулемет «Максим» у напрямку школи. Незабаром ми почули постріли

²⁰ Ольховський І. Кривава Волинь. — Кн. 2. Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району Волинської області у 1939—1945 роках. — Київ: Гарт, 2011. — С. 74.

²¹ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 198. — Арк 7; Спр. 52. — Арк. 28зв.; Спр. 199. — Арк. 1.

²² Імовірно, це була сотня Андрія Пілішенка 'Бортенка' (ЦДАВО України. — Ф. 3838. — Оп. 1. — Спр. 6. — Арк. 156).

²³ ЦДАГО. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 198. — Арк 7; Спр. 52. — Арк. 28зв.; Спр. 199. — Арк 1.

з боку лісу. Побачили: звідти йшов цеп вояків, озброєних автоматами. Було чути черги з них по всій їхній лінії. [...] Цеп, стрілянина до нас наблизилися. Зі школи, було видно, стали втікати вчителі і учні в напрямку на Свинаринський ліс, де були повстанці. Трапилося тоді так, що дехто попав під випадкову кулю, загинув... То йшло з'єднання червоних партизанів. Повстанці, що були в селі, втекли – партизани розігнали їх усіх, хто був на Вовчаку – повстанському центрі. Десь уже через два дні, на третій партизани пішли з села далі», — згадував мешканець Оси Михайло Тишук²⁴.

Із півдня і заходу на с. Домінополь наступав 3-й СБ під орудою Петра Брайка. На думку С. Новицького, «найгірше сталося на південно-західньому відтинку, біля Домінополя. Там без бою більшовики зайняли Домінопіль і звідти почали наступ на Вовчок»²⁵. Проте, в дійсності, партизани взяли Домінополь не без перешкод.

Організувати оборону в Домінополі командир загону ім. Богуна П. Антонюк доручив колишньому курінному Олексію Брисю-‘Остапові’. Сам командир загону займався обладнанням оборони Вовчака²⁶. Але ‘Остап’, прибувши на місце, з’ясував, що наявні сили відступили до лісу. Тим часом, над’їхав сам ‘Кліщ’ і нака-

Колишній курінний, один із командирів обозів загону ім. Богуна Олексій Брись.

²⁴ Пушук І. Трагедія українсько-польського протистояння... — С. 160—161.

²⁵ Новицький С. У змаганнях за волю волинської землі // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 5: Волинь і Полісся. Німецька окупація. — Кн. 3. Спомини учасників. — Торонто: Літопис УПА, 1984. — С. 186.

²⁶ Архів Управління Служби безпеки України (УСБУ) у Волинській обл. — Спр. 8054фп. (архівна кримінальна справа Брися Олексія Семеновича). — Арк. 65зв.

зав відділу узбеків зайняти лінію оборони. Сам командир відкрив по ворогові, який наступав, вогонь із міномета. Але це не принесло результату: міни розірвалися неподалік повстанських позицій. Партизани Брайка відповіли щільним вогнем, і узбеки втекли через ліс до с. Мочулок Турійського р-ну. За ними вирушив і 'Остап', а згодом прибув і 'Кліщ' із рештою своїх сил²⁷.

Відповідно до звіту Брайка, «під натиском наших підрозділів противника з села було вибито. Ліс прочищено на 3 км в північно-східному напрямі. У результаті бою було знищено 4 націоналісти»²⁸. Бойових втрат у людях у ковпаківців не було, окрім того, що через власну необережність від вибуху міни загинуло двоє мінометників²⁹.

Тим часом так, за словами С. Новицького, відбувалася оборона Вовчака: «Мали ми проти себе більшовицький батальйон [імовірно, батальйон Бакрадзе — І. В.], а може й більше. Одна їхня рота зв'язала нас вогнем, інші обіймали нас з правого боку й вже займали село Вовчок. Там їх ще стримували якісь наші боївки, що з кулеметів обстрілювали їх з ліс. Зорієнтувавшись в ситуації, ми відступили лісом далі на схід і зайняли становища десь недалеко нашого лісового табору, де влітку була зброярня, шпиталь і підстаршинська школа»³⁰.

Вовчак захопили бійці Бакрадзе, які наступали від Ревушок. Наступного дня, 28 січня, під час прочистки села 4-та рота мала короткий лісовий бій з УПА під час якого було вбито трьох упівців, ще стільки ж узято в полон³¹.

Увечері 27 січня в с. Мочулках відбулася нарада командирів загону ім. Богуна. 'Сосенко' пропонував зайти в тил партизанам, проте більшість командирів висловилося за те, щоби йти на південь, де червоних не було. Загін поділили на дві частини: одну під керівництвом 'Сосенка' й іншу — одного із його заступників 'Коршуна' й вирішили пробиратися на південь Волинської обл. через

²⁷ Архів Управління Служби безпеки України (УСБУ) у Волинській обл. — Спр. 8054фп. (архівна кримінальна справа Брися Олексія Семеновича). — Арк. 110.

²⁸ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 96—96зв.

²⁹ Там само; Спр. 52. — Арк. 96.

³⁰ Новицький С. У змаганнях за волю волинської землі // Літопис Української Повстанської Армії. — Т. 5: Волинь і Полісся. Німецька окупація. — Кн. 3. Спомини учасників. — Торонто: Літопис УПА, 1984. — С. 186.

³¹ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 45, 68.

Горохівщину в тодішній Берестечківський р-н³².

2-й батальйон Сумського з'єднання з 28 січня перебував на марші за маршрутом Оса — Вербично — Чорніїв — Свиначин — Осекрів — Мочулки, огинаючи Свиначинський ліс із північного сходу³³. По ходу руху воякам Кульбаки довелося зіткнутися із сотнею УПА в р-ні с. Бобли, а згодом його застави в с.с.Осекрові і Мочулках змусили до відступу іншу сотню³⁴.

29 січня 1944 р. основні сили Сумського з'єднання продовжили рух за маршрутом свого рейду. 1-й і 3-й СБ, прочистивши південну частину Свиначинського лісу, дійшли до с. Тумин, а 2-й СБ рухався в напрямку Озютичі — Рудня — Якимівка — Холопичі — Діброва — Шельвів — Войнин — Кремеш — Защитів (якого досяг 31 січня)³⁵.

Переформулювати так: 30 січня, відступаючи, група 'Сосенка' мала ще три бої з партизанами батальйону Бакрадзе й кавескадром: у с. Бискупичі- Руські (нині — Нехвороща Володимир-Волинського р-ну), кол. Луковичах і в Старому Загорові Локачинського р-н³⁶.

У Бискупичах партизани взяли в полон трьох вояків УПА, знищили склади з продовольством і майном, а також трактор «Інтернаціонал»³⁷. «Пропустивши без пострілу кавескадрон, заскочені ним націоналісти зайняли неприступні позиції на південному

Командир кавалерійського ескадрону партизанів Олександр Ленкін.

³² Архів УСБУ у Волинській обл... — Арк. 49зв, 66—66зв.

³³ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 47.

³⁴ Там само. — Спр. 198. — Арк. 7.

³⁵ Там само. — Спр. 5. — Арк. 48, 49—50; Спр. 198. — Арк. 7.

³⁶ Войцехович В. Партизани ідуть на Захід... — С. 135; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15... — С. 102; ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51.

³⁷ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 52. — Арк. 45, 68зв.

березі річки Свинаринки [ідеться про р. Луга-Свинорийка — І. Б.]. Щоб підійти до супротивника, потрібно було просуватися кілометровим насипом через болото під сильним кулеметним і мінометним вогнем. Після перших пострілів роти авангарду розгорнулися, стрімким ударом збили деморалізовані підрозділи УПА, і тільки нічна темрява врятувала Сосенка від остаточного розгрому», — писав у звіті Вершигора³⁸.

Хоча бої навіть з таким деморалізованим противником не були аж занадто легкими. З'єднання стояло на днівці в с. Загайцях неподалік Старого і Нового Загорова, як фуражири артбатареї та розвідротти зіткнулися з колоною козаків 'Сосенка'. «Боець артбатареї Галяуф, який в'їхав у колону противника, був убитий, боець Горбовцев поранений, бійці опергрупи НКГБ СРСР — Репко, Алещенко, Горбенко потрапили в полон», — зафіксовано в партизанському звіті³⁹. Правда, 31 січня в черговому бою їх відбили партизанські кавалеристи. Розслідувавши обставини їх полону, партизанське командування наказало розстріляти Репка як такого, що добровільно здався в полон і не попередив інших про повстанців⁴⁰.

30 січня 1944 р. 2-га рота 3-го СБ натрапила в с. Хорів Локачинського р-ну на групу з дев'яти націоналістів, які вчинили опір. Усі вони загинули, а партизанам дісталися великі трофеї зброї, боєприпасів, а також документи штабу загону ім. Богуна⁴¹. Штабні папери стануть найціннішою знахідною червоних — серед них вони знайдуть відомості про переговори командування загону ім. Богуна з Володимир-Волинським гебітскомісаріатом у грудні 1943 р. Цим фактом радянська пропаганда скористається сповна.

Тим часом, до партизанів перейшли узбеки, а також частина колишніх підлеглих курінного О. Брися-'Остапа' на чолі зі сотенним А. Пілішенком-'Бортенком' і другим заступником М. Семенюком-'Орлом'⁴². Вершигора писав, що ввечері 30 січня

³⁸ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 51.

³⁹ Там само. — Спр. 5. — Арк. 51.

⁴⁰ Там само. — Арк. 52

⁴¹ Там само. — Арк. 97, 98зв.; Войцехович В. Партизани ідуть на захід... — С. 135.

⁴² Архів УСБУ у Волинській обл... — Арк. 67; За даними Я. Антонока, Андрій Пілішенко 'Бортенко' раніше був червоноармійцем, а в УПА потрапив з полону. (Антонок Я. Український визвольний рух у постатях керівників. Волинська та Брестська області (1930—1955). — Торонто; Львів, 2014. — С. 539). Можливо, цим і зумовлений його перехід на бік червоних партизанів.

розвідка кавескадрону зустріла «сотню Науменка» під командуванням узбека Міра Олієва-‘Ташкента’, яку супроводжувала група працівників Служби безпеки ОУН. Есбістів роззброїли, а підлеглих ‘Ташкента’ розподілили по партизанських підрозділах⁴³. Семенюк теж опинився у партизанів того ж дня⁴⁴.

Отже, тепер з партизанами були вірменські й узбецькі бійці, а також деякі колишні червоноармійці — росіяни та українці, які раніше служили в УПА. Командування ковпаківців широко використало цей факт у своїй пропаганді. Негайно було випущено «Звернення до козаків, військовополонених, солдатів Татарського легіону, узбеків, грузинів, туркмен, колишніх бійців Червоної армії, які стали на

Командир 3-го батальйону
Сумського з'єднання Петро
Брайко.

службу німецькому фашизму» російською мовою. Зайве говорити про зміст відозви — червоні, очікувано, агітували приєднуватися до них. Але як вірець, слідувати якому вони закликали адресатів летючки, наводилися «вірмени капітана Серго, узбеки з командиром сотні Мір-Олієвим — Ташкент, рота татар лейтенанта Тагірова й багато інших, які були на службі в німців...»⁴⁵.

Друге звернення українською мовою було адресоване «до українців, росіян, армян та узбеків, що знаходяться в лавах

⁴³ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 5. — Арк. 52, 56. Зброяр С. Новицький-‘Сербин’, що теж був тоді в полоні, згадував: «...два партизани завели нас трьох до іншої великої хати, де було вже біля 30 затриманих, переважно молодих хлопців... Коли добре стемніло, забирали з-поміж нас по одному арештованому що 5—6 хвилин. Так забрали п'ятьох. Згодом я довідався, що їх розстріляли. Вони були з бойвки СБ» (Новицький С. У змаганнях за волю волинської землі... — С. 189).

⁴⁴ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 158. — Арк. 9, 12зв—13.

⁴⁵ Там само. — Спр. 153. — Арк. 13.

⁴⁶ Там само. — Арк. 25.

УПА»⁴⁶. Підписанти — «курінний, командир школи «Лісові чорти» М. Семенюк-‘Орел’, «капітан сотні армян Серго» (С. Арутюнянц), «сотенний сотні узбеків» М. Олієв ‘Ташкент’⁴⁷ та «інші, всього 96 підписів». Листівка таврувала командування УПА агентами Гестапо, зрадниками й брехунами й закликала переходити на бік радянських партизанів і Червоної армії⁴⁸.

Обози й дві нестройові сотні загону ім. Богуна під командуванням ‘Коршуна’ й ‘Остапа’ повинні були тримати курс на Завидівський ліс. Однак, оскільки червоні, дізнавшись про маршрут повстанців, 31 січня перебралися в с. Переславичі Порицького (нині — Іваничівського) р-ну, то вони повернули в Берестечківський р-н⁴⁹. За декілька днів група ‘Коршуна’—‘Остапа’ з’єдналася з групою ‘Кліща’ в колонії Стависька біля м. Лобачівки, і певний час загін перебував у Берестечківському р-ні⁵⁰. Лікар Шая Варм свідчив, що загін прибув на початку лютого в «с. Коміф» (очевидно, Колмів на північний схід від Лобачівки)⁵¹.

31 січня майор Кульбака звітував у штаб партизанського з’єднання, що «за даними військовополонених націоналістів, Сосенко (Кліщ) від’їхав із групою 300—35 чол. у напрямі м. Берестечка. Решта розходяться по домівках і влаштовуються в місцевих мешканців для тимчасового перебування»⁵². Утім, є аль-

⁴⁷ Олієв Мір (?—?). Псевдо ‘Ташкент’. Уродженець м. Ташкент (Узбекистан). Мав вищу педагогічну освіту. Як старший лейтенант Червоної армії потрапив до німецького полону. Утримувався в таборі для військовополонених під Грубешевом. Зголосився на німецьку службу й служив у гарнізоні смт. Оліка Ківерцівського р-ну Волинської обл., звідки навесні 1943 р. втік до УПА. Працював у політвідділі УПА, редагував бюлетені мовами східних народів, а також газету для уродженців Середньої Азії «Орта асія холкари» (видавалася латинкою). Із 16 серпня 1943 р. — командир узбецького національного відділу загону ім. Богуна. Брав участь у Конференції поневолених народів Східної Європи й Азії 21—22.11.1943 р. 30.01.1944 р. перейшов на бік Сумського партизанського з’єднання. Подальша доля невідома (Антонюк Я. Український визвольний рух у постатях керівників... — С. 508; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 14... — С. 87; Стецишин О. Бандерівський інтернаціонал: грузини, росіяни, євреї... — Львів: Часопис, 2015. — С. 224, 300).

⁴⁸ Там само.

⁴⁹ Архів УСБУ у Волинській обл... — Арк. 49зв—50; Спр. 5. — Арк. 52;

⁵⁰ Архів УСБУ у Волинській обл... — Арк. 50, 66зв—67; Галузевий державний архів (ГДА) СБУ. — Ф. 6. — Спр. 75893фп (архівна кримінальна справа Варма Шай Давидовича). — Арк. 11—11зв.

⁵¹ ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 75893фп ... — Арк. 11зв.

⁵² ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 198.

тернативні оцінки чисельності загону ім. Богуна після відступу зі своєї бази. Так, на думку Вершигори, із 'Сосенком' залишилося біля 50 кінних і 70 піших повстанців⁵³. Схожа позиція була й у заступника командира ВО «Турів» Миколи Павловича-‘Яворенка’, який стверджував на допиті в НКВД, що після розгрому бійців у ‘Сосенка’ залишилося не більше ста⁵⁴.

3 лютого 1944 р. Вершигора радирував нагору: під час бою із загonom ім. Богуна знищено 180 солдатів й офіцерів, взято в полон 150 осіб, знищено 12 складів з продовольством і обмундируванням, табір і гарматну майстерню, 4 гармати, 5 автоматів, 900 снарядів, 614 гвинтівок, 130 тонн хліба. Трофеями партизанів стали: один 120-мм міномет і 12 мін, сім 72-мм мінометів і 63 міни до них, 22 станкові кулемети, 4 кулемети ДС, 12 кулеметів РП, 4 автомати, 174 гвинтівки, 60 шт 76-мм снарядів, 70 шт 45-мм снарядів, 1 мотоцикл, 10 велосипедів, 4000 гвинтівкових набоїв, 38 тонн м'яса і 1 тонна сала⁵⁵.

Загальні втрати своїх військ за період з 5 по 31 січня (в боях проти загонів ‘Лисого’ й ‘Сосенка’) партизанський ватажок оцінив усього в 16 загиблих і 28 поранених. Зате приріст з'єднання склав 236 осіб, переважно колишніх військовополонених⁵⁶. Поза сумнівами, лєвова частках їх перейшла із загону ім. Богуна.

До місцевого населення та польських формувань із приводу розгрому військ Антонюка сумські партизани випустили «Попередження»:

«Радянськими військовими частинами розгромлено банди німецького агента бандерівця Антонюка — Сосенка — Кліща. Частину бандитів знищено, лісові бази зруйновано, решта бандитів розбіглися в паніці.

Загроза нападу на польські села і грабунку мирного населення минула.

Радянське командування попереджає польські збройні загони, що в разі їх нападу на мирне українське населення ці загони бу-

⁵³ Вершигора П. Рейд на Сан и Вислу. — М.: Воениздат, 1960 — [Електронний ресурс] — Режим доступу URL: http://militera.lib.ru/memo/russian/vershigora_pp2/05.html.

⁵⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15... — С. 78.

⁵⁵ Там само. — Т. 4... — С. 139.

⁵⁶ Там само.

дуть розглядатися нами як посіпаки німців, і з ними буде те ж саме, що і [з] бандами УПА.

Пора зрозуміти, що ворожнеча між українцями та поляками спровокували німці.

За єдиний фронт усіх слов'янських народів, у тому числі українців і поляків, проти спільного ворога — німецького фашизму! Командування радянських військ партизанів»⁵⁷.

Розгромивши «Січ», Сумське партизанське з'єднання не затрималося надовго на півдні Волинської обл. Завданням ковпаківців було вийти на територію Польщі в район м. Білгорая. Тому шлях з'єднання лежав на південь — у бік м. Порицька (нині — с. Павлівка Іваничівського р-ну), потім м. Горохова і, врешті-решт — на м. Раву-Руську в дистрикті «Галичина» (нині Львівська обл.) й далі на захід.

На шляху до кордону між райхскомісаріатом «Україна» та Галичиною червоні мали сутички з дрібними групами націоналістів. Правда, з партизанських документів не завжди можна визначити, чи це були уламки загону П. Антонюка чи інші місцеві відділи УПА чи ОУН.

6 лютого 5-та рота 1-го СБ, що робила засідки проти німців на шосе Луцьк—Володимир-Волинський, взяла в полон колишнього командира загону ім. Богуна, інспектора штабу ВО «Турів» Володимира Луня-‘Лівара’ та кількох інших керівників УПА⁵⁸. 7 лютого бійці Кульбаки здійснили операцію зі знищення чоти УПА в околицях м. Лобачівки. Результат — 6 полонених (в т. ч. троє грузинів із горохівського табору військовополонених), решта встигли відступити до лісу⁵⁹. Імовірно, то був ар'єргард загону ім. Богуна, бо «всі групи УПА з м. Лобачівка вибули 5.02.44 вночі в напрямі м. Берестечко»⁶⁰.

У ніч із 9 на 10 лютого в р-ні на південний схід від м. Кристинополя (нині — Червонограда) Сумське з'єднання форсувало р. Західний Буг і 10 лютого було вже в районі Рави-Руської⁶¹. Із загонами УПА по німецькому боці фронту ковпаківці більше не воювали.

⁵⁷ ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 153. — Арк. 9.

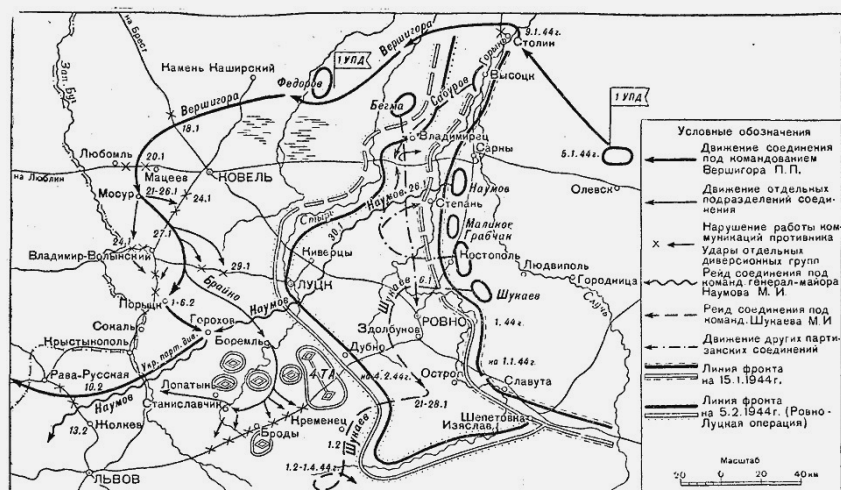
⁵⁸ Там само. — Спр. 5. — Арк. 84.

⁵⁹ Там само. — Спр. 198. — Арк. 8-9; Спр 78. — Арк 12зв.

⁶⁰ Там само. — Спр 78. — Арк 12зв.

⁶¹ Вершигора П., Зеболов В. Партизанские рейды... — С. 82, 86; ЦДАГО України. — Спр. 5. — Арк. 87.

Район действий украинских партизан в начале 1944 года.

Схема початкового етапу Львівсько-Варшавського рейду Сумського партизанського з'єднання.

Якими ж були фактори такої впевненої перемоги партизанів Сумського з'єднання над загonom ім. Богуна? Адже якщо джерела УПА зображують розгром загону як справжню катастрофу, то в партизанських оперативних зведеннях бої з повстанцями у Свинаринських лісах фігурують як тривіальна, з воєнного погляду, операція в межах більших боїв і диверсій Львівсько-Варшавського рейду.

По-перше, в основі успіху партизанів, на нашу думку, лежала їх суттєва чисельна перевага над загonom УПА. Адже, співвідношення сил було понад 1300 бійців проти 400—600 повстанців. На кожен ковпаківський батальйон (плюс ескадрон кінноти) припадало тільки по одній повстанській сотні⁶². І варто наголосити, що до скорочення чисельності загону 'Сосенка' спричинилося саме ж командування ВО «Турів».

⁶² Якщо бути точним, безпосередньо проти «Січі» діяло три батальйони партизанів, а четвертий (командир — капітан Іван Токар) у цей час діяв у відриві від основних сил у Порицькому р-ні проти місцевих відділів УПА. Незважаючи на це, чисельна перевага партизанів під час нападу на «Січ» залишалася значною (ЦДАГО України. — Ф. 63. — Оп. 1. — Спр. 78. — Арк. 10).

Наприклад, ще 28 вересня 1943 р. тодішній командир загону 'Лівар' отримав наказ вислати дві сотні піхоти в розпорядження шефа штабу ВО 'Вовчака', артилерію — до командира 'Охріма' і ще 5 кіннотників «вгору»⁶³. Рівно за місяць, 28 жовтня, за новим наказом, загін мусив вислати ще 50% своєї важкої зброї і 20% боєприпасів до штабу ВО⁶⁴. Наказ командира ВО Ч. 34 від 30 листопада 1943 р. зобов'язував усіх командирів куренів звільнити з лав УПА неохочих та нездатних служити за станом здоров'я⁶⁵. 27 грудня 1943 р. 'Сосенкові' доручили вислати 25 вояків на навчання в старшинську школу⁶⁶. А 3 січня 1944 р. — ще 90 бійців при повному озброєнні на зв'язковий пункт. Наказом Ч. 10 від 15 січня 1944 р. від загону ім. Богуна забрали сотню 'Нерозлучного', залишивши тільки три піші сотні⁶⁷. Протягом грудня 1943 р. — січня 1944 р. відбулася реорганізація загону, коли курені було розформовано і скорочено кількість сотень⁶⁸. Так загін (еквівалент армійського полку) де-факто перетворився на курінь (батальйон).

Другим чинником розгрому «Січі» стала зрада вірменського відділу. Ніхто не очікував, що колишні військовополонені, які за півроку служби в УПА добре проявили себе в боях проти нацистів і в охороні важливих об'єктів, з наближенням радянських партизанів таємно змовляться з ними⁶⁹. Можливо, Вершигора й не став би атакувати «Січ» (його основним завданням було вийти на терен Польщі), якби зрадники не надали йому докладні відомості про розташування бази й найголовніше — паролі й відгуки. Завдяки знанню паролів партизани скористалися фактором раптовості й легко придушили передові дозори УПА.

⁶³ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. — Київ; Торонто, 1999. — С. 494

⁶⁴ Літопис УПА. Нова серія. — Т. 2. Волинь і Полісся: УПА та запілля 1943—1944. — Київ; Торонто, 1999. — С. 501.

⁶⁵ Там само. — С. 515.

⁶⁶ Там само. — С. 535.

⁶⁷ Там само. — С. 542—543.

⁶⁸ Архів УСБУ у Волинській області. — Спр. 8054фп. (архівна кримінальна справа Брися Олексія Семеновича) — Арк. 69зв, Арк. 71; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15. Боротьба проти УПА і націоналістичного підпілля: протоколи допитів заарештованих радянськими органами державної безпеки керівників ОУН і УПА. 1946—1952. Книга 2. — Київ; Торонто, 2011. — С. 138.

⁶⁹ Стецишин О. Бандерівський інтернаціонал: грузини, росіяни, євреї... — Львів: Часопис, 2015. — С. 78—82.

З огляду на це, безпідставною виглядає одна з причин розстрілу П. Антонюка-‘Сосенка’, ‘Кліща’, яку наводять джерела. Якщо в офіційному вироківі Антонюка звинувачували в несанкціонованих переговорах із німецькими окупантами, то неофіційно поширилася версія, відповідно до якої, йому ставили в провину поразку від Сумського з’єднання⁷⁰. Але, як ми показали вище, шансів у загону ім. Богуна не було.

На останок, варто сказати, що наслідком розгрому «Січі» були події більш трагічні, ніж суто військова поразка УПА. Skorиставшись тим, що села, розташовані в околицях Свинаринських лісів, залишилися без захисту сотень загону ім. Богуна, польська 27-ма Волинська дивізія Армії Крайової протягом першої половини лютого 1944 р. вчинила криваву розправу над місцевим цивільним українським населенням⁷¹.

⁷⁰ Див. напр.: Горун В. Сосенко. Командир Січі УПА на Володимирщині. — Волинь. — Б. м., 1995. — С. 35; ГДА СБУ. — Ф. 6. — Спр. 75893фп... — Арк. 11зв.; Коханська Г. З Україною в серці. Спомини. Серія «Літопис УПА Бібліотека». — Том 9. — Торонто; Львів, 2008. — С. 63; Літопис Української Повстанської Армії. Т. 27. Роман Петренко. За Україну, за її волю. Спогади. — Торонто; Львів: Літопис УПА. — С. 204—205; Літопис УПА. Нова серія. — Т. 15... — С. 78, 86.

⁷¹ Див. докладніше: Ольховський І. Кривава Волинь. — Кн. 2. Українсько-польське протистояння на теренах Турійського району Волинської області у 1939—1945 роках. — Київ: Гарт, 2011. — С. 29, 46—47, 56—57, 63—75, 128—132, 134—137, 141—147, 149, 152—155, 167; Український здвиґ: Волинь. 1939—1955 / Упор. В. Сергійчук. — Київ: Українська видавнича спілка, 2005. — С. 388; Царук Я. Трагедія волинських сіл 1943—1944 рр. Українські і польські жертви збройного протистояння. Володимир-Волинський район. — Львів, 2003. — С. 40—47, 50—62, 86—95, 125—133.

Сергій Адамович

---

*Доктор історичних наук, професор
кафедри теорії та історії держави
і права ДВНЗ «Прикарпатський
національний університет
імені В. Стефаника»*

У статті йдеться про участь Березівської сотні УПА в боях із Внутрішніми військами НКВД за с. Космач Косівського р-ну Івано-Франківської обл. у січні 1945 р. Зокрема, докладно розглянуто успішну засідку сотні на підрозділ 256-го полку ВВ НКВД в присілку Рушір 15 січня 1945 р.

Ключові слова: «Космацька республіка», Березівська сотня, Мирослав Симчич.

Sergiy Adamovych

Berezivska Company Combats in 1945: Defending the “Kosmach Republic”

The article is dedicated to the UPA Berezivska Company combats for the village of Kosmach, Kosiv Raion, Ivano-Frankivsk Oblast, with NKVD Interior Troops in January 1945. Particularly, the successful ambush on the 256 Regiment’s unit in the hamlet of Rushir by the company on January, 15 1945 is examined in detail.

Key words: “Kosmach Republic”, Berezivska Company, Myroslav Symchych.

БОЇ БЕРЕЗІВСЬКОЇ СОТНІ В 1945 р.: НА ЗАХИСТІ «КОСМАЦЬКОЇ РЕСПУБЛІКИ»

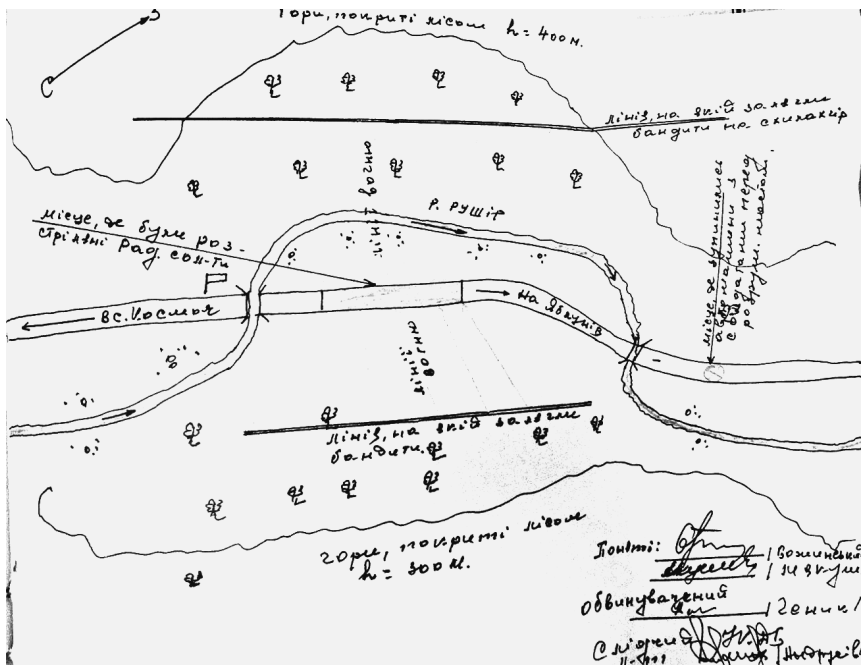
У радянській історичній літературі всіляко наголошувалося на тому, що вояки УПА боролися лише з просоветським цивільним населенням і боялися відкритих сутичок з регулярними військовими частинами. Це пропагандистське кліше спростовують історики періоду української незалежності І. Андрухів, М. Боровик, А. Боляновський, В. В'ятрович, М. Кугутяк, І. Патриляк та інші, які опублікували ґрунтовні об'єктивні дослідження з історії УПА.

Яскравим прикладом значних масштабів військових дій УПА проти каральних військових радянських загонів стали бойові дії упівців у районі с. Космач у січні-лютому 1945 р. Автор на основі досліджень учених та матеріалів кримінальних справ, які зберігаються в Галузевому державному архіві СБУ в Івано-Франківській області проаналізував роль Березівської сотні у військових діях під с. Космач у 1945 р.

Зазначимо, що великі масштаби руху опору УПА регулярним радянським військовим частинам засвідчує обсяг залучених підрозділів. Так, загалом постійно проти УПА наприкінці 1944 р. боролися щонайменше 70 тис. осіб, для збільшення мобільності яких було виділено 200 вантажних автомобілів¹. Натомість становище радянської влади в цей час у гірських селах яскраво розкриває доповідна записка Яблунівського райкому КПУ(б)У «Про політичні настрої населення в листопаді 1944 р.», у якій, зокрема, значилося, що «ми не в стані своїми діями розгромити бандитські групи, не в стані, а тому наш район потребує серйозної військової допомоги»². Яскравою ілюстрацією доповідної стала суспільно-політична ситуація в с. Космач, з якого ще у вересні 1944 р. сотня куреня 'Скуби' вигнала військовий гарнізон Внутрішніх військ НКВД і до 13 лютого 1945 р. селище залишалося неприступною повстанською столицею³.

¹ Патриляк І. К., Боровик М. А. *Україна в роки Другої світової війни: спроба нового концептуального погляду* / І. К. Патриляк, М. А. Боровик. — Ніжин: Видавець ПП Лисенко М. М., 2010. — С. 422.

² *Український національно-визвольний рух на Прикарпатті в ХХ столітті. Документи і матеріали* / Відповідальний редактор М. Кугутяк. — Т. 2. — Книга 1 (1939—1945). — Івано-Франківськ: КПФ «Лік», 2009. — 462 с.

Карта-схема бою в присілку Рушірі. За матеріалами кримінальної справи.

Уже в січні 1945 р. упівці зіштовхнулися в протистоянні з каральними загонами в Космачі (гарнізон військ у селі складав 500 осіб). Стан відділів Коломийського і Станіславівського відтинків, що брали участь у боях, мав 1000 — 1200 людей.

Як пише «Літопис УПА», «по кількогодінному бою, не маючи змоги вийти з залізного кільця наших куренів... більшовики... ще останками сил відбивались від повстанських сил». На підтримку червоним було направлено навіть літаки зі Станіславава, але найяскравішим епізодом битви став розгром сотнею 'Мороза' допомоги більшовикам у присілку Рушір⁴.

³ Андрухів І. О., Француз А. Й. Правда історії. Станіславщина в умовах терору і репресій: 1939— 1959 роки, історико-правовий аспект. Документи і матеріали / І. О. Андрухів, А. Й. Француз. — Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2008. — С. 189.

⁴ Літопис Української Повстанської Армії. Чорний ліс. Том 4. Книга 2. — Торонто: Вид-во «Літопис УПА», 1989. — С. 78.

Про діяльність Березівської сотні⁵ в 1945 р. ми багато дізнаємося з матеріалів кримінальної справи повстанця Миколи Петровича Геника, 1923 р. н., уродженця с. Березів-Середній Яблунівського р-ну, який воював бунчужним під псевдо 'Змій'⁶. Так, у грудні 1944 р. відбувся бій сотні поблизу Дзембороні у Жаб'євському районі, в результаті якого було вбито 10 радянських прикордонників. Сотнею керував 'Мороз', але значну роль у військових успіхах відгравав 'Кривоніс' (Мирослав Симчич⁷).

Підмога енкаведистам, найімовірніше, мала прибути зі сторони Яблунова, і повстанці в присілку Рушп'р 15 січня 1945 р. влаштували проти них засідку біля зруйнованого моста через р. Лючу. Як згадує М. Симчич у «Братах грому», «засідку влаштували кілометрів тричотири за Рушпором в напрямку Космача. Двісті п'ятнадцять стрільців треба було замаскувати так, щоб ворог не виявив жодного й навіть не запідозрив нічого. Місцина відповідна знайшлася. Гори там брали дорогу в підкову»⁸. Повстанці розташувались на схилах над дорогою, замаскувались у снігу. Сотня мала на озброєнні 22 легких кулемети, полковий міномет, «бронейіку», понад 20 автоматів, десь 15 напівавтоматичних рушниць, карабіни й гранати.

Незабаром до річки під'їхало 12 вантажних автомашин та легковик. Вони змушені були зупинитися, і звідти висадилися червоноармійці. «Хвацько закидали за плече новенькі автомати, гелготіли собі весело, підбадьорували один одного штурханами. Близької смерті ніхто не відчував. Їхні вгодовані обличчя гармоніювали з червоними погонами й петлицями і різко вирізнялися на тлі засніжених карпатських схилів», — згадує М. Симчич⁹.

Повстанці пропустили безборонно вперед російську розвідку, а потім дружно відкрили вогонь по військових. Микола Геник під

⁵ *Військовий підрозділ УПА, сформований 1944 р. переважно з уродженців сіл Вишній Березів, Нижній Березів, Середній Березів та Бая-Березів, тепер Косівського району Івано-Франківської області.*

⁶ *Галузевий державний архів СБУ (Івано-Франківська область). — Ф 5. — Спр. 507. — Т. 1. — 312 арк.*

⁷ *Мирослав Васильович Симчич-‘Кривоніс’ — народився 5 січня 1923 р. у Вишньому Березові, закінчив архітектурний технікум у Коломиї, пройшов військову підготовку спочатку в загонах Української національної самооборони, а згодом у старшинській школі «Чорні чорти», 32,5 роки провів в ув'язненні.*

⁸ *Андрусак М. Брати грому / М. Андрусак. — Коломия: Вік, 2001. — С. 188.*

⁹ *Там само. — С. 189.*

час допитів розповів про бій наступне: «Ми розстрілювали радянських солдат, які внаслідок нашої засідки опинилися в безпорадному стані, протягом приблизно півгодини, або цілої години... дільниця дороги була густо застелена трупами побитих нами радянських солдат»¹⁰.

Згідно з даними М. Симчича, в бою загинуло 370 більшовиків, 50 замерзло і 50 померло від поранень, а також був вбитий командир полку підполковник Микола Дергачов¹¹ (згідно з версією упівця, М. Дергачов командував дивізією та мав звання генерал-майор, а був понижений у званні пізніше, щоб применшити і приховати масштаби втрат у тій операції). М. Генік під час допитів у Міністерстві державної безпеки називав цифру — 150 вбитих радянських солдатів, а згідно з офіційними радянськими даними загинуло 12 солдатів, у тому числі командир конвойного полку № 256 військ НКВД М. Дергачов і його заступник, капітан В. Шишкін, поранено було 22 військовослужбовці та виведено з ладу 3 автомашини. Повстанці ж в бою безповоротно втратили лише трьох бійців¹².

З кримінальної справи М. Геніка ми також дізнаємося, що в січні 1945 р. відбулися бої в районі с. Брустури (назва с. Шепіт до 1940 р.), коли сотні 'Мороза', 'Палія', 'Спартана' оточили з усіх боків село і розпочали наступ на червоних. У січні 1945 р. відбувся бій сотні 'Мороза' з червоними в с. Шепіт. Протистояння тривало до вечора, аж тоді совіти порвали оточення і відступили до Жаб'є (сьогодні — смт. Верховина). У матеріалах кримінальної справи М. Геніка є згадка про опівнічний бій наприкінці травня 1945 р. в с. Березів Верхній. Упівці організували засідку на крутому повороті біля р. Лунга на дорозі Яблунів — Березів Верхній. Але проти 20 повстанців виступило 100 червоноармійців, які змусили українських вояків відійти.

У вересні 1945 р. упівці організували напад на Жаб'є. Підрозділи УПА одночасно атакували райвідділ НКВД, в'язницю і прикордонну заставу Ця військова акція «мала на меті не тільки нане-

¹⁰ *Галузевий державний архів СБУ (Івано-Франківська область). — Ф. 5. — Спр. 507. — Т. 2. — Арк. 140, 153, 263—264.*

¹¹ *Згідно з російськими даними, Олексій Тимофійович Дергачов.*

¹² *Галузевий державний архів СБУ (Івано-Франківська область). — Ф. 5. — Спр. 507. — Т. 2. — Арк. 108.*

сти ворогу матеріальні і людські втрати, а й мала пропагандивну ціль — показати місцевому населенню і органам радянської влади те, що бандерівці не думають складати зброї». Відзначимо, що військова операція була підготовлена завдяки розвідданим і була добре спланована (розпочалася одночасно в трьох місцях за сигналом ракети)¹³.

З часом радянській карально-репресивній системі вдалося знищити чи поневолити до в'язниць бійців «Космацької республіки», однак їх військовий спротив став яскравою сторінкою української військової історії та наблизив досягнення Україною незалежності.

Перспективи подальших досліджень вбачаємо в детальному вивченні збройного спротиву УПА в 40—50-х рр. ХХ ст. військово-каральним органам СРСР, який заклав історичні фундаменти формування сучасних Збройних сил України.

¹³ Там само. — Ф. 5. — Спр. 507. — Т. 2. — Арк. 160—162.

Юрій Щур

---

*Кандидат історичних наук,
Запорізький науково-дослідний
центр «Спадщина»*

Стаття розповідає про відновлення антирадянського опору на Запоріжжі в 1947—1951 рр. Показано, що основним формами налагодження підпільної мережі була діяльність емісарів ОУН(р) із Західної України та утворення стійких організацій (як от: «Група українських підпільників») з їх подальшими контактами з ОУН. З'ясовано, що останньою задокументованою спробою організації осередку ОУН(р) у регіоні була діяльність П. Петрука-‘Ворон’, ‘Яструба’ в 1951 р.

Ключові слова: мережа ОУН, Запорізька область, Група українських підпільників, СУЗ.

Yuriy Shchur

OUN(R) Attempts to Recover its Network in Zaporizhia Oblast after the End of the German-Soviet War

The article tells about recommencement of the Anti-Soviet resistance in Zaporizhia region in 1947—1951. It is revealed that the most widespread ways of establishing underground network were OUN(R) emissarys' from Western Ukraine activities and grassroots organizations emergence (i. e. “Group of the Ukrainian Underground Workers”) with their following contacts with OUN. It is found out, that the activity of P. Petruk, alias ‘Voron’, ‘Yastrub’, in 1951 was the last documented attempt to organize an OUN(R) cell in the region.

Key words: OUN network, Zaporizhia Oblast, “Group of the Ukrainian Underground Workers”, Eastern Ukrainian lands.

НАМАГАННЯ ОУН(р) ВІДНОВИТИ МЕРЕЖУ В ЗАПОРІЗЬКІЙ ОБЛАСТІ ПІСЛЯ ЗАКІНЧЕННЯ НІМЕЦЬКО-РАДЯНСЬКОЇ ВІЙНИ

На момент закінчення німецько-радянської війни про існування розгалуженої мережі націоналістичного підпілля на території Запорізької області мова не йде. Після розробки радянських органів держбезпеки, яка була проведена восени 1943 — навесні 1945 рр., на свободі залишилися поодинокі оунівці, які, за наявною на сьогоднішній день інформацією, не проводили жодної діяльності¹. Не в останню чергу це було пов'язано із арештами та виїздом керівництва націоналістичного підпілля і неможливістю відновлення старої організаційної мережі². Показово, що на оперативному обліку по антирадянському підпіл्लю у відділі по боротьбі з бандитизмом (ББ) УНКВД Запорізької області перебували, здебільшого, учасники ОУН, які в якості переселенців прибули на територію області з Польщі³.

На переселенців із західноукраїнських земель свої плани мали і функціонери ОУН(р). Зокрема, у зверненні «До керівних і рядових революціонерів» (3 листопада 1947 р.) надавалися вказівки членам ОУН проводити роботу серед тих, кого виселяють на Наддніпрянську Україну:

- а) переселенці повинні широко розповідати жителям Наддніпрянщини про те, що їх виселили за участь їх рідних в УПА;
- б) пропагувати боротьбу УПА;

¹ За даними 4-го відділу МГБ УРСР, у 1943—1947 рр. радянськими органами державної безпеки було ліквідовано 15 підпільних організацій ОУН та арештовано 130 оунівців у Запорізькій області: Ішук О., Николаєва Н. Стратегії ОУН «Дажбог», «Орлик» і «Олег» // *Український визвольний рух*. — Львів, 2014. — Збірник 19. — С. 327.

² Як приклад можемо навести випадок із активістом мелітопольської ОУН П. Буценком, який після повернення радянської влади та звільнення з нацистського ув'язнення одного з керівників підпілля Л. Сухіна-Фоменка намагався у останнього отримати настанови для подальшої діяльності. Не маючи жодного зв'язку з керівництвом вищого рівня, ніяких вказівок Л. Сухіно-Фоменко надати не зміг, а сам в скорому часі був заарештований та засуджений // *Архів Управління Служби безпеки України в Запорізькій області* (далі — АУ СБУ 30). — Фонд припинених справ (далі — ФПС). — Спр. П-19344. — Т. 1. — Арк. 38—39.

³ *Галузевий державний архів Служби безпеки України* (далі — ГДА СБУ). — Ф. 2. — Оп. 95. — Спр. 58. — Арк. 1.

в) поширювати підпільну літературу⁴.

Проблема поширення мережі ОУН на Наддніпрянську Україну після закінчення німецько-радянської війни для керівництва українського націоналістичного руху стояла досить гостро. Всі усвідомлювали, що після повернення радянської влади суттєво змінилися умови діяльності. Організаційну мережу відновлювати було досить важко, інколи — неможливо. Створення осередків ОУН відбувалося, здебільшого, «з нуля».

Успішність здійснення планів ОУН на Наддніпрянщині значно залежала від якості проведеної агітаційно-пропагандистської роботи. У квітні 1947 р. було розроблено «Короткі вказівки з пропагандивної роботи» де наголошувалося на необхідності ознайомлення східняків із метою та завданнями українського націоналістичного руху⁵.

Так, зокрема, у звіті про роботу тех-звена Букачівського районного осередку пропаганди ОУН за червень 1947 р. вказувалося, що спеціально для поширення на Наддніпрянській Україні було надруковано наступні видання:

1. За що бореться Українська Повстанська Армія;
2. До української молоді Східної України;
3. Постанови III-го Надзвичайного Великого Збору ОУН;
4. Українці, брати зо східних областей;
5. До голодуючих;
6. Брати з-над Дніпра;
7. Чому ми боремося з московським большевизмом;
8. Українська жінка в боротьбі за УССД;
9. Облуда — а демократія;
10. Процес денационалізації України;
11. Загальні пропагандивні заклики.

Вказані матеріали було розіслано в 9 областей Наддніпрянської України, зокрема і в Запорізьку: «Літературу вислано переважно через голодуючих та вчителів зі СУЗ, яким при передачі

⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 1—7.

⁵ Русначенко А. Народ збурений: Національно-визвольний рух в Україні й національні рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940—50-х роках. — К.: УВ «Пульсари», 2002. — С. 351.

літератури і припорученні завести її в означене місце наділювано збіжжям та іншими харчовими продуктами»⁶.

Умови життя у післявоєнний час, політика радянського керівництва спричинилися до того, що в середовищі робітничої та студіюючої молоді проявлялися антирадянські настрої, які інколи отримували оформлення у вигляді підпільних організацій. Протягом березня-листопада 1947 р. у м. Гуляйполе навколо місцевого жителя Я. Трояна сформувався гурт молоді, яка була налаштована проти радянської влади. У листопаді в помешканні Я. Трояна відбувся перший організаційний збір, який мав на меті виробити план й методи боротьби з радянською владою й намітити план подальшої діяльності.

Організація отримала назву «Підпільники України», яка з часом трансформувалася у «Групу українських підпільників». Очолив новостворену організацію Я. Троян. Крім нього в установчих зборах брали участь В. Семенюта, П. Семенюта, Г. Новак та П. Литвиненко⁷. Протягом 1947—1948 рр. у Гуляйполі до ГУП були залучені ще 7 осіб.

Організаційна структура ГУП мала наступний вигляд: Я. Троян — керівник, П. Семенюта — заступник, В. Семенюта — скарбник. Щомісяця гупівці мали робити внески в розмірі 5—10 карбованців на потреби організації. За ці гроші, зокрема, було придбано 50 дрібнокаліберних патронів, бабіт для відливки шрифту, папір для друку листівок тощо⁸.

З метою конспірації у ГУП дотримувалися відповідних правил поведінки. Зокрема, члени організації мали знати лише тих, хто їх завербував й давали усне зобов'язання зберігати у таємниці усю інформацію про ГУП. За порушення таємниці — фізична ліквідація⁹.

ГУП мала власну печатку, яка була виготовлена працівником взуттєвої фабрики В. Зінченком із підбора чоловічих тufель¹⁰. Пе-

⁶ *Літопис УПА. Нова серія.* — К.; Торонто: Літопис УПА, 2011. — Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. — С. 583—584.

⁷ *АУ СБУ ЗО.* — ФПС. — Спр. П-19709. — Т. 1. — Арк. 26—29.

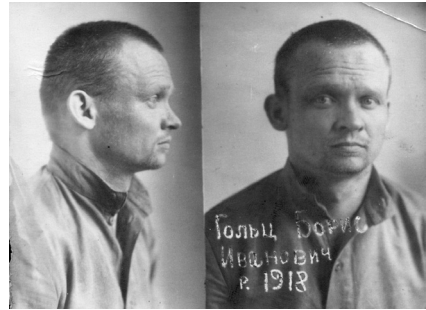
⁸ *Там само.* — Т. 2. — Арк. 318.

⁹ *Там само.* — Т. 1. — Арк. 112.

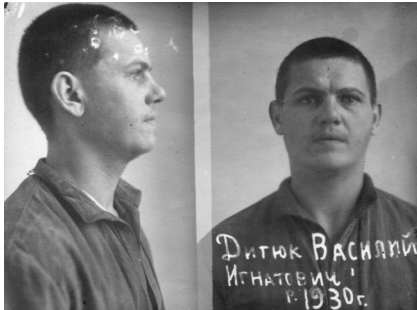
¹⁰ *Там само.* — Арк. 94зв.

Белецький Микола.

Гольц Борис.

Дитюк Василь.

Зинченко Василь.

чатка мала вигляд неправильного п'ятикутника, на якому з обох боків були зображені колоски пшениці, вгорі — сонце, а в центрі — великим літерами абрєвіатура «ГУП»¹¹. Зберігалася печатка спершу у Я. Трояна, пізніше Троян передав її П. Семенюті¹².

Підпільниками було підготовлено листівку, у якій закликали молодь не йти на навчання до фабрично-заводських та ремісничих училищ. Поширити її випала можливість по дорозі на медичну комісію до обласного військкомату. Тоді гупівцями у Гуляйполі, Оріхові та Запоріжжі було поширено 20 рукописних екземплярів¹³.

Станом на літо 1948 р. підпільний гурток набуває класичного організаційного вигляду. Розширюється кадрова база: під час поїздки Я. Трояна до Запоріжжя засновується осередок у обласному

¹¹ АУСБУЗО. — ФПС. — Спр. П-19709. — Т. 3. — Арк. 1—3.

¹² Там само. — Т. 1. — Арк. 94зв.

¹³ Там само. — Арк. 39, 44—45.

центрі. Таким чином, організація вже мала два осередки. У Гуляйполі ГУП очолював один з співзасновників П. Семенюта, запорізьким керував Я. Троян, одночасно залишаючись головою усієї «Групи»⁴.

Гуляйпільський осередок нараховував 11 членів, основна частина з яких працювала на взуттєвій фабриці. Запорізький осередок — 6 осіб із середовища робітничої молоді⁵. Планувалося через знайомих створити осередки ГУП у Оріхові та на шахтах Донбасу. Відповідальною особою за це був призначений П. Литвиненко⁶.

Розуміючи, що самотужки проводити підпільну діяльність неможливо, Я. Троян шукав зв'язків із оунівським підпіллям. Улітку 1948 р. до ГУП приєднався житель Гуляйполя П. Шишко, який перед тим був учасником оунівської боївки під командуванням 'Тука' на Кременеччині у Тернопільській області і, уникаючи переслідування радянських органів держбезпеки після одного з бойових зіткнень, повернувся до рідного міста. Отримавши від П. Шишка дані про базування відомих йому повстанських відділів на Західній Україні, Я. Троян планував виїхати на Тернопільщину задля встановлення зв'язків із підпіллям ОУН та боївками УПА. Виїхати до Західної України Я. Троян не встиг через розкриття групи співробітниками МГБ⁷. Відмітимо, що серед речових доказів, які фігурують у справі ГУП, є карта західних областей України із помітками в районах Кременець — Шумськ — Великі Дедеркали⁸.

У перші місяці 1949 року Управління МГБ у Запорізькій області отримало від агентури інформацію про діяльність ГУП у Запоріжжі та Гуляйполі. Внаслідок проведеної операції працівникам органів держбезпеки вдалося заарештувати 19 членів Групи. Під час обшуків та арештів було вилучено пістолет з набоями, саморобну печатку та низку документів. За вироком Військового трибуналу Запорізької області всі учасники ГУП були засуджені до різних строків ув'язнення — від 10 до 25 років виправно-трудових таборів⁹.

⁴ АУ СБУ ЗО. — ФПС. — Спр. П-19709. — Т. 1. — Арк. 129зв.

⁵ Там само. — Арк. 35, 51, 64, 66.

⁶ Там само. — Арк. 14, 20.

⁷ Там само. — Арк. 69, 81.

⁸ Там само. — Т. 3. — Арк. 1—4.

⁹ Іщук О. Молодіжні організації ОУН (1939—1955 рр.) // Літопис Української Повстанської Армії. Бібліотека. — Т. 11. — Торонто; Львів: Видавництво «Літопис УПА», 2011. — С. 141—142.

Необхідно відмітити головну особливість і свого роду унікальність Групи українських підпільників в історії українського націоналістичного руху 1940-х рр. на території Запорізької області. Перш за все — організаційний момент: підпільна організація була створена звичайними жителями Гуляйполя, без участі кадрових підпільників-оунівців. І вже сформована структура шукала виходів на організоване підпілля або збройну боївку. І саме на Західній Україні, оскільки серед членів ГУП був легалізований боєць УПА. Про існування осередків мережі ОУН у Гуляйполі, або Запоріжжі, в основній масі розгромлених ще у 1944—1945 роках, молоді патріоти могли просто не знати.

На сьогоднішній день автор не володіє інформацією саме про подібні організовані групи та осередки націоналістичного руху на території Запорізької області після викриття Групи українських підпільників. Разом із тим, керівництво підпілля ОУН не полишало планів охопити своєю діяльністю усі регіони України.

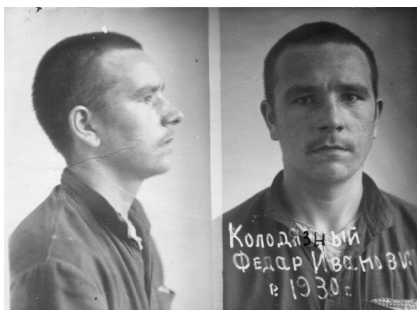
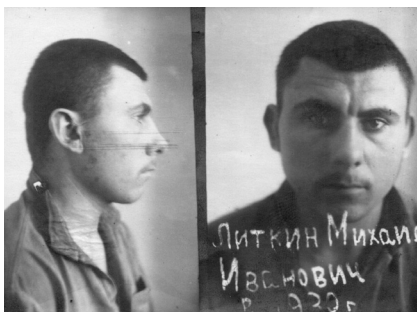
Серед чотирьох тактичних схем, розроблених Проводом ОУН(р), одна мала безпосереднє відношення до Наддніпрянщини. План «Орлик» (інша назва — «Харків») передбачав поширення націоналістичного впливу на східні області України. Робота в цьому напрямку була закодована під назвою «університет», а особи залучені до ОУН — «університетки»²⁰.

Плани реалізації цієї програми простежуються в організаційних документах керівників ОУН-р, які співробітники МГБ вилучили під час чекістсько-військових операцій. У вбитого керівника крайового проводу ОУН(р) «Захід-Карпати» П. Слободяна «Єфрема» було вилучено блокнот із зашифрованими записами. Після розшифрування виявилось, що ОУН(р) мала намір широко розгорнути роботу на сході. Для цього за кожним окружним проводом ОУН були закріплені 2—3 східні області, де мала здійснюватися підпільна робота. Запорізька область, разом з Дніпропетровською, були закріплені за Коломийським проводом (умовний шифр «21») ²¹.

²⁰ Нікольський В. Підпілля ОУН(б) у Донбасі. — К.: Інститут історії НАН України, 2001. — С. 80.

²¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 300—306; Ішук О., Ніколаєва Н. Діяльність молодіжних структур ОУН(б) на території центральних та східних областей України у 1945—1954 рр. // Український визвольний рух. — Львів: Центр досліджень визвольного руху; Інститут українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України, 2006. — Зб. 8. — С. 231.

*Козачков Микола.**Колодязний Федір.**Лебеденко Григорій.**Літкін Михайло.*

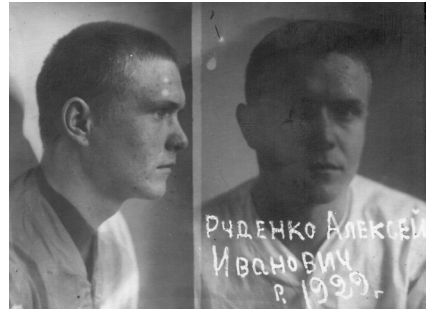
Керівництво ОУН вважало, що поширення мережі на Наддніпрянську Україну можливе навіть за рахунок послаблення осередків на Західноукраїнських землях²². Враховуючи тотальний контроль з боку радянських спецслужб, для реалізації поставлених цілей значна ставка робилася на переселенців та спеціалістів, яких відправляли на Наддніпрянську Україну. Звертали на це увагу і співробітники радянських органів держбезпеки. Зокрема, у огляді вилучених оунівських документів та інших матеріалів, що характеризують діяльність підпілля кінця 1940-х — початку 1950-х рр., за підписом начальника управління 2-Н МГБ УРСР підполковника Сарасва, зазначалося, що керівництво ОУН намагається встановити письмовий або безпосередній зв'язок із переселенцями, які виїхали на територію Наддніпрянської України. Також, з метою створення

²² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 64.

Новак Григорій.

Руденко Олексій.

необхідної бази для розгортання діяльності у східних областях, під виглядом переселенців направлялися й кадрові підпілля з числа оунівців, які проживали на легальному становищі. Закріплюючись на новому місці проживання, вони проводять роботу серед переселенців й місцевого населення, організують опорні пункти й підтримують зв'язок із підпіллям на Західній Україні²³.

Подібні випадки фіксували й співробітники Запорізького управління МГБ. Зокрема, весною 1950 р. проводилася попередня агентурна розробка сестер Тодорчук (переселенок з с. Михалків Мельнице-Подільського району Тернопільської обл.²⁴), які до виїзду в Мелітопольський район Запорізької області наприкінці 1949 р. підтримували зв'язки із збройним підпіллям. Від секретного інформатора з числа переселенців 'Рози' співробітники МГБ дізналися про приїзд до сестер їхнього односельчанина І. Роги, який мав кілька зустрічей із переселенцями, зокрема в с. Спаське. Після повернення останнього додому, сестри отримали листа, де зазначалося, що «гости наши вернулись, что им было нужно — узнали. Встречали их здесь хорошо, были наши хлопцы, но провожать их пришлось со страхом через чердак, так как к нам пришли «рубашники». Враховуючи, що кур'єри від націоналістичного підпілля могли знову прибути до сестер Теодорчук, за їх квартиру було встановлене зовнішнє спостереження²⁵.

²³ ТГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 293.

²⁴ Тепер адміністративно відноситься до Мельнице-Подільської селищної громади Борщівського району Тернопільської області.

²⁵ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 48. — Спр. 12. — Т. 1. — Арк. 41—42.

То й же агент 'Роза' доповідала про ще одного кур'єра із Західної України, який відвідував у с. Тамбовка Мелітопольського району С. Остафійчука, земляка сестер Теодорчук (підтримував з ними тісний зв'язок). Сам С. Остафійчук, як активіст ОУН, мав бути заарештований у Тернопільській області ще 1947 року, однак уникнув арешту, перейшовши на нелегальне становище. Через два роки він легалізувався й в жовтні 1949 року виїхав у Запорізьку область в якості переселенця. Кур'єр на зустрічі із переселенцями, яку організував С. Остафійчук, цікавився їх умовами життя та настроями. Під час бесіди гість повідомив, що перед прибуттям до Запорізької області відвідав Донецьку та Дніпропетровську. Враховуючи потенційну небезпеку від таких бесід та прямих зв'язків із націоналістичним підпіллям Західноукраїнських земель, співробітниками МГБ була заведена справа формуляр «Пристосуванець» на С. Остафійчука, а до його розробки підключений агент 'Резник' (із переселенців). У випадку появи кур'єра, передбачалося його негайне затримання²⁶.

Наслідком подібних відвідувань кур'єрами території Наддніпрянської України ставали різного роду звіти, зокрема з описами побуту, суспільно-політичної ситуації тощо. Так, підпільник 'Віктор' у липні 1950 р. підготував «Вісті про СУЗ», де відобразив різного роду інформацію, зібрану серед «східняків» у поїзді по дорозі з Тернополя до Запорізької області. 'Віктор' відвідав велике грецьке с. Новомлинівку Розівського району й у своєму звіті детально схарактеризував умови життя й праці в колгоспі та суспільні настрої. Наведемо одну досить цікаву, як на нас цитату із звіту: «Хлопці із ЗУЗ (один є комсомолец) ідуть вечером вулицею і співають повстанські пісні «Там на Півночі на Волині» і т. п.»²⁷.

Переселенці, серед яких була певна кількість як членів, так і прихильників націоналістичного підпілля, не лише зустрічалися й проводили бесіди з кур'єрами із Західної України. Можемо говорити і про намагання створити осередки. Зокрема, заарештована Радехівським РВ МГБ Львівської області К. Станько дала свідчення, що вона підтримувала зв'язок з керівником СБ надрайон-

²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 48. — Спр. 12. — Т. 1. — Арк. 58—60.

²⁷ Літопис УПА. Нова серія. — К.; Торонто: Літопис УПА, 2011. — Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. — С. 750—754.

ного проводу ОУН В. Панасом ('Срібним'). У червні 1950 р. останній наполягав, щоб К. Станько разом із родиною переселилася до Запорізької області й облаштувала на своєму обійсті бункер для укриття підпільників, які будуть приїжджати із Західної України.

Зв'язкова підпілля М. Панчук у вересні 1950 р. отримала від 'Срібного' завдання встановити адресу колишнього жителя хутора Болярки 'Б', який переселився до Запорізької області. Після цього із 'Б' було встановлено письмовий зв'язок²⁸.

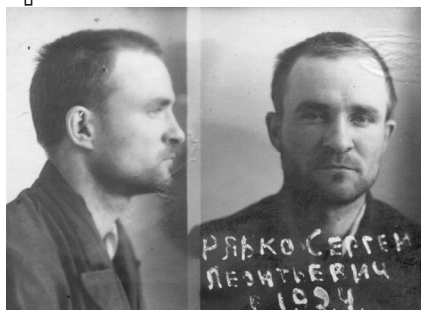
Також можемо виокремити кілька агентурних розробок Запорізького обласного управління МГБ, у яких мова йшла не просто про антирадянські настрої переселенців, а про намагання створити організовані антирадянські групи. У 1949 р. у Розівський район Запорізької області прибув М. Бусель, який став об'єктом розробки справи-формуляра «Крот». Перебуваючи на Західній Україні М. Бусель встиг побувати у збройному підпіллі (під псевдо 'Святослав'), вести подвійну агентурну діяльність та стати активістом «Організації борців за волю України». Враховуючи таке багате минуле, слідчі небезпідставно вважали, що М. Бусель спробує створити антирадянське угруповання в Розівському районі. До його розробки були підключені агент 'Володя' та секретні інформатори 'Тимошук' й 'Єлена'. Про організаційний зв'язок групи М. Буселя із зверхниками по лінії ОУН інформації на сьогоднішній день не знайдено. Найбільш ймовірно, що група не вийшла (або не встигла вийти) за межі гуртка переселенців, невдоволених колгоспною системою господарювання²⁹.

У Мелітопольському районі інформатором 'Розою' та агентом 'Резніком' розроблявся ще один переселенець з Тернопільської області М. Бойчук. Співробітників МГБ останній зацікавив як людина, яка мала досвід співпраці з націоналістичним підпіллям на Західній Україні. Крім того, М. Бойчук підтримував тісний зв'язок із сестрами Тодорчук, часто виїжджав за межі області, зокрема в Дніпропетровськ та Сталіно. Були підозри, що саме Бойчук може бути кур'єром між новоствореними осередками ОУН в Мелітопольському районі та організаційними зверхниками поза межами області³⁰.

²⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 293—294.

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 48. — Спр. 12. — Т. 1. — Арк. 37—40.

³⁰ Там само. — Арк. 60—61.

Рябко Сергій.

Семенюта Володимир.

Семенюта Павло.

Скомський Олександр.

Про проведення роботи, принаймні агітаційної, на території Червоноармійського (Вільнянського) району може свідчити виявлення у жовтні 1950 р. у с. Люцерна брошури «Хто такі бандерівці та за що вони борються»³¹.

Ще одна спроба націоналістичного підпілля закріпитися на території Запорізької області, цього разу у південній частині, була зафіксована 1950 р., але також нейтралізована співробітниками МГБ. Спершу Тернопільські емгебісти отримали від агентури інформацію, що активний учасник націоналістичного підпілля Підгаєцького району М. Брановський-‘Бом’, виконуючи завдання організаційних зверхників виїхав до Запорізької області, де проживає по фіктивним документам³². 8 листопада 1950 р. у м. Ногайськ (те-

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 48. — Спр. 12. — Т. 1. — Арк. 147.

³² ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 29. — Арк. 289.

Троян Яків.

Чуприна Володимир.

пер — Приморськ) у будинку переселенця з с. Бокове Підгаєцького району Тернопільської області М. Боднарчука, за участі оперативників Тернопільського Управління МГБ, 'Бом' був затриманий. У доповідній записці Запорізького МГБ повідомлялося, що раніше М. Брановський був станичним на Підгаєччині й знаходився у близьких стосунках із зв'язковою одного з членів Проводу ОУН 'Спартанкою'³³. Цим псевдонімом користувалася М. Дурбак, яка до 1945 р. очолювала жіночу мережу та Український червоний хрест Підгаєцького району, а згодом тривалий час була зв'язковою члена Проводу ОУН, колишнього провідника КП ОУН Південноукраїнських земель В. Кука- 'Леміша'³⁴.

Шшика Павло.

Наступний епізод, пов'язаний із намаганням створити осередок ОУН, вже зафіксований в обласному центрі. Так, у 1950—1951 рр. у Запоріжжі легалізувався учасник підпілля Кременецького окружного проводу ОУН П. Петрук- 'Ворон', 'Яструб'. Працював на тресті «Запоріжбуд». За завданням ОУН у обласному центрі проводив пропагандистську та організаційну роботу, створив підпільну гру-

³³ ГДА СБУ. — Ф. 2. — Оп. 48. — Спр. 12. — Т. 1. — Арк. 147.

³⁴ Мороз В. Підпільні друкарні ОУН на Яворівщині // Шлях перемоги. — 2011. — 23 листопада.

пу з 6 осіб (мав намір розширити до 15). Із Запоріжжя намагався встановити зв'язок з підпіллям у Кременецькому районі. У січні 1951 р. дезертирував з виробництва, перейшов на нелегальне становище, переховувався у Кременецькому районі. Тут він був затриманий співробітниками міліції й відправлений до Запоріжжя, де був засуджений до 3 місяців примусових робіт. З кінця березня того ж року став об'єктом агентурно-оперативної розробки УМГБ. До справи був підключений агент 'Павлов', мета якого також полягала у виході на зв'язки П. Петрука на Тернопільщині. Сам же П. Петрук був заарештований 20 серпня 1951 р. під час чергової спроби повернутися до Кременецького району³⁵.

Фактично, діяльність П. Петрука — остання на сьогоднішній день зафіксована спроба організувати осередок ОУН у Запоріжжі. Не виключаємо, що в процесі подальшого відкриття документів радянських органів державної безпеки будуть виявлені нові дані. Тим більш, що для цього є усі підстави: на територію Запорізької області постійно прибували переселенці із Західноукраїнських земель, серед яких вистачало учасників націоналістичного руху. Поступово до них приєднувалися оунівці та бійці УПА, які поверталися із ув'язнення.

Загалом, у КГБ небезпідставно побоювалися повернення колишніх учасників ОУН та бійців УПА із ув'язнення, оскільки пізніше частина з них стали активними у дисидентському й правозахисному русі.

³⁵ Літопис УПА. Нова серія. — К.; Торонто: Літопис УПА, 2011. — Т. 18: Діяльність ОУН та УПА на території Центрально-Східної та Південної України. — С. 770—771, 907.

Вадим Прокопов

*Аспірант Дніпровського
національного університету імені
Олеся Гончара*

Стаття розглядає форми проведення дозвілля та відзначення свят у відділах УПА й підпіллі ОУН на теренах Закерзоння в 1943—1947 рр. Показано, що в повстанців був невеликий вибір того, як проводити свій вільний час, однак, усе одно, це давало змогу згадати про мирні часи та відпочити. З'ясовано, що в ОУН і УПА найбільше відзначали релігійні та патріотичні свята — важливі суто для оунівської спільноти. Показано, що упівські свята відігравали ідеологічно-пропагандистську та компенсаторну функції.

Ключові слова: ОУН, УПА, Закерзоння, свята, дозвілля, відпочинок, Великдень.

Vadym Prokopov

Leisure and Holidays of UPA and OUN Fighters in Trans-Curzonja 1943—1947

The article examines forms of leisure activities and holidays celebrations in UPA units and OUN underground in Trans-Curzonja 1943—1947. It is demonstrated, that insurgents had a narrow choice of how to spend their free time, although this still gave opportunities to recall peace time and rest. It is found out, that most of all religious and patriotic (significant only for OUN community) holidays were celebrated in OUN and UPA. It is shown, that insurgent holidays played ideological and propagandist as well as compensatory functions.

Key words: OUN, UPA, Trans-Curzonja, holidays, leisure, rest, Easter.

ДОЗВІЛЛЯ І СВЯТА ВОЯКІВ УПА ТА ОУН НА ЗАКЕРЗОННІ 1943–1947 рр.

У сучасній історичній науці стає все більш популярною історія повсякдення — вивчення різноманітних граней життя людей та суспільств минулих епох. Збагатити цей напрям можуть міждисциплінарні підходи, один з яких — історична антропологія. Історики українського визвольного руху, наразі, лише починають впровадження цього дослідницького методу у своїй тематиці. У нашій розвідці ми спробуємо розглянути питання дозвілля та свят у повстанському побуті та повсякденні. Описуючи зовнішній бік святкування, ми намагатимемося відтворити внутрішнє ставлення та переживання подій самими повстанцями та підпільниками.

Історіографія визвольного руху на Закерзонні доволі розлога¹. Однак праць, які описують саме повсякденні аспекти боротьби, на жаль, мало. У нарисі про УПА на Закерзонні М. Іваника є стаття про «повстанські будні», де подана коротка інформація про свята, повстанський спосіб життя². У статті О. Пагірі на основі усних джерел стисло описані варіанти проведення дозвілля бійцями УПА, в тому числі й на Закерзонні³. В науково-популярних енциклопедичних виданнях про УПА висвітлено особливості свят, харчування в УПА⁴.

¹ В'ятрович В. Рейди УПА теренами Чехословаччини. — Торонто; Л.: «Літопис УПА», Бібліотека, Т. 2, 2001; В'ятрович В. Український визвольний рух на Закерзонні в 1944–1947 роках // Український визвольний рух. — Л., 2008. — Зб. 12. — С. 181–196.; Киричук Ю. Український національний рух 40–50 років ХХ століття: ідеологія і практика. — Л., 2003. — С. 254–266.; Мороз В. Перемиська Воєнна округа УПА «Сян» (1944 р.) // Український визвольний рух. — Л., 2012. — Зб. 17. — С. 259–335.; Мотика Г. Від Волинської різанини до операції «Вісла» польсько-український конфлікт 1943–1947 рр. — К., 2013; Русначенко А. Народ збурений. Національно-визвольний рух в Україні й національні Рухи опору в Білорусії, Литві, Латвії, Естонії у 1940–50 х рр. — К., 2002. — С. 179–207.

² Бастіон і Батурич. УПА та підпільна адміністрація ОУН в Ярославщині, Любачівщині та Томашівщині в рр. 1944–1947: Документи та матеріали / Упор. М. Іваник, М. Бохно. — Л., 2012. — С. 404–448

³ Пагіря О. Повсякденне життя вояків УПА крізь призму усної історії // Вісник Київського Національного університету ім. Т. Шевченка. — 2012. — Вип. 111. — С. 41–43.

⁴ Музичук С., Марчук І. Українська Повстанча Армія. — Рівне, 2006; Українська повстанська армія. Історія нескорених. — Л., 2007

Також корисними є науково-популярні статті, в яких показані різні сторони повсякденного життя УПА та ОУН. О. Пагіря описує різні аспекти повстанського побуту і дозвілля⁵. Широке коло практик дозвілля та свят продемонстровані у статті М. Гавришко⁶.

Джерельна база. У першу чергу нас будуть цікавити джерела особистого походження, бо при вивченні повсякдення основним об'єктом є людина та її сприйняття дійсності. Через мемуарні джерела, усні спогади, щоденники можна реконструювати дозвілля та свята у житті комбатантів УПА на Закарпатті. Наративи будуть доповнені документальними джерелами, в яких зафіксовані організаційні та комунікативні аспекти життєдіяльності українських комбатантів.

Дозвілля повстанці УПА та підпільники ОУН на Закарпатті проводили, як і всі люди в екстремальних умовах — намагались відволіктись від суворої дійсності, що їх оточувала. Дозвілля зазвичай вважають за вид діяльності, направлений на задоволення фізичних, соціальних та духовних потреб у вільний час через розваги та відпочинок.

Згідно з етимологічним словником, української мови слово «дозвілля» походить від слів «дозволити» = «схвалити» або «воліти» = «захотіти», «вибрати», «мати волю до чогось»⁷. Відповідно, у цій статті ми висвітімо лише ті приклади дозвілля, які повстанці на Закарпатті могли собі дозволити у відведений (схвалений) керівництвом час. Інші випадки відпочинку та вільного проведення часу можна зарахувати до несанкціонованого дозвілля, тобто — порушення дисципліни у військовий час. Для прикладу, у своїй статті про дозвілля бійців УПА М. Гавришко зводить ці два варіанти дозвілля в один, що — на нашу думку — не є коректним⁸.

⁵ Пагіря О. *Життя по-повстанськи*. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://tyzhden.ua/History/62083>

⁶ Гавришко М. *На сон давали не більше восьми годин на добу*. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_na-son-davali-ne-bilshe-vosmi-godin-na-dobu/686834

⁷ *Етимологічний словник української мови: В 7 т. / гол. ред О. С. Мельничук. — К., 1985. — Т. 2: Д — Коці / Укл.: Н. С. Родзевич та ін. — 1985. — С. 102—103*

⁸ Гавришко М. *На сон давали не більше восьми годин на добу*. [Електронний ресурс] — Режим доступу: http://gazeta.ua/articles/history-journal/_na-son-davali-ne-bilshe-vosmi-godin-na-dobu/686834

Повстанці та підпільники ОУН і УПА на Закерзонні найчастіше користались дозвіллям у період постоїв та зимувань. Під час квартирування в селах вечорами вояки УПА співали повстанських пісень. За спогадами бійців у таких випадках грали музики, молодь танцювала, стрільці разом з місцевими дівчатами розмовляли та жартували і також долучались до танців⁹. Підпільниця М. Савчин згадувала, що «пісня була улюбленою розривкою для повстанців... вона змінювалась, залежно від обставин, але ніколи нас не покидала»¹⁰. В сотнях УПА Перемиського куреня був власний стрілецький хор, який виконував пісні на свята та урочистості. Диригентами були лікар 'Шувар', ройовий 'Лоза', а часом сам сотенний М. Дуда-‘Громенко’¹¹. Свої хори були й в інших сотнях УПА на Закерзонні¹². Вояки підвідділу «Вовки», рейдуючи Підляшшям, квартирували у польських селах, де «разом з поляками забавлялися весело танцями і іншими товариськими грами»¹³. Піснями завершували різні урочистості — військові присяги, свята¹⁴.

Під час зимового постою в лісі 1945—1946 рр. при лемківській сотні 'Дідика' була організована бібліотека, кожен міг позичити книжку для читання¹⁵. Відомо також, що у цей час невеликі бібліотеки існували у відділах «Ударники-4» ('Бурлака') та «Ударники-5» ('Громенко')¹⁶. Підпільники позичали книжки у місцевих селян для читання — в основному українську літературу¹⁷. Взимку у криївках, коли було вдосталь часу, так само читали книжки, грали в карти та розмовляли¹⁸.

⁹ Йовик І. Нескорена армія. — К., 1995. — С. 80; Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто; Л., 1999. — Т. 29: Гарасимів І. ("Палій") З юнацьких — мрій в ряди УПА. — С. 153

¹⁰ Літопис Української повстанської армії. — Торонто; Л., 1995. — Т. 28: Савчин М. Тисяча доріг. (Спогади). — С. 168.

¹¹ Борець Ю. УПА у вирі боротьби. — Накладом автора. 2004. — С. 101, 111—112, 120

¹² Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто; Л., — 2000. — Т. 30: Стебельський С. ("Хрін"), Конопадський О. ("Острроверх") Крізь сміх заліза. — С. 252

¹³ Літопис УПА. — Т. 39... — С. 134

¹⁴ Літопис УПА. — Т. 40... — С. 640

¹⁵ Літопис УПА. — Т. 29... — С. 158

¹⁶ Літопис УПА. — Т. 33... — С. 246

¹⁷ Літопис УПА. — Т. 37... — С. 116, 203—204

¹⁸ Літопис УПА. — Т. 37... — С. 235; Кордан А. Один набій з набійниці. Спомини вояка УПА з куреня «Залізняка» / ред. М. Дубас. — Торонто; Л., 2006. — С. 140

Боець сотні 'Біса' Євстахій Кметь до дозвільних занять по-встанців відносив: співи, читання книжок і підпільних часописів, гімнастичні вправи, риболовство, оповідання історій, споминів та анекдотів, різні ігри та забави. Шахи і доміно були загальним захопленням, з шахів постійно проводились турніри, а деякі умільці грали навіть «всліпу»¹⁹. Цікавим було ставлення до карт, їх: «...у сотні не дуже-то визнавали. Командир забороняв, а як вони десь і показувались, то по якомусь часі їх нищено»²⁰.

І. Кордан запам'ятав, що під час лісових постоїв у сотні 'Балая' були спортивні змагання. В сотні 'Громенка', за свідченнями Ю. Борця, старшини одного разу влаштували кінські перегони на великій галявині. Тоді, влітку 1945 р., на Закарпатті панував відносний спокій, і повстанці могли відпочити²¹. Хоча навіть в умовах великих облав та бойових дій операції «Вісла» повстанці намагались відволіктись. 22 травня 1947 р. при сотнях 'Крилача' та 'Бурлаки' був проведений шаховий турнір (який, напевно, тривав кілька днів), переможцями стали працівники СБ В. Гарабач-'Орач', І. Кривуцький-'Аркадій' та політвиховник сотні 'Бурлаки' Й. Вівчаровський-'Євген'²².

Свята. Розважали та втішали учасників визвольного руху також різноманітні свята — головню релігійні та патріотичні. Слово «свято» (урочистий, торжествений, знаменний день) має етимологічну близькість зі словами «святий», «святий», «святий» і має спорідненість з авестійським «spanah» — «святість» та давньоіндійським «śvāntāh» — «квітучий»²³.

Дослідники свята, як феномену людської культури, визначили його функції, серед основних: ідеологічна (свято як засіб залучення людей до традицій, ідей та вірувань і їх закріплення у масовій свідомості); компенсаторна (задоволення обмежених у будні по-

¹⁹ Кметь Є. Спогади. Любачивщина на шляху боротьби. — Дніпропетровськ, 2000. — С. 95–96, 210

²⁰ Там само. — С. 95–96.

²¹ Кордан А. Один набій з набійниці... — С. 124–125; Борець Ю. УПА у вирі боротьби... — С. 43

²² Літопис Української повстанської армії. — Торонто, 1987. — Т. 14: Перемищина — Перемиський курінь; книга друга: Денники й документи. — С. 118

²³ Етимологічний словник української мови: У 7 т. / гол. ред. О. С. Мельничук. — К., 1983. — Т. 5: Р — Т / Укл.: Р. В. Болдирев та ін. — 2006. — С. 199–200.

Святкування Великодня в УПА.

реб: їжі, напоях, відпочинку, стримуванні поведінки)²⁴. Важливою складовою свята є присутність почуття радості, піднесення, позитивного емоційного настрою, наявність саме «святковості». На відміну від церемоній, які є більш стриманими і холодними за емоційним настроєм. У них більше значення надається запропонованому сценарію та розписаним заходам, в яких учасники церемоніалу слідують якомусь обряду²⁵.

У спогадах українські повстанці особливо відзначають релігійні свята. Душевні переживання та незвичайний настрій християнського свята асоціювались у них з дитинством, чарівністю²⁶.

²⁴ Бурменская Д. К вопросу о роли праздника в жизни общества / Д. Б. Бурменская // Известия Российского государственного педагогического университета им. А. И. Герцена. — Спб., 2008. — № 61. — С. 46—47.

²⁵ Каверина Е. Праздник как эстетический и социальный феномен / Е. А. Каверина // Вестник Томского государственного университета. — Томск, 2009. — № 324. — С. 119.

²⁶ Кметь Є. Спогади. Любачивщина на шляху боротьби... — С. 91—92; Літопис УПА. — Т. 37... — С. 223

Святкування Великодня 1945 р. готувалося всією районною мережею ОУН Перемищини — дівчата пекли паски, калачі, бублики, коржики та розмальовували писанки. Частину висилали до відділів УПА на Лемківщину, де населення жило бідніше. Лемківський повстанець І. Дмитрик якраз описував один з таких дарунків: «Важко собі уявити напруження, з яким стрільці розглядали великі пакунки... на мить мені вдалося, та чи тільки мені, що до мене простягається рука рідної мами»²⁷. Проводились святкові вистави для сотень УПА, які організували за допомогою культурно-освітнього референта у відділах²⁸. Удосвіта біля вівтаря шикувались дві сотні УПА, провідники, теренові боївки та підпільники. Були також дівчата з підлісних сіл, що допомагали у приготуваннях²⁹.

На свята серед людей брав слово провідник або командир: «Перед чолом сотні став к-р 'Хрін'... виголосив промову та побажав воякам щасливих свят. Промова була коротка, але палка». На привітання «Христос Воскрес» відповідали «Воскресне Україна»³⁰. Повстанці також брали участь у спільних богослужіннях з місцевим населенням, або у лісових масивах з запрошеним священиком³¹. Після свята був «обливаний понеділок» і тут наступала пора коли кожного, навіть командира, могли облили. Старшини, зокрема сотенний 'Хрін', заохочували радісну атмосферу бо: «веселий вояк ніколи не буде думати про невгоди і родину, яку мусив залишити»³².

Навіть загрозливі наслідки облав під час операції «Вісла» у 1947 р. не завадили підпільникам ОУН і повстанцям УПА урочисто відсвяткувати Великдень та Зелені свята, на які вони також зуміли приготувати святкові страви³³. Сотенний 'Хрін' отримав від дівчат-підпільниць подарунка — святковий вафельний торт, який командир розділив між бійцями сотні³⁴.

²⁷ Дмитрик І. *Записки українського повстанця (У лісах Лемківщини)*. — Л., 1992. — С. 82

²⁸ *Літопис УПА*. — Т. 28... — С. 85; *Літопис УПА*. — Т. 29... — С. 127, 129–130

²⁹ *Кметь Є. Спогади. Любачивщина на шляху боротьби...* — С. 166, 37; *Літопис УПА*. — Т. 28... — С. 87; *Тимочко І. Моя одисея*. — *Варшава*, 2005. — С. 121

³⁰ *Літопис УПА*. — Т. 30... — С. 258, 324

³¹ *Там само*. — С. 256–258, 325–326.

³² *Там само*. — С. 260, 326

³³ *Борець Ю. УПА у вирі боротьби...* — С. 171–172; *Йовик І. Нескорена армія...* — С. 174–175, 179–180; *Літопис УПА*. — Т. 30... — С. 323–325; *Літопис УПА*. — Т. 37... — С. 243–244.

³⁴ *Літопис УПА*. — Т. 30... — С. 324–325.

На Різдво 1945 р. у таборі сотні «Месники II» (Любачівщина) повстанці організували вертеп з ролями: в тому числі Сталіна, Черчилля, Гітлера, з яким виступали для гостей — селян та підпільників. Атмосфера святкування передалася навіть через сухий офіційний звіт: «Ніччю прибувають підводи з різдвяними дарунками. Здається, жодна армія тепер не має такого багатого свята як ми. Стрілецьтво дуже задоволене з такого піклування людей над ним та радісно зустрічає свято»³⁵. Бійці відділення 'Хріна' колядували у лемківських селах разом з місцевими селянами³⁶.

Різдво та Святвечір 1946 р. підпільники та повстанці бажали відсвяткувати урочисто, хоч і вдалині від родичів, але в колі друзів. Звістку про різдвяний збройний напад на Бірчу вояки сотні 'Громенка' зустріли без ентузіазму. Наказ командирів шикуватись до бою застав їх зненацька не менше за польських солдатів, що не очікували нападу у повстанський святковий вечір. Всі хотіли провести «релігійно-сімейне» свято традиційно³⁷.

Сотня 'Дідика' на Різдво 1946 р. квартирувала у таборі в лісі. Була оголошена збірка, де командир побажав воякам наступне Різдво святкувати вдома в незалежній Україні. Опісля повстанці співали та колядували, і навіть у важких партизанських умовах вміли радіти³⁸.

Підготовка до свята іноді ставала доволі ризикованою. Щоб приготувати різдвяні страви, господарському референту І. Тимочко доводилось ходити до довколишніх сіл, що могло розконспірувати постій повстанців. З приготуванням святвечора допомогла родина місцевого священика, і усе пройшло «урочисто і достатньо». За збігом обставин чи ні, але на наступний день у цьому ж селі Польське Військо вчинило облогу на квартиру надрайонного провідника ОУН С. Голяша-«Мара»³⁹.

Господарі накривали святковий стіл для розквартированих підпільників та бойовиків СБ. У світлі свічок за одним столом збирались повстанці, селяни-хазяї. Провідник виголошував молитву.

³⁵ Там само. — С. 170—171.

³⁶ Там само. — С. 241.

³⁷ Борець Ю. УПА у вирі боротьби... — С. 86-88; Йовик І. Нескорена армія... — С. 99.

³⁸ Кметь Є. Спогади. Любачивщина на шляху боротьби... — С. 125; Літопис УПА. — Т. 29... — С. 158—159.

³⁹ Тимочко І. Моя одисея. — Варшава, 2005. — С. 133.

Після вечері колядували у селах⁴⁰. Незважаючи на всі сподівання, наступне Різдво 1947 р. ті самі підпільники зустрічали вже в інших умовах — в криївці серед лісів Лемківщини. Але й там влаштували святкові урочистості з вечерею та колядками⁴¹.

Інколи, у періоди спокою у терені, стрільці та старшини УПА могли отримати кількадечну відпустку. Про такий відпочинок на Різдво 1947 р. оповідає О. Конопаський, який святкував у знайомих в селах Перемищини. У той час як його сотня квартирувала у кількох лемківській населених пунктах⁴².

Новий рік теж був серед свят, що відзначали упівці. Основним побажанням було зустріти наступний рік у вільній державі. Особливо любили свято місцеві люди — сподівались, що Новий рік будуть зустрічати з вояками УПА. Сотенні наказували чотам квартирувати у різних селах району, щоб задовольнити кілька сіл. Так само у селах урочисто святкували Миколая та Йордан (Водохрещя)⁴³.

Хоча не завжди всім повстанцям вдавалося по-справжньому відсвяткувати. Тим бійцям, що потрапляли до службової чоти під час свята, заборонялось вживати алкоголь — вони мали охороняти всіх інших. Так було з О. Конопаським на Йордан 1947 р.⁴⁴.

Закарпатське керівництво ОУН приділяло значну увагу святам. В інструкціях КП наголошувалось, що свята Миколая, Різдва та Новий Рік 1945—1946 рр. слід використати з метою пропаганди, об'єднуючи революціонерів та народ у взаємодопомозі та солідарності⁴⁵. Повстанці ділили з селянами не тільки біду, а й радості.

Про свята патріотичні більше інформації можемо знайти саме в офіційних документах ОУН — інструкціях та звітах, підпільній пресі. В оперативних звітах ТВ «Лемко» та «Бастіон» патріотичні свята згадані у розділі «політвиховання». З огляду на те, що у документах особистого походження згадок про патріотичні свята набагато

⁴⁰ Літопис УПА. — Т. 37... — С. 136—137.

⁴¹ Там само. — С. 222.

⁴² Там само. — С. 305.

⁴³ Дмитрик І. Записки українського повстанця (У лісах Лемківщини)... — С. 101—102; Йовик І. Нескорена армія... — С. 108—110.

⁴⁴ Літопис УПА. — Т. 30... — С. 306.

⁴⁵ Архів Центру Досліджень Визвольного Руху (далі — АЦДВР). — Ф. 9. — Т. 32. — Інструкція КП Закарпаття. 27.11.1945 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10148/>

менше, ніж про релігійні, можемо припустити, що для учасників визвольного руху на Закарпатті вони були більш формальними та офіційними. Відповідним було й внутрішнє ставлення до них.

Залежно від вільного часу та погодної ситуації, у терені відділи УПА організовували патріотичні свята у різних масштабах. Це могли бути урочисті збори населення у селах з варіативними програмами святкування. А бувало, що обмежувались лише власним відділом — короткими тематичними промовами та бесідами.

Популярними були свято Героїв (23 травня), свято Державності (30 червня)⁴⁶, свято Соборності (22 січня)⁴⁷. На свято Карпатської України, окрім офіційної частини⁴⁸, про події стрільцям УПА розповідали самі захисники Срібної землі, такі як сотенний В. Щигельський-‘Бурлака’⁴⁹.

Іншими важливими датами відзначення були: «свято Базару»⁵⁰, «свято Ольги Басараб» та свято Крут⁵¹. На «свято Моря» (29 квітня) у відділах обговорювали тему «важливості моря для держави»⁵². Приблизне уявлення, що обговорювали на цьому святі можемо отримати зі статті закарпатського підпільного видання «Інформатор», де описувалась історія української експансії у Чорне море. Дата свята пов’язана з 29 квітня 1918 р., коли: «під звук армат українського війська... піднялися українські прапори на щоглах чорноморської флотилії»⁵³.

Слід відзначити, що у закарпатській підпільній періодиці — у виданнях: «Інформатор», «Інформативні вісті», «Перемога» — виходили вітальні замітки до багатьох свят. Звичайно, тут більша увага приділялась патріотичним святам. Про них друкували коротку історію, чому слід святкувати, яку традицію мають продовжити нинішні покоління українців⁵⁴. У деяких виданнях вміщали

⁴⁶ *Літопис УПА*. — Т. 33... — С. 385–386, 426.

⁴⁷ *Там само*. — С. 271–272.

⁴⁸ *Там само*. — С. 317–318, 508.

⁴⁹ *Там само*. — Т. 14... — С. 84.

⁵⁰ *Бастіон і Батурын. УПА та підпільна адміністрація ОУН в Ярославщині, Любачівщині та Томашівщині в рр. 1944–1947: Документи та матеріали / Упор. М. Іваник, М. Бохно*. — Л., 2012. — С. 160; *Літопис УПА*. — Т. 33... — С. 246–247.

⁵¹ *Літопис УПА*. — Т. 33... — С. 271–272.

⁵² *Там само*. — С. 366–367.

⁵³ *Літопис УПА*. — *Торонто*, 1987. — Т. 16: *Підпільні журнали закарпатської України 1945–1947*. — С. 41–42.

⁵⁴ *Літопис УПА*. — Т. 16... — С. 67, 91, 115, 213, 225, 247, 257, 529, 551.

вірші, присвячені якійсь події⁵⁵. На початку чи в кінці заміток подавались короткі надихаючі гасла на кшталт: «Лицарі Крутів — це наші попередники і наші виховники!»⁵⁶; «Салют Героям Революції!»⁵⁷; «Переміг Христос — переможе й Його Правда на землі!»; «Віруймо свято, що прийде не задовго й для нашої многострадальної Батьківщини великий і щасливий день Різдва, — день Рождества Вільної Незалежної Української Держави!»⁵⁸; «За новий Перший Листопад!»⁵⁹. Святочні статті у повстанських часописах, їх емоційний настрій та пізнавальна складова дозволяють нам зрозуміти, в якому інформаційному полі перебували учасники визвольного руху на Закарпатті, що формувало їх уявлення про складові патріотичних свят.

Крайовий Провідник Я. Старух-‘Стяг’ доручав усім військовим відділам, бойовим частинам та організаційним осередками вшанувати Т. Шевченка 9—11 березня 1946 р. Пропагандисти мали підготувати реферати для населення про великого поета та читати його твори⁶⁰. Цю вказівку повстанці намагались виконати з масовим залученням українських селян. Сотні ‘Біра’, ‘Дідика’ та ‘Хріна’ провели Шевченківські дні 1946 р. у багатьох селах, збираючи кілька сотень людей на мітинги. Тут виголошували промови, читали вірші та реферати про Кобзаря⁶¹.

Інколи разом з патріотичними святами проводили складення присяги та мітинги з ораторами від КП ОУН. Природні умови дозволяли проводити масові заходи. Так, на святі Зброї (серпень 1945 р.) у Корманицькому лісі бійці та командири сотень УПА ‘Бурлаки’, ‘Ластівки’ і ‘Крилача’ склали урочисто присягу вояка УПА. Промовцем був В. Галаса-‘Орлан’, а вояки повторювали слово в слово, поклавши руки на зброю⁶².

⁵⁵ Літопис УПА. — Т. 16... — С. 547.

⁵⁶ Там само. — С. 225.

⁵⁷ Там само. — С. 67.

⁵⁸ Там само. — С. 207

⁵⁹ Там само. — С. 528

⁶⁰ АЦДВР — Ф. 9. — Т. 32. — Інструкція КП Закарпаття. 14.02.1946 р. [Електронний ресурс] — Режим доступу: <http://avr.org.ua/index.php/viewDoc/10152/>; Літопис Української Повстанської Армії. — Торонто; Л., 2001. — Т. 34: Лемківщина і Перемишчина політичні звіти (Документи і матеріали). — С. 813.

⁶¹ Літопис УПА. — Т. 33... — С. 317–318.

⁶² Там само. — Т. 28... — С. 95.

Свято Зброї в сотні «Ударник-4».
Перемищина, 31 серпня 1945 р.

обід, який готувала господарська сітка. На святі присутніми були сотні місцевих селян⁶³. Можна тільки уявити, як подібні заходи діяли на населення, та безперечно підвищували бойовий настрій самих повстанців.

Що цікаво, саме про патріотичні свята пише провідник В. Галаса у своєму спогаді, що майже не торкається питань повсякдення, а присвячений в основному військово-політичним подіям. Це є певним додатковим підтвердженням тези про їх офіційний статус. Свята були для нього чимось іншим — це був час, коли він, як знаний провідник та пропагандист, виголошував промови перед народом. Але це також відіграло важливу роль у підтриманні належного бойового духу вояків⁶⁴.

Висновки. Варіанти проведення дозвілля були невеликі у повстанських умовах. Але навіть такий вільний час — пісня, гра чи просто бесіда — все одно давали можливість згадати про мирні часи та відпочити. Любили святкувати повстанці переважно релігійні свята, що асоціювалися у них з дитинством. Свято, як феномен, дозволяло розслабитись від постійного бойового стресо-

⁶³ Борець Ю. *УПА у вирі боротьби...* — С. 110—112.

⁶⁴ Галаса В. *Наше життя і боротьба. Спогади.* — Л., 2005. — С. 82—83.

вого напруження, а також військової субординації і дисципліни. У випадку з «патріотичними святами» можна почасти назвати їх націоналістичним церемоніалом. У цих важливих датах ми бачимо деякі відзначення, які важливі суто для оунівської спільноти, що кристалізувалась через підпілля, бойові акції та спільні знаменні події. ОУН намагалась через патріотичні свята виховати та належним чином сформувати не тільки своє членство, а й усю націю. Урочистості були додатковим приводом до співпраці та єднання з місцевим населенням, яке зазвичай раділо спільному святкуванню.

На прикладі повстанських свят ми чітко бачимо їх функції — ідеологічно-пропагандистську та компенсаторну — що виражалась у влаштуванні часто не задоволених потреб бійців у харчуванні, емоційній розрядці, сміху та радості, коли дозволено висміяти та залучити до святкових ігор навіть командира. Можна сказати, що свята і години відпочинку дозволяли бійцям УПА і ОУН залишатись людьми у постійній екстремальній ситуації, у якій вони жили.

Наталія Ніколаєва

---

*Кандидат історичних наук,
Київський національний університет
імені Тараса Шевченка*

У статті на підставі звітних документів КП(б)У та МГБ висвітлено матеріально-технічне забезпечення технічних ланок ОУН, досліджено постаті підпільників, які активно брали участь у виготовленні та розповсюдженні літератури ОУН та обставини, у яких їм доводилось діяти, а також обставини знищення типографій ОУН.

Ключові слова: ОУН, підпільні типографії, пропаганда, технічна ланка, радянські органи держбезпеки.

Nataliya Nikolayeva

Elimination of the OUN Underground Printing-Works by the NKVD-NKGB-MVD-KGB Organs after the Second World War

In the article on the basis of the report documents of CP(B)U and MGB material logistics of the OUN technical sections is discovered, personalities of the underground workers who took part in OUN literature production and distribution and circumstances of their performance as well as circumstances of elimination of the OUN underground printing-works are explored.

Key words: OUN, underground printing-works, propaganda, technical section, Soviet State Security.

ЛІКВІДАЦІЯ ОРГАНАМИ НКВД-НКГБ-МГБ-КГБ ПІДПІЛЬНИХ ТИПОГРАФІЙ ОУН ПІСЛЯ ЗАВЕРШЕННЯ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Видавнича діяльність ОУН протягом радянсько-німецької війни та після її завершення була невід'ємною частиною боротьби українського підпілля за створення самостійної Української держави. За допомогою друкованих видань ОУН намагалася донести до населення свої цілі та завдання. Найбільша увага приділялася виготовленню листівок та періодики, які інформували громадськість про боротьбу УПА та правдиву ситуацію в Україні¹.

Виготовлення підпільної літератури та пропагандистська діяльність серед населення були одними із головних напрямків роботи ОУН. Важливу роль у підпіллі відігравали друкарні, де тисячними накладками виготовлялись листівки, газети, брошури та інші видання. Вони поширювали ідею створення незалежної Української держави і були орієнтовані на різні прошарки населення — робітників, селян, учнівську молодь, військовослужбовців, державних службовців тощо.

Актуальність дослідження вказаної теми пояснюється зацікавленням свідомої частини українського суспільства раніше замовчуваними сторінками нашої історії, зокрема, боротьбою ОУН та УПА проти радянської влади. Адже лише після відкриття архівів Комуністичної партії України та інших органів влади УРСР дослідникам і громадськості стали відомі подробиці про боротьбу радянської влади з українським підпільним рухом.

Протягом останніх років українськими вченими було підготовлене чимало цікавих досліджень, у т. ч. і про виникнення та діяльність підпільних типографій ОУН. Наукове вивчення цієї теми започаткували історики української діаспори. Зокрема, у 1982 р. у журналі «Визвольний шлях» було опубліковано статтю члена ОУН С. Голяша про підпільні друкарні ОУН і УПА². Автор особисто брав участь у налагодженні діяльності типографій ОУН у роки

¹ Стасюк О. Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941—1954рр.). — Автореферат... кандидата історичних наук. — Львів, 2004. — С. 15—16.

² Голяш С. Підпільні друкарні: (В 50-ліття ОУН і 40-ліття УПА) // *Визвольний шлях*. — 1982. — Кн. 8. — С. 934—942; Кн. 9. — С. 1062—1068.

Другої світової війни. Інформація про функціонування типографій ОУН міститься у низці спогадів колишніх учасників ОУН — Євгена Стахіва, Миколи Климишина, Ярослава Стецька та інших.

Наукове вивчення видавничої діяльності ОУН в Україні розпочалося після 1991 р. Ця тема висвітлювалася у різних газетних публікаціях та наукових виданнях. Про друковані видання УПА, як джерело для вивчення подій Другої світової війни на Волині, підготував публікацію Р. Кондратюк³. Дослідник О. Клименко вивчав діяльність підпільних типографій на Тернопільщині у 1941—1952 рр.⁴ Цікаве дослідження про видання Української повстанської армії у 1941—1950-ті рр. опублікував Г. Бухало⁵. Н. Мизак дослідив розповсюдження підпільних видань ОУН на території південних районів Тернопільської області⁶. Дисертацію, монографії та низку публікацій про видавничу діяльність ОУН підготувала співробітниця Інституту українознавства ім. І. Крип'якевича НАН України у м. Львів О. Стасюк⁷. Окреме дослідження на цю тематику з використанням маловідомих раніше документів було підготовлене авторкою цієї статті⁸.

У нових наукових дослідженнях здійснено спроби ретельно проаналізувати зміст видань ОУН. Показовою у цьому сенсі є стаття О. Стасюк про тематику підпільних видань⁹.

³ Кондратюк Р. Ю. Друковані видання УПА як джерело до вивчення подій Другої світової війни на Волині // *Волинь в Другій світовій війні та перші повоєнні роки: Матеріали наукової історико-краєзнавчої конференції, присвяченої 50-й річниці Перемоги над фашизмом*. Луцьк, 19—20 квітня 1995 року / Волинський державний університет імені Лесі Українки та ін. Відп. ред. Г. В. Бондаренко. — Луцьк: «Зоря», 1995. — С. 90.

⁴ Клименко О. Підпільні друкарні ОУН на Тернопільщині у 1941—1952 рр. та їх участь у виготовленні бофонів // *Історико-географічні дослідження в Україні: Збірка наукових праць*. Число 5 / Відп. ред. М. Ф. Дмитрієнко. — К.: Інститут історії України НАН України, 2001. — С. 225—239.

⁵ Бухало Г. В. Видання Української Повстанської Армії (1941—1950-ті рр.) // *Українська періодика: історія і сучасність: Тези доповідей і повідомлень Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 9—10 грудня 1993 р.* / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Науково-дослідний центр періодики. Відп. ред. М. М. Романюк. — Львів, 1993. — С. 83—86.

⁶ Мизак Н. Визвольна боротьба ОУН, УПА засобами підпільних видань у південних районах Тернопільської області // *Міжнародний Науковий Конгрес «Українська історична наука на порозі XXI століття»*. Чернівці, 16—18 травня 2000 р. *Доповіді та повідомлення / Українське історичне товариство*. Чернівецький національний університет імені Юрія Федьковича. Відп. редактори Л. Винар, Ю. Макар. — Чернівці: Рута, 2001. — Том 1. — С. 288—293.

Значний обсяг інформації щодо підпільних видань та друкарень ОУН міститься у нових монографіях про український національно-визвольний рух таких відомих дослідників українського національно-визвольного руху як В. Сергійчук, Д. Веденєєв, А. Русначенко, І. Патріляк та інших.

Таким чином, на нашу думку, вказана тема порівняно непогано висвітлена у сучасних наукових працях. Однак, зважаючи на наявність значного обсягу маловідомих суспільству документів та публікацій про видавничу діяльність ОУН, нині одним із важливих завдань дослідників українського національно-визвольного руху є продовження вивчення діяльності друкарень ОУН, систематизація інформації про них, аналіз специфіки їх роботи, тиражів та змісту підпільних видань.

Чимало маловідомої інформації про підпільні типографії ОУН міститься у звітних документах КП(б)У та МГБ УРСР. Органи державної безпеки УРСР, які вели боротьбу з українським національно-визвольним рухом, велику увагу приділяли розшуку підпільних типографій, у яких масово друкувалася українська патріотична та націоналістична література. В ній розповідалася правда про історію та сучасне життя в Україні. Усвідомивши, що українське підпілля друкує та розповсюджує у великій кількості літературу, яка впливає на формування патріотичного світогляду населення, співробітники МГБ вважали ліквідацію типографій ОУН одним з першочергових завдань. Таким чином вони намагали-

⁷ Стасюк О. Підпільні видання ОУН-УПА 40—50 рр. // *Історія. Частина II: Тези та повідомлення III Міжнародного конгресу українців, 26—29 серпня 1996 р. / Міжнародна асоціація українців та ін. Упоряд. С. Кульчицький, В. Даниленко. Відп. ред. Я. Ісаєвич. — Харків: Око, 1996. — С. 164—168.*; Стасюк О. Підпільні видання ОУН-УПА (40—50 рр.) // *Українська періодика: історія і сучасність: Доповіді та повідомлення другої Всеукраїнської науково-теоретичної конференції, 21—22 грудня 1994 р. / НАН України. Львівська наукова бібліотека ім. В. Стефаника. Науково-дослідний центр періодики. Відп. ред. М. М. Ромашок. — Львів — Житомир, 1994. — С. 70—74.*; Стасюк О. *Видавничо-пропагандистська діяльність ОУН (1941—1954 рр.). — Автореферат... кандидата історичних наук. — Львів, 2004. — 20 с.*; Стасюк О. *Підпільні друкарні ОУН (1941—1953 рр.). — Львів, 2011. — 296 с.*

⁸ Ніколаєва Н. Підпільні друкарні ОУН та їх ліквідація каральними органами СРСР в 1944—1954 рр. — *Торонто; Львів: вид-во «Літопис УПА» (серія «Події і люди», кн. 20), 2012. — 132 с.*

⁹ Стасюк О. *Видання ОУН(б) післявоєнного періоду: тематичний огляд публікацій // Український визвольний рух. — 2006. — № 6. — С. 148—169.*

ся не допустити поширення друкованої інформації про ситуацію в Україні, яка не співпадала з офіційними радянськими виданнями.

Метою нашої публікації є проаналізувати документи органів радянської влади і більш детально вивчити діяльність окремих підпільних типографій. На основі звітних документів КП(б)У та МДБ ми спробуємо висвітлити матеріально-технічне забезпечення технічних ланок ОУН, уточнити інформацію про окремі постаті підпільників, які активно брали участь у виготовленні та розповсюдженні літератури ОУН та обставини, у яких їм доводилось діяти. Окрім того, звітні документи МДБ УРСР дають змогу встановити обставини знищення типографій ОУН, кількість загиблих підпільників, вилученого майна тощо.

Після розгрому підпілля ОУН в Україні співробітниками КГБ УРСР було здійснено спробу підрахувати кількість ліквідованих типографій ОУН. Результати підрахунку були занесені до підсумкової довідки про боротьбу органів держбезпеки УРСР проти ОУН і УПА. З неї випливає, що протягом 1944—1954 рр. органами НКВД-НКГБ-МГБ-МВД-КГБ УРСР було вилучено у підпілля ОУН 88 типографських станків, 88 копіювальних машин — ротаторів, понад 3 тони типографського шрифту та 1014 друкарських машинок¹⁰. Причому ці дані є далеко неповними, оскільки вилучене у підпілля майно не завжди підраховувалося, тобто частково не відображалося у тогочасних звітних документах.

Щоб зрозуміти особливості видавничої роботи підпілля ОУН і УПА, варто проаналізувати обставини знищення деяких типографій ОУН детальніше. Це дає змогу глибше дослідити їх матеріальне та технічне забезпечення, персональний склад, обставини роботи, подробиці виявлення та ліквідації.

У перших числах грудня 1945 р. Жовківському райвідділу НКГБ стало відомо про те, що в одній з добре замаскованих землянок приблизно в 3 км від с. Скварява-Нова знаходиться типографія ОУН, яка друкує та розповсюджує підпільну літературу і листівки серед учасників ОУН та населення у Жовківському, Магерівському, Велико-Мостівському та Куликовському районах Львівської області. Однак про точне місцезнаходження типографії

¹⁰ Галузевий державний архів СБ України (далі — ГДА СБУ) — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 339.

та кількість її співробітників співробітникам НКГБ від своїх інформаторів дізнатися не вдалося.

Розподіл майна за роками:

Роки	Друкарські станки	Шриффт	Друкарські машинки	Копіювальні машини — ротатори
1944	18	48 ящиків	90	14
1945	9	15 ящиків	73	4
1946	8	Немає точних даних	142	Немає точних даних
1947	3	Немає точних даних	143	9
1948	6	819 кг	123	10
1949	8	367 кг	130	15
1950	14	728 кг	121	10
1951	15	655 кг	98	14
1952	4	97 кг	30	4
1953	2	20 кг	12	?
1954	1	8 кліше з текстом	3	1
РАЗОМ:	88	Понад 3 т	1014	88

Для перевірки отриманих даних відповідно до розробленого плану ліквідації типографії ОУН було проведено прочісування лісового масиву з попереднім оточенням його до світанку для запобігання втечі підпільників з району операції.

9 грудня 1945 року під час прочісування в лісовому урвищі був виявлений ретельно замаскований бункер з підпільниками ОУН всередині. При спробі їх затримання останні вчинили збройний спротив і викинули з отвору у бункері 2 гранати по опергрупі. Після цього у відповідь учасники операції кинули до бункеру 5 гранат та вистрілили у нього з ракетниці. Потім за допомогою толу бункер був підірваний.

Після розкопки та огляду підірваного бункеру було встановлено наявність в ньому діючої на момент операції типографії ОУН. З-під землі було витягнуто трупи трьох вбитих жінок — співробітниць типографії. У бункері було виявлено 1 копіювальний апарат — ротатор, до 6000 аркушів різного оунівського листування

та листівок, 50 кг. чистого паперу, 1 станковий кулемет, 5 гранат та 200 набоїв.

У райвідділі НКГБ було проведено впізнавання, за допомогою якого встановлено, що однією із вбитих була 'Марія', відома деяким заарештованим учасникам ОУН як редактор типографії. Інша жінка — 'Кропива' — була відома населенню як активна учасниця ОУН. Третя жінка залишилася невпізною. За неперевереними даними, типографія належала референтурі пропаганди окружного проводу ОУН¹¹.

26 січня 1946 року відділ боротьби з бандитизмом Управління МВД по Рівненській області отримав інформацію про те, що в лісовому масиві біля с. Макіївка Тучинського району в спеціально облаштованому схроні переховуються учасники районного проводу ОУН. Окрім того, у схроні міститься їх типографія, яку постачають шрифтом, папером та типографською фарбою працівники типографії Ковельської залізниці.

У результаті проведеної операції було заарештовано 11 осіб. На слідстві з'ясувалося, що в березні 1945 р. за завданням підрайонного провідника ОУН 'Сміливого' член ОУН Павельчак влаштувався на роботу в типографію Ковельської залізниці в м. Рівне. ОУН доручила йому налагодити друк у цій типографії антирадянських листівок, а також постачання підпільних типографій ОУН папером та фарбою.

Павельчук залучив до своєї діяльності працівників типографії Зеленка, Смика та завідувача складом Мауера, які в минулому вже підтримували контакти з підпіллям ОУН.

За період з червня 1945 р. по 7 січня 1946 р. вказаними особами було надруковано в типографії Ковельської залізниці приблизно 1000 примірників різних листівок антирадянського змісту. Окрім того, вони передали підрайонному провіднику ОУН 'Сміливому' 300 аркушів паперу, 4 кг типографського шрифту та 4 банки з типографською фарбою¹².

На початку 1946 р. органами МВД та НКГБ УРСР було вилучено кілька великих типографій Крайового проводу ОУН «Поділля». У той час районними відділами МВД та НКГБ у Тернопільській об-

¹¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 164.

¹² Там само. — Т. 49 — Арк. 121—122.

ласті у затриманих і вбитих учасників ОУН було вилучено значну кількість свіжої підпільної літератури, що вказувало на наявність працюючих типографій. Окрім того, до рук НКГБ потрапив лист крайового провідника ОУН на західноукраїнських землях Романа Кравчука-‘Максима’, у якому він наказував одному з керівників ОУН на Тернопільщині берегти типографії в добре вивчених селах у надійних людей під охороною бойових відділів. У свою чергу, співробітники УМВД по Тернопільській області вживали активних заходів для виявлення підпільних типографій¹³

5 лютого 1946 року під час проведення чекістсько-військової операції в с. Шумляни Підгаєцького району Тернопільської області в будинку місцевого мешканця Панаса Михайла був виявлений бункер. Учасники ОУН ‘Мирон’, ‘Степан’ та ‘Богун’, які знаходилися в ньому, відкрили по оперативній групі МВД сильний вогонь з автоматів і після тривалої перестрілки були вбиті. У бункері була виявлена типографія Крайового проводу ОУН «Поділля». Приміщення типографії мало довжину 8 метрів, ширину 6 метрів та висоту 2,5 метри. Стіни були обшиті дошками, стеля — викладена дерев’яними балками. Вхід до типографії йшов з сараю через спеціально видовбаний отвір у підлозі, який закривався пересувним щитом на роликах та рейках.

У типографії було вилучено 2 друкарських станка, 32 ящики з типографським шрифтом, 15 банок з типографською фарбою, 1 станок для розрізання паперу, 1 фотоапарат, 17 різних штампів та печаток, 240000 листівок, 150 книг, 157 брошур, 256 директив та вказівок ОУН, 64 плакати, 46 характеристик учасників ОУН, 49 фотографій учасників ОУН, архів ОУН за 1943 рік на 156 аркушах, 2 ручних кулемети, 5 гвинтівок, 10 гранат та 720 набоїв¹⁴.

На початку лютого 1946 року в с. Боків Підгаєцького району Тернопільської області місцевий райвідділ МВД провів операцію з розшуку учасників ОУН, під час якої був виявлений бункер. У ньому перебував місцевий мешканець В. Когут, який вчинив опергрупу збройний спротив та не бажаючи здаватися живим — застрілювався. З бункеру було вилучено 1 друкарський станок,

¹³ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 59.

¹⁴ Там само. — Арк. 60—61.

40 кг типографського шрифту, 10 кг типографської фарби, 20 кг паперу, 3 сепаратори, 1 автомат та 1 пістолет¹⁵.

На початку 1946 року співробітниками УМВД по Тернопільській області була отримана інформація, що у селах Кобилово-локи, Довге, Деренівка та Мшанець переховується заступник референта пропаганди Крайового проводу ОУН «Поділля» Поздик Йосип Григорович-‘Євген’, 1921 р. н., ур. с. Деренівка Буданівського району Тернопільської області, українець, із заможних селян, з гімназійною освітою, учасник ОУН з 1943 р. Заарештовані учасники ОУН свідчили, що у підпіллі він завідував великою типографією Крайового проводу ОУН «Поділля», де друкувалося багато підпільної літератури, яка розповсюджувалася серед підпільників ОУН на території Тернопільської області.

5 (за іншими даними — 18) лютого 1946 року співробітниками УМВД по Тернопільській області під час проведення чекістсько-військової операції з розшуку Й. Поздика у с. Деренівка була виявлена та вилучена підпільна типографія крайового проводу ОУН «Поділля». Бункер з типографією знаходився у господарстві місцевого селянина Поздика Григорія Пилиповича, 1895 р. н. З бункера вилучили 1 типографський станок, 1 станок для розрізання паперу, 20 кас для шрифту, 1 тону шрифту, понад 200 кг паперу, 300 кг надрукованих листівок та брошур, 19 кліше для друкування листівок та понад 20000 примірників різної підпільної літератури та листівок¹⁶.

Під час слідства було встановлено, що типографія у цьому будинку працювала з 1941 року. Для її розміщення був викопаний котлован глибиною 6 метрів, в якому було облаштовано 2 кімнати висотою по 2,5 метри. Над покриттям котловану було насипано 3,5 метри землі. В типографії було встановлено нари та постіль, проведено електричне освітлення від Янівської гідроелектростанції. За збігом обставин 4 співробітники типографії залишили приміщення за 3 дні до проведення операції.

У типографії було вилучено архів, зокрема журнал порядкової реєстрації надрукованих видань, вказівки керівника Крайового проводу ОУН «Поділля» Івана Шанайди ‘Данила’ про розподіл

¹⁵ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 61.

¹⁶ Там само. — Ф. 12. — Спр. 12537. — Т. 1. — Арк. 189.

надрукованих видань та інші матеріали. З них встановлювалося, що типографія друкувала брошури «Радянський патріотизм», «Наша відповідь», «В новій дійсності», «Сталінсько-більшовицький імперіалізм», 5 журналів та 13 різних листівок¹⁷.

Проте розшукати Й. Поздика під час цієї операції МВД та МГБ так і не вдалося. Він загинув 12 січня 1951 р. під час проведення операції з розшуку учасників ОУН у Золотопотіцькому районі Тернопільської області.

У лютому 1946 року УМГБ по Львівській області від заарештованих учасників ОУН стало відомо, що в Скала-Подільському районі Тернопільської області діяла велика типографія Проводу ОУН в Україні, учасники якої друкували та розповсюджували листівки і підпільну літературу. Знаючи про приблизне місцезнаходження цієї типографії, співробітники МГБ провели розшукову операцію. 10 лютого 1946 р. у с. Озеряни в бункері під одним із будинків, який згорів, було виявлено типографію «Американка», приблизно півтони типографського шрифту, багато фарби і паперу, чимало листівок і брошур ОУН, в т. ч. звернення до українського населення, публікація «Ми за Україну» і т. п. Типографія займала підземний простір під всім будинком. Вхід до типографії був прикритий двома залізними плитами. З бункеру вели назовні кілька вентиляційних отворів. Утримувачі будинку Йосип Марущак та Ганна Кошева були заарештовані МГБ¹⁸.

У спеціальному повідомленні від 6 червня 1947 р. начальник транспортного відділу УМГБ Львівської залізниці Декушенко поінформував міністра С. Савченка про ліквідацію у м. Львові молодіжної націоналістичної ланки ОУН у складі 16 осіб, в основному — учнів середньої школи № 8, 1930—1932 років народження. В учасників організації Ю. Хавалки та І. Садовського були вилучені невеликі типографії, за допомогою яких друкувалися листівки «Браття українці!» та «Хай живе українська націоналістична організація, смерть більшовицькій комуні». Протягом 1947 року учасники організації з різних джерел придбали типографський шрифт, фарбу, папір та інші необхідні засоби і власноручно виготовили та розповсюдили у м. Львові та його околицях кількасот листівок¹⁹.

¹⁷ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 69. — Арк. 62—63.

¹⁸ ГДА СБУ. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 99. — Т. 1. — Арк. 138—140, 197—202.

¹⁹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 26. — Арк. 220—224.

З 10 по 15 липня 1947 року органами МГБ проводилася велика чекістсько-військова операція в Золочівському районі Львівської області. У результаті було вбито керівника СБ Золочівського надрайонного проводу ОУН 'Макара', референта пропаганди цього проводу 'Явора' та 7 інших підпільників. У виявлених бункерах було виявлено та вилучено типографію, автоматичну розмножувальну машину, ротатори, а також значну кількість підпільної літератури та зброї²⁰.

У матеріалах Галузевого державного архіву СБ України зберіглася інформація про спроби учасників та прихильників ОУН влаштуватися на роботу у радянські типографії та використати їх для друкування літератури та листівок. Низка таких фактів наводиться у довідці Міністерства державної безпеки УРСР «Про проникнення оунівців у типографії та друковані органи Західних областей Української РСР», підписаній заступником міністра генерал-майором Поперекою 4 квітня 1949 року.

У довідці зазначено, що керівники ОУН у своїй практичній діяльності приділяли значну увагу друкованій пропаганді, видаючи для цієї мети різноманітні брошури та листівки. При цьому органами МГБ було встановлено, що підпілля відчувало значні труднощі з придбанням необхідних для друку типографських матеріалів.

МГБ УРСР неодноразово зіштовхувалось з тим, що підпілля ОУН, намагаючись виготовити максимально можливу кількість листівок та інших друкованих видань, поряд із закупками в магазинах та на ринку необхідних для цього матеріалів, намагалось придбати їх через своїх легальних прихильників, які влаштовувалися на роботу у типографії та редакції газет. Користуючись безконтрольністю та неорганізованістю радянських державних установ, прихильники ОУН неодноразово крали із редакцій та типографій шрифти, папір, типографську фарбу тощо.

У листопаді 1948 року УМГБ по Рівненській області за приналежність до ОУН були заарештовані: коректор обласної газети «Червоний прапор» Кухарчук, співробітник Сідлер, друкарка Якимович та інші, всього — 5 осіб. У Кухарчука під час обшуку було вилучено типографський шрифт та 8 кг поліграфічних матеріалів. На допитах Кухарчук та інші зізналися, що вони систе-

²⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 77. — Арк. 12.

матично крали та передавали до підпілля типографський шрифт, папір і фарбу²¹.

1 листопада 1948 року УМГБ по Станіславській області був заарештований головний механік Станіславської типографії газети «Прикарпатська правда» Головенко, який за завданням оунівців систематично крав із типографії шрифт та передавав його спеціальному зв'язковому ОУН Є. Трачу, бухгалтеру гаража обласного комітету КП(б)У, котрий проживав легально. Під час арешту у Трача було вилучено 16 кг типографського шрифту та фарба. Таким чином, усього з типографії «Прикарпатської правди» було викрадено 25 кг шрифту та інші типографські пристрої²².

У м. Коршів Станіславської області прихильник ОУН В. Бабів за завданням підпілля ОУН викрав із районної типографії частину шрифту, який передав «хлопцям із лісу»²³.

У грудні 1948 р. УМГБ по Львівській області в м. Львові були заарештовані учасники ОУН С. Гудима, С. Гавришко, Ф. Жилінський та С. Сюстрик, які постачали підпілля ОУН типографським шрифтом і копіювальними апаратами. Ф. Жилінський, який у минулому був зв'язковим Львівського крайового проводу ОУН, утік з місця виселення та працював у типографії львівської обласної газети «Вільна Україна». У заарештованих було вилучено ротатор, набір шрифту та 100 примірників літератури, яка була відома МГБ антирадянською²⁴.

У лютому 1949 року в м. Поморяни Львівської області з типографії районної газети «Ленінська перемога» було викрадено 111 кг типографського шрифту та друкарська машинка. МГБ встановило, що ці речі були викрадені за завданням підпілля ОУН працівниками типографії С. Лисевичем, Я. Пуківським та В. Ярошем. Всі вони були заарештовані, визнали свою провину та зізналися про контакти з підпіллям ОУН²⁵.

У грудні 1948 р. — січні 1949 р. органами МГБ було виявлено та знищено дві підпільні типографії Золочівського окружного проводу ОУН.

²¹ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 49. — Арк. 287.

²² Там само. — Арк. 287—288.

²³ Там само. — Арк. 288.

²⁴ Там само. — Арк. 288—289.

²⁵ Там само. — Арк. 289.

28 грудня 1948 р. під час проведення чекістсько-військової операції на хуторі Велин Заболотцівського району Львівської області був виявлений бункер. У ньому загинув керівник технічної ланки Золочівської окружного проводу ОУН 'Окріп' та його помічника. Чекістами було вилучено ротатор, типографську фарбу, велику кількість підпільної літератури та листівок²⁶.

14 січня 1949 р. чекістсько-військовий наряд МГБ у Підкаміньському районі Львівської області на околиці лісу в 4 км від с. Жарків виявив бункер з підпільниками ОУН, який одразу ж був блокований з усіх боків. На пропозицію здаватися підпільники відповіли активним збройним спротивом, але під час бою всі були вбиті. Серед убитих виявилися організаційний референт Золочівського окружного проводу ОУН Кирило Якимець-'Бескид', референт пропаганди цього проводу 'Мороз' та ще 4 підпільники. У бункері було виявлено та вилучено ротатор, 2 друкарські машинки, 200 кг літератури, 21 кулемет, 3 автомати, 1 гвинтівка, 6 пістолетів, 2000 набоїв²⁷.

У інформаційному повідомленні заступника завідуючого відділом партійних та комсомольських органів ЦК КП(б)У Ф. Коваля від 19 січня 1949 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У М. Хрущова повідомлялося, що в результаті недостатньої пильності з боку партійних керівників та співробітників МГБ в місті Львові тривалий час діяла молодіжна націоналістична організація «Борці за волю України», яка організувала свою типографію та видавала газету «Тризуб». Ця організація була виявлена та ліквідована УМГБ по Львівській області в листопаді 1948 року. Всього було заарештовано 9 її учасників.

Для видання газети один із учасників організації, Роман Чех, 1930 р. н., випускник Львівського ремісничого поліграфічного училища, використовував типографію філії Академії наук УРСР у м. Львові, де він працював²⁸.

Ще восени 1946 року Р. Чех встановив зв'язок із учасником ОУН з Магерівського району, який під чужим прізвиськом у Львові вчився на курсах водіїв. За його вказівкою Р. Чех проводив з

²⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 77. — Арк. 19.

²⁷ Там само — Арк. 20—21.

²⁸ Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2003. — Т. 7. — С. 78—80.

молоддю бесіди з історії України, намагаючись створити гурток однодумців. Згодом йому вдалося залучити до роботи працівників типографії Академії наук Ярослава Теслю, 1930 р. н., Льва Савчука, 1931 р. н. та Степана Гриціва, 1931 р. н.²⁹

На слідстві було встановлено, що газета друкувалася вночі на лінотипній машині. Згодом на квартирі Р. Чеха була створена ще одна невелика типографія, у якій друкувалися антирадянські листівки³⁰. Шрифт для типографії протягом 1947 р. поступово брався із типографії філіалу Академії Наук. Надруковані листівки розповсюджувалися вночі на вулицях Львова та передавалися учням міських шкіл.

Під час арештів учасників цієї організації було вилучено 25 кг типографського шрифту, 6 кліше, 3 типографських валики, рамки для набору типографського шрифту, 10 кг типографського сплаву, 74 примірники газети «Тризуб» (№ № 1—5) та різні листівки³¹.

У інформаційному повідомленні секретаря Рівненського обласного комітету КП(б)У Фіалковського від 1 березня 1949 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова повідомлялося, що 18 лютого 1949 р. у Рівненській області була виявлена та ліквідована типографія крайового проводу ОУН на ПЗУЗ. Окрім шрифту та іншого обладнання цієї типографії співробітники МГБ вилучили понад 90000 антирадянських листівок, патріотичної та націоналістичної літератури, в тому числі 7500 примірників антиколгоспної брошури на 11 аркушах, 6500 примірників листівки «За Самостійну Українську Соборну Державу» та 2200 примірників листівки «Клим Савур»³².

Судячи з усього, про цю ж типографію згадано і у звіті Рівненського обласного комітету КП(б)У від 20 квітня 1949 р. на ім'я секретаря ЦК КП(б)У Л. Мельникова. В документі вказано, що 17 лютого 1949 р. в с. Пітушків група охорони громадського порядку на чолі з І. Сивоком, проходячи через один з хуторів, вирішила провести огляд кількох підозрілих будинків. До будинку родини

²⁹ ГДА СБУ. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 147. — Арк. 7—9.

³⁰ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 49. — Арк. 287.

³¹ ГДА СБУ. — Ф. 71. — Акт 9. — Спр. 147. — Арк. 8—9.

³² Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2003. — Т. 7. — С. 86—87.

Мельничуків їх не пустили. Тоді група насильно увійшла в будинок, і після ретельного обшуку знайшла в коридорі схрон, у якому виявилась типографія ОУН, багато листівок та книг, 1500 кілограмів чистого паперу, солдатські шинелі та гвितівка³³.

Знаючи, що підпільники часто вибирали місцем свого перебування важкодоступні місця в горах та лісах, у ті роки органи МГБ проводили активний розшук підпільних типографій у Карпатах. Наприклад, у березні—травні 1949 р. УМГБ по Станіславській області було проведено кілька операцій з розшуку типографії Станіславського окружного проводу ОУН. Під час цих операцій були заарештовані референт пропаганди Надвірнянського надрайонного проводу ОУН Дмитро Черевко-‘Промінь’, 1911 р. н., заступник керівника Надвірнянського надрайонного проводу ОУН Олексій Байдюк-‘Вернигора’, 1911 р. н. та вбиті друкарка референтури пропаганди Надвірнянського надрайонного проводу ОУН ‘Марія’, учасники охорони цього проводу ‘Ліщина’ та ‘Кармелюк’, коректор референтури пропаганди ‘Журба’. У процесі розшуку була виявлена та ліквідована типографія Карпатського крайового проводу ОУН та Станіславського окружного проводу ОУН, яка шифрувалася під назвами «Київ», «Київ—Львів», «Львів—Київ—Дрогобич», «Дрогобич—Станіслав—Чернівці» та «Станіслав». У цій типографії було вилучено 4 типографських станка для друкування брошур, 55 кг типографського шрифту, понад 5000 примірників брошур та інше майно³⁴.

У інформаційному повідомленні Львівського обласного комітету КП(б)У від 26 січня 1950 р. міститься інформація про те, що 14—15 січня 1950 року в м. Яворів Львівської області та прилеглих селах було проведено чекістсько-військову операцію з розшуку та ліквідації учасників ОУН. В операції брали участь 1250 солдатів військової частини Червоної армії № 69675 та два загони прикордонних військ МГБ УРСР. Під час операції одна із пошукових груп біля с. Чернилява Краковецького району Львівської області виявила 9 бункерів, в одному з яких знайдено підпільну типографію ОУН. З неї було вилучено 1 типографський станок, 50 кг типографського шрифту, ламповий радіоприймач, 1 пісто-

³³ Там само. — С. 132—133.

³⁴ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 68. — Арк. 349—350, 358.

лет, близько 20000 аркушів підпільної літератури та листування інформаційного характеру, близько 40000 листівок, спрямованих проти виборів до Верховної Ради СРСР, запас їжі для 3—4 осіб на один місяць тощо³⁵.

У кінці 1949 — на початку 1950 р. Управлінням МГБ по Кам'янець-Подільській (нині — Хмельницькій) області була виявлена та ліквідована технічна ланка, яка обслуговувала окружний провід ОУН «Схід». 26 грудня 1949 р. у бункері було вилучено друкарську техніку, радіоапарати, велику кількість підпільної літератури, важливі документи та листівки, надруковані для розповсюдження на території області. Під час операції у вбитого керівника проводу ОУН «Схід» 'Гомона' та його бойовиків було вилучено зброю та набої³⁶.

У довідці УМГБ по Тернопільській області від 10 червня 1950 р. вказувалося, що на початку червня 1950 р. у Шумському районі Тернопільської області співробітниками УМГБ в одному з підземних бункерів було вилучено типографію ОУН. Це був портативний типографський станок, виготовлений на одному з радянських заводів в період Другої світової війни для партизанських загонів, які діяли в німецькому тилу. Станок був пристосований для виготовлення стереотипів та друкування листівок. До нього була докладена спеціальна інструкція українською мовою, яка, ймовірно, була перекладена з російської мови. Зі станком зазвичай працювали двоє підпільників: один змазував кліше або текстовий набір у станку фарбою, а другий накладав на нього папір та прокочував його валиком через станок. Після цього перший співробітник знімав з кліше надрукований текст та знову наносив фарбу на шрифти і т. д.

Окрім шрифту, у типографії було вилучено 16 стереотипів, виготовлених із спеціального типографського сплаву за допомогою залізного шрифту з того ж самого типографського станка, на якому друкувались листівки³⁷.

У зв'язку із невпинним переслідуванням з боку органів МГБ матеріальна база підпілля ОУН поступово погіршувалася. У

³⁵ Літопис УПА. Нова серія. — Київ; Торонто, 2003. — Т. 7. — С. 310—311.

³⁶ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 74. — Арк. 19.

³⁷ Там само. — Т. 7. — Арк. 166—167.

1950—1954 рр. у підпіллі для розмноження необхідних документів переважно використовували друкарські машинки. Однак деякі друкарні все ще функціонували.

Значна кількість підпільної літератури ОУН друкувалася підпільниками Карпатського крайового проводу ОУН. Варто навести лише один приклад. 30 листопада 1951 року в Болехівському лісі неподалік від с. Тура-Велика Станіславської області чекістсько-військова група виявила бункер, де переховувались учасники Калуського окружного проводу ОУН. Коли чекісти спробували відкрити бункер, керівник референтури пропаганди Калуського окружного проводу ОУН Богдан Бацян-‘Жук’ (він же ‘Тарас’, ‘Ромко’), комендант його охорони ‘Полтавець’, бойовик ‘Михайло’ та друкарка окружного проводу ‘Ірка’, не бажаючи здаватися живими, перестрілялись. З бункеру було вилучено типографію ОУН, до 50 кг типографського шрифту, чотири радіоприймачі, 3 автомати, 2 гвинтівки, 3 пістолети, набої та велику кількість підпільної літератури³⁸.

Підводячи підсумки, варто зауважити, що діяльність підпілля ОУН у 1944—1954 рр. було спрямоване на здобуття Україною державної незалежності, тобто боротьба велася за справедливі цілі. Протистояння між ОУН та радянською владою відзначалося непримиримістю та жорстокістю, через що було пролито багато крові, в тому числі і зовсім ні в чому не винних людей. Саме через це у суспільстві і досі немає єдності поглядів як на діяльність ОУН, так і на радянський період в історії України.

Діяльність типографій ОУН є однією із цікавих сторінок вітчизняної історії, яка показує, що українські підпільники проводили боротьбу проти радянської влади не лише за допомогою зброї, але і за допомогою друкованого слова.

Зважаючи на потужний ідеологічний тиск з боку радянської влади на населення та заборону вільного друкованого слова в СРСР, видання ОУН поряд із закордонними радіопередачами стали альтернативним джерелом інформації для громадян, які хотіли знати правду про становище в Україні і СРСР.

Незважаючи на вкрай несприятливі умови підпіллю ОУН вдалося у 1944—1951 рр. порівняно непогано налагодити друк укра-

³⁸ ГДА СБУ. — Ф. 13. — Спр. 372. — Т. 77. — Арк. 355.

їнської патріотичної та націоналістичної літератури. Підпільна література в основному друкувалася за допомогою примітивних типографій, різьграфів та друкарських машинок. Багато видань мали гарне художнє оформлення, оскільки в підпіллі перебували добре підготовані художники. Зокрема, випускник Варшавської академії мистецтв, член крайового проводу ОУН на Північно-західних українських землях Ніл Хасевич-‘Зот’ не лише сам ілюстрував видання ОУН, але й навчив низку підпільників, як це робити, створивши власну підпільну школу.

Варто відзначити, що серйозні підпільні видання — переважно брошури — друкувалися великими накладками, часто понад 1000 примірників, а листівки — кілька десятків тисяч примірників. Це слід вважати непоганими показниками.

Взагалі ж в умовах СРСР, де використання типографічної техніки без відому держави було заборонено, досягнення ОУН у видавничій та пропагандистській роботі можна вважати унікальними.

Керівники ОУН намагалися налагодити випуск літератури для всіх прошарків українського суспільства, щоб кожен українець міг у доступній формі ознайомитися з правдивою інформацією про тогочасне становище в Україні. Для дітей шкільного віку видавалися журнали «Малі друзі» та «Українські діти». Для юнаків — журнали «Юнак», «На чатах», «Молодий революціонер», інші брошури та листівки. Для українців з Наддніпрянщини було видано низку брошур і листівок про становище України в СРСР з закликами до єдності східних і західних українців у боротьбі за власну незалежність. Окремі тематичні брошури та листівки спрямовувалися до різних соціальних груп населення: селян, робітників, колгоспників, жінок, працівників радянських партійних і державних установ, молоді, комсомольців і піонерів і т. д. Таким чином видавнича діяльність ОУН була спрямована на охоплення всього українського суспільства з метою його консолідації у боротьбі за створення самостійної Української держави.

Збереглися свідчення про те, що підпільні видання ОУН користувалися значним попитом у тих громадян, які шукали правдивої інформації про стан в СРСР. Варто відзначити, що українці з Наддніпрянщині, які приїжджали у Галичину, щоб працювати в місцевій адміністрації, також ознайомлювалися з підпільною літературою ОУН і висловлювали свій подив тим, що підпілля у

таких важких умовах зуміло на серйозному рівні налагодити не лише популярні, але й наукові видання, де розглядалися найрізноманітніші питання.

У свою чергу органи радянської влади з кожним роком посилювали боротьбу з українським національно-визвольним рухом, намагаючись не допустити його поширення. Провідну роль у боротьбі з ОУН відігравали МВД та МГБ УРСР. Учасникам ОУН ставало дедалі важче виготовляти літературу через брак технічних засобів та переслідування. У підпіллі зменшувалась кількість ротаторів та типографських машин, з кінця 1940-х рр. більшість документів друкувалися на звичайних друкарських машинках з використанням копіювального паперу. До 1954 р. практично всі типографії ОУН були виявлені та ліквідовані. Проте вціліла підпільна література і далі поширювалася серед населення, її переховувала та читала молодь, у першу чергу — учні та студенти.

На нашу думку, найважливішим наслідком пропагандистської роботи ОУН слід визнати те, що ідеї, які вміщувалися у підпільній літературі, продовжували поширюватися серед українського народу і після розгрому організованого підпілля. Отже, пропаганда ОУН зуміла розповсюдити серед населення ідею незалежності України. Навіть надзвичайно потужна радянська ідеологічна система не змогла стерти її з пам'яті людей.

УКРАЇНСЬКИЙ ВИЗВОЛЬНИЙ РУХ

Науковий збірник

№ 22

Відповідальний редактор: Ігор БІГУН
Літературна редакторка: Олена ШАРГОВСЬКА
Оригінал-макет обкладинки: Ольга САЛО
Макет і верстка: Петро КЛИМ
Відповідальна за випуск: Ярина ЯСИНЕВИЧ

Автори опублікованих матеріалів повністю відповідають за підбір, точність наведених фактів, цитат, статистичних даних, власних імен та інших відомостей. Редколегія залишає за собою право скорочувати та редагувати подані матеріали.

Центр досліджень визвольного руху

79000, м. Львів, а/с 103
тел./факс: (+38 032) 247 45 22
history@cdvr.org.ua,
www.cdvr.org.ua
www.facebook.com/cdvrua

Реєстраційне свідоцтво від 27.01.2006 р.

Серія ЛВ №741
Засновник ЦДВР

Тираж 200 прим.

Віддруковано в друкарні

Друк ФОП Кудла Г. Я., вул. Л. Українки, 12/10,
м. Бережани, Тернопільська обл. тел.: +38 096 274-83-36